

POSTA ANNA

Neolatin bibliai költészet
a 16–17. századi Magyarországon

Posta Anna
NEOLATIN BIBLIAI KÖLTÉSZET
A 16–17. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

61.

SOROZATSZERKESZTŐK:

Bényei Péter
Bódi Katalin
Fazakas Gergely Tamás
Szirák Péter

Posta Anna

NEOLATIN BIBLIAI KÖLTÉS-ZET
A 16–17. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGON

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2022

Készült a Debreceni Egyetem BTK Magyar Irodalom- és
Kultúratudományi Intézete, valamint az Emberi Erőforrások
Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának
(ÚNKP-16-3-I, ÚNKP-17-3-IV) támogatásával

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

A kötetet lektorálta:
LÁZÁR ISTVÁN DÁVID

A borítókép a Heidelbergi Egyetemi Könyvtár
gyűjteményéből származik:
Bibel, dt.: AT (Bücher Mose, Josua, Richter), Hagenau, Werkstatt
Diebold Lauber, 1441–1449, 141v, Interneten elérhető:
<https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg19>
(Megtekintés ideje: 2021. július 6.).

© Posta Anna, 2022

© Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022

beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISSN 1217-0380
ISBN 978 963 318 993 1

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Tördelés: Juhászné Marosi Edit
A nyomdai műveletek
a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében készültek, 2022-ben
www.dupress.unideb.hu

Családomnak

TARTALOM

Köszönetnyilvánítás	9
BEVEZETÉS	11
I. A MAGYARORSZÁGI KÉSŐ HUMANISTA	
ÉRTELMISÉG.....	15
I. 1. A késő humanizmus mint korszakmegjelölés	15
I. 2. Az európai res publica litteraria	17
I. 3. A hazai humanista körök formálódása.....	21
I. 4. Pallas magyar ivadékai	25
I. 5. Összegzés	29
II. A SACRA POESIS KONCEPCIONÁLIS HÁTTERE	33
II. 1. A humanitas eszméje és az alkalmi költészet	33
II. 2. A docta pietas eszméje és a sacra poesis	39
II. 3. Sacra poetica a paratextusokban	49
II. 4. A reformáció humanizmusának nyelvszemlélete ...	70
II. 5. Összegzés	75
III. ANTIKIZÁLÁS: ZSOLTÁRPARAFRÁZISOK	79
III. 1. Panasz- és hálaadó zsoltárok	80
III. 2. Király- és bölcsességi zsoltárok	99
III. 3. Himnuszok, dicsőítő zsoltárok	105
III. 4. Németországi párhuzamok	107
IV. ANTIKIZÁLÁS: ÓSZÖVETSÉGI PARAFRÁZISOK ...	115
IV. 1. Bölcsesség könyve	116
IV. 2. Énekek éneke	123
IV. 3. Sirák fia könyve	129
IV. 4. Németországi párhuzamok	137

V. ANTIKIZÁLÁS: ÚJSZÖVETSÉGI PARAFRÁZISOK...	143
V. 1. Máté evangéliuma: A hamis próféták	144
V. 2. János evangéliuma: Jézus, a jó pásztor	148
V. 3. Lukács evangéliuma (részletek) és a Rómaiakhoz írt levél	153
V. 4. Németországi párhuzamok	159
VI. KRISZTIANIZÁLÁS: BIBLIAI CARMENEK, EPOSZIMITÁCIÓ	163
VI. 1. A <i>Meditationes Piae</i> című kötet versei	164
VI. 2. Egyéb bibliai carmenimitációk	172
VI. 3. Mocoschinus Ószövetség-parafrázisa mint eposzimitáció	180
VI. 4. Németországi párhuzamok	192
Összegzés	199
Summary	201
Függelék	203
Bibliográfia	237
Névmutató	269

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Jelen kötet alapjául a 2019. december 6-án megvédett doktori értekezésem szolgált. Szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik a dolgozat és a kötet elkészítésében segítettek és támogattak. Hálás köszönet illeti témavezetőmet, Imre Mihályt, aki már elsőéves egyetemista koromtól kezdve folyamatosan inspirált és motivált a régi magyarországi irodalom tanulmányozására. A velem folytatott szakmai konzultációk hívták fel a figyelmemet a hazai neolatin irodalom több forráscsoportjának, köztük jelen kötet témájának a jelentőségére is. Hasznos, előrelátó megjegyzéseivel, tanácsaival számos, a kötet gondolatköre szempontjából fontos primér szövegre (pl. Bocatius zoltárparafrázisai, Zsámboky [Sambucus] karácsonyi költeményei), szakirodalomra, összefüggésekre mutatott rá beszélgetéseink során.

Továbbá köszönettel tartozom a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Doktori Műhelye tagjainak, Bitskey Istvánnak, Fazakas Gergely Tamásnak, Imre Mihálynak, Móré Tündének, Oláh Róbertnek, Száraz Orsolyának és Tóth Juditnak, akik a keddi találkozások alkalmával műhelyelőadásaimat mindenkor figyelemmel és érdeklődéssel hallgatták, szakmai publikációim készülését pedig építő kritikáikkal, érdemi meglátásaikkal, gyakorlati instrukcióikkal lendítették előre. Köszönöm az elkészült disszertáció véleményezését Lázár Istvánnak, Mikó Gyulának, Szabadi Istvánnak és Tóth Orsolyának, bírálataikat az értekezés köteté formálásakor is figyelembe vettem. Tóth Orsolya és Mikó Gyula korrekciós javaslataikkal a kötetben szereplő fordításaim nyelvi-stilisztikai tökéletesítésében is a segítségemre voltak.

Az Új Nemzeti Kiválóság Program ösztöndíjainak támogatása nélkül az értekezés, majd az abból született kötet nem jöhetett

volna létre. A pályázatok pozitív elbírálását nagyban elősegítő szakmai ajánlásokat itt köszönöm meg Imre Mihálynak, Szabadi Istvánnak, Szabó Andrásnak és Szörényi Lászlónak. Nem utolsósorban szeretnék köszönetet mondani családomnak, különösen édesanyámnak, aki folyamatosan támogatott munkám során, és mindig érdeklődéssel fordult tudományos szárnypróbálgatásaim felé.

Debrecen, 2021. július 6.

BEVEZETÉS

Jelen munkában a 16–17. századi neolatin bibliai költészet (*sacra poesis*) elméleti háttérének és elsősorban hazai működésének bemutatását tűzöm ki célul a legjellegzetesebb szövegek filológiai elemzésével. A primér szövegkorpusz, amely a teljesség igénye nélkül a magyarországi reprezentatív példákat tartalmazza, az RMK és az RMNy kötetek bibliográfiai anyagán alapszik.¹ A részletesen bemutatásra kerülő munkák kiválasztásakor a *sacra poesis* tipikus jellemzőinek megléte mellett a nyomtatványok hozzáférhetőségét is figyelembe vettem. A szövegek egy része digitális formában és modern szövegkiadásokban elérhető, azonban néhány elkallódott forrás lelőhelyéről a bibliográfiákban sem található információ. A gyűjtés időintervalluma a teljes 16. századra kiterjed, a kutatás végpontjaként a Johann Philipp Pareus által kiadott *Delitiae Poetarum Hungaricorum* című összefoglaló antológia megjelenési évét (1619) jelölöm ki.² A Frankfurtban közzétett gyűjteményt a 15–16. században Magyarországon működő humanista neolatin költőktől (Janus Pannonius, Johannes Sommer, Thuri György [Georgius Thurius/Thúry], Filiczki János) származó legnagyobb kiadásként tartják számon.

A kötetben szereplő latin nyelvű szövegeket, idézeteket a saját szó szerinti vagy tartalmi prózafordításomban hozom. Egyéb esetekben a fordító nevét közvetlenül az idézet után vagy a lábjegyzetben tüntetem fel. A bibliai idézeteket a Magyar Bibliatár-

¹ SZABÓ–HELLEBRANT 1885, SZABÓ–HELLEBRANT 1896, 1898, BORSA–HERVAY 1971, BORSA–HERVAY 1983.

² A kutatás kezdőpontja az elemzett primér források közül a legkorábbi munka (HESSUS 1514) megjelenési éve.

sulat revideált, újfordítású protestáns *Bibliájából* emelem át.³ A magyarországi szerzők névalakjait a *Régi Magyarországi Szerzők* című adattár alapján egységesítem.⁴ A mitológiai neveknél a primér szövegekből vett idézetekben és elemzésekben megtartom az eredeti szövegben olvasható névalakot, egyéb esetekben is a latinus írásmódot követem.

Az egyes fejezetek, alfejezetek önálló publikációk formájában is megjelentek, ezek jegyzéke a bibliográfiában szerepel. A bevezetésben (I.) a téma irodalomtörténeti kontextualizálásától és a korszak művelődéstörténeti jellemzőinek tárgyalásától eljutunk a hazai nobilitas litteraria bemutatásáig, amely a magyarországi neolatin költészet terméseit létrehozó közegként is funkcionált. A második rész (II.) a sacra poesis definiálásáról, terminológiájáról és koncepcionális háttéréről szól. A műfajcsoport irodalomelméleti háttérét igyekeztem a primér forrásszövegekben olvasottak segítségével megrajzolni, s mindezt összefüggésbe hozni a korszak retorikaszemléletével. A további négy fejezetben (III–VI.) a magyarországi bibliai parafrázisok és carmenimitációk részletes retorikai-stilisztikai-poétikai és tartalmi elemzésével foglalkozom, így mutatva konkrét példákat a sacra poesis elméleti alapvetéseinek gyakorlati megvalósulására. Az egyes fejezeteket és alfejezeteket a sacra poesis második fejezetben közölt definíciója és az ottani forrásközlés logikája mentén alakítottam ki. Az elemző fejezeteket minden esetben a kapcsolódó németországi párhuzamok felvillantásával és azoknak a hazai munkákkal való vázlatos összevetésével zárom. A németországi példáimat elsősorban a CAMENA fulltext-adatbázis digitalizált gyűjteményéből merítettem.⁵ A függelékben fényképmásolat formájában Laskai Csókás Péternek (Petrus Lascovius) az Énekek énekéről készített para-

³ *Biblia...* 2014. A IV. 1. és a IV. 3. fejezetekben az ószövetségi deuterokanonikus könyvek (Bölcsesség könyve, Sirák fia könyve) tárgyalásakor a Szent István Társulat katolikus *Biblia*-fordítását tekintem hivatkozási alapnak: *Biblia...* 2005.

⁴ WIX 2008. Kivételt képeznek az egységesítés alól a Csonka Ferenc jegyzékéből átemelt nevek (ld. I. 4. fejezetben) és néhány helyen az eredeti formában szereplő versalírások.

⁵ <https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena.html> (Megtekintés ideje: 2021. július 6.)

frázisát közlöm, amely a digitális formában, interneten nem hozzáférhető magyarországi munkák közül a legterjedelmesebb, s amelyből az egyetlen hazai példány az Országos Széchényi Könyvtár állományában található.

A téma németországi vonatkozásai miatt munkám során nagyobb részben német nyelvű szakirodalmat használtam. 2016 októberében Bécsben, az Osztrák Nemzeti Könyvtárban végezhettem kutatásokat a CEEPUS-ösztöndíj keretében. Ekkor alkalmam volt alaposabban megismerni számos, a témámhoz szorosán kapcsolódó idegen nyelvű szakmunkát. Majd az Új Nemzeti Kiválóság Program doktori hallgatói (2017) és doktorjelölti (2018) pályázatához kapcsolódó kutatási támogatásokból két alkalommal nagyobb mennyiségű külföldi szakirodalmat szereztem be a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet könyvtárának állományába. A szakkönyvek segítségével sikerült a témát szélesebb körű nemzetközi kontextusba helyezni. Ugyancsak ezeknek az ösztöndíjaknak köszönhetően nyílt lehetőségem több rövidebb kutatóút során áttekinteni az Országos Széchényi Könyvtár és a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának gyűjteményét újabb primér forrásszövegeket keresve.

I. A MAGYARORSZÁGI KÉSŐ HUMANISTA ÉRTELMISÉG

I. 1. A késő humanizmus mint korszakmegjelölés

A kötet konkrét időintervallumban keletkezett irodalmi szövegtörzskorpuszának összefogott vizsgálatához precíz irodalomtörténeti kontextualizálásra van szükség. A humanizmust illetően a német kutatók egy rendkívül tagolt, árnyalt, a hazai neolatin irodalom értékelésére is jól alkalmazható korszakfelosztással dolgoznak.

Volker Riedel 2000-ben megjelent monográfiájában a német irodalom antikvításreceptióját tekinti át. A reneszánsz–humanizmus–reformáció időszakát, annak túlnyomórészt latin nyelvű irodalmát a következő felosztásban tárgyalja a szerző: Frühhumanismus (1450–1485), Hochhumanismus (1485–1517/18), Reformation (1517/18–1550), Späthumanismus und Übergang zum Barock (1550–kb. századforduló). Riedel a korszakhatárok körülbelüli időbeli kijelölése mellett az adott korszakban működő, neves németországi alkotók és munkáik bemutatásával fémjelzi az egyes szakaszokat.⁶

Az antikvitás újjászületéséről a humanista német irodalomban, az antik minták kora újkori átvételéről és hagyományozódásáról szól a Regina Toepfer, Johannes Klaus Kipf és Jörg Robert közösen szerkesztésében megjelent 2017-es tanulmánykötet, amelynek előszavában a humanizmus korszaka (1450–1620) a fent látott metodika szerint tagolódik négy szakaszra, és az egyes periódusok kronológiai meghatározása is hasonló az előző beosztáshoz: Frühhumanismus (1450–1480/1500), Hochhumanismus (1480–1520), Reformation (1520–1550), Späthumanismus (1550–kb. az 1620-as évek). Az előszóban a késő humanizmus időbeli végpont-

⁶ RIEDEL 2000, 18–75.

jaként Martin Opitz *Buch von der deutschen Poeterey* című művének 1624-es kiadási dátuma szerepel.⁷

A magyar kutatásban figyelmet érdemel Szabó András kandidátusi értekezésének 2004-ben megjelent átdolgozott kiadása. A kötet bevezető fejezetében (*Késő humanizmus. Egy irodalomtörténeti korszakmegjelölés háttéréről*) a szerző alapos áttekintést ad a német irodalomban már az 1960-as évek második felétől általánosan használt késő humanizmus fogalmának történetéről s a korszakhoz kapcsolódó fontosabb hazai és német szakirodalomról.⁸

Szabó András célszerűnek tartja a nálunk általánosan elfogadott, és főként a magyar nyelvű világi irodalom rendszerezésére használt, Klaniczay-féle reneszánsz korstílusfelosztás mellett a német osztályozást (Frühhumanismus: korai humanizmus – Hochhumanismus: érett humanizmus – Reformation: reformáció – Späthumanismus: késő humanizmus) is bevezetni elsősorban a hazai neolatin irodalom alkotásainak összetettebb értékelésére.⁹ Theodor Verweyen recenziójában felhívja a figyelmet arra, hogy a késő humanizmus korszakhatárait illetően nincs egységes meghatározás a különféle szakmunkákban.¹⁰ Szűkebb értelemben a kb. 1550/60–1620/30-ig terjedő időszakra használják a fogalmat, tágabb értelemben pedig például Manfred P. Fleischer a reformáció évtizedeit is a késő humanizmus korszakához (1517–1618) tartozónak tekinti.¹¹

⁷ TOEPFER–KIPF–ROBERT 2017, 1–24.

⁸ SZABÓ 2004, 9–23. Szabó András áttekintése óta újabb, a késő humanizmus korával foglalkozó szakmunkák láttak napvilágot: Pl. BREMER 2008, KÜHLMANN 2009, KÜHLMANN–WIEGAND 2011, VERWEYEN 2015, ZVARA 2013, SZABÓ 2013, IMRE 2015.

⁹ KLANICZAY 1964 (korai reneszánsz: Janus Pannonius fellépésétől 1570-ig, érett reneszánsz: 1570–1600, késő reneszánsz vagy manierizmus: 1600–1640), KLANICZAY 1961, KLANICZAY 1973.

¹⁰ VERWEYEN 2000.

¹¹ A reformáció és a humanizmus összetartozásáról ld. pl. SCHWENDEMANN 2013, FRANK 2016. 1973-ban indult meg Klaniczay Tibor szerkesztésében a *Humanizmus és Reformáció* sorozat, amelynek keretei közt lehetségessé vált a magyarországi reneszánsz, humanizmus és reformáció kérdéseit tárgyaló monográfiák és értekezések összefogott közreadása. A sorozat részletes bemutatását ld. www.iti.mta.hu (Megtekintés ideje: 2021. július 6.).

A magyarországi primér forrásaim keletkezése nagyjából a 16. század második felére tehető, így a továbbiakban az ismertetett kezdeményezéseken továbbhaladva magam is alkalmazom elsősorban, de nem kizárólagosan ennek az időszaknak a megjelenésére a késő humanizmus (Späthumanismus) fogalmát. A hazai neolatin bibliai költemények németországi párhuzamai közt olyan műveket is említek, amelyekben, noha a 16. század első felében keletkeztek, mégis a magyarországi alkotásokkal rokon kultúraszemlélet fedezhető fel. Így ezen munkák összefogott vizsgálata miatt indokoltnak tartom már az 1510-es évektől kezdődően a teljes századot, így a reformáció évtizedeit is belevenni az általam használt késő humanizmus jelentéskörébe.

I. 2. Az európai res publica litteraria

Az európai késő humanizmus latin nyelvű irodalma a nobilitas litteraria sokrétű intellektuális működésének eredménye. Ez a különböző nemzetek értelmiségi rétegét magába foglaló társadalmi csoport már a 15. század második felétől fogva Európa-szerte formálódni kezdett, tagjai klasszikus műveltséggel és jelentős irodalmi-filológiai teljesítménnyel rendelkeztek.¹² Erich Trunz 1931-es tanulmányában a német rendi társadalom kontextusában beszélt a művelt nemességről (nobilitas litteraria), de Európa más nemzeteiben is éltek olyan tudós humanisták, akik szellemi-kulturális értékeik tudatában a társadalmi rendszerben őket megillető rangra és jogokra törekedtek, már amennyire ez az adott ország társadalmi berendezkedésének és kulturális adottságainak függvényében lehetséges volt.¹³

A 16. századi Franciaországban igen erős volt az ellenállás a latin mint irodalmi nyelv használatával szemben. Ennek ellenére olyan kiváló humanista költők, mint Jacques Peletier Du Mans és Joachim Du Bellay nemcsak befogadói voltak a korabeli neolatin irodalomnak, hanem ők maguk is írtak és közzétettek anya-

¹² BERNSTEIN 2003, 376.

¹³ TRUNZ 1931.

nyelvű munkáik mellett latin nyelvű irodalmi alkotásokat is. Du Bellay például egyik latin epigrammájában egy frappáns metaforába burkolva fejezi ki álláspontját a francia–latin kettős irodalmi nyelvhasználat kapcsán.

Cum tot natorum casto sociata cubili
Musa sit ex nobis Gallica facta parens,
Miraris Latiam sic nos ardere puellam
Et veteris, lector, rumpere iura tori.
Gallica Musa mihi est, fateor, quod nupta marito:
Pro Domina colitur Musa Latina mihi.
Sic igitur (dices) praefertur adultera nuptae?
Illa quidem bella est, sed magis ista placet.¹⁴

A francia (Gallica Musa) és a latin (Musa Latina) Múzsza (költészet) mint feleség (nupta) és szerető (adultera) állnak szemben egymással, a lírai én pedig a csábító, de művelője számára nehézségeket és veszélyeket is tartogató neolatin költészetet részesíti előnyben az anyanyelvűséggel szemben. Számos kétnyelvű költőről van még tudomásunk a francia késő humanizmus időszakából, mint például Rémy Belleau, Jean Édouard Du Monin, Jean Passerat, Scévole de Sainte-Marthe vagy Théodore de Bèze. Ezzel szemben Nagy-Britannia a latin irodalmi nyelv teljes háttérbe szorulásának kitűnő példája, erről a területről csupán kis számban tudunk olyan humanista költőket említeni, akik angolul és latinul egyaránt verseltek. A latin nyelvű panegyricusokat, elégiákat és epigrammákat is író Thomas Campion mellett még a skót George Buchananról is szólni kell, aki 1566-ban adta közre a huszonkilenc különféle klasszikus metrumba öntött zsoldárát-költéseit.¹⁵

A 16. századi németországi neolatin költészet hangsúlyos részének tekinthetők a zsoldárparafrazisok, amelyek latinul, németül, valamint gyakorta kétnyelvű kiadások formájában láttak napvilágot. Például Sebastian Hornmolt elkészítette Dávid zsoldárainak mind a latin, mind a német nyelvű átköltését. A latin

¹⁴ IJSEWIJN 1990, 46–47.

¹⁵ TARNAI 1997, 459–460.

változat (*Davidis Regii Prophetae Psalmi...*, Tübingen) 1596-ban, a német parafrázis (*Deß königlichen Propheten Davids Psalter...*) pedig néhány évvel később, 1604-ben jelent meg szintén Tübingenben. A zsolnároktól kissé elrugaszkodva Joachim von Beust kötete (*Christiados Libellus...*, Wittenberg, 1571) kiváló példa arra, hogy a németországi humanista költők egyszerre több nyelven is verseltek, ugyanis Beust művében a Krisztus születéséről szóló evangéliumi versecske is négy nyelven, latinul, görögül, héberül és németül olvasható.¹⁶

A latin és az anyanyelv ilyen szintű együttélésére és összefonódására a németekhez képest jóval kevesebb hazai példa kínálkozik a 16. században. Huszár Gál 1560-ban megjelent protestáns énekeskönyvében három karácsonyi éneknél (1. *Dies est laetitiae*, 2. *Puer natus in Betlehem*, 3. *Grates nunc omnes*) a latin szövegeket a magyarral együtt közli.¹⁷ Bornemisza Péter énekeskönyvének második része pedig két latin nyelvű himnuszt (1. *Rythmus Iani Pannonii: De inconstantia rerum humanarum*, 2. *Hymnus brevis: Patris sapientia, veritas divina...*) is tartalmaz a magyar nyelvű énekek mellett, ezeknek a himnuszoknak a latin szövege Bornemiszánál jelenik meg először.¹⁸ Egy időben későbbi, 17. századi példa: 1632-ben Debrecenben jelent meg a *Paraphrasis Psalmorum Davidis selectiorum, metrorhythmica* című kötet, amely Újfalvi Anderkó Imre (Újfalvi Imre) 1602-es gyülekezeti énekeskönyvének (*Keresztyéni énekek*, Debrecen) folytatásaként, iskolai énekeskönyvként vehető számba. A töredékesen fennmaradt debreceni második kiadásban kilenc zsolnár olvasható latinul és magyarul, Andreas Spethe és Szenci Molnár Albert szövegével.¹⁹

A *res publica/sodalitas litteraria* tehát egy határokon átívelő közösség volt, amelyben a legtöbb európai nemzet értelmiségi elitje képviseltette magát egy kisebb-nagyobb alkotói csoportosulással. A művelt európai humanisták közössége a tagoknak nemcsak a nemzeti, hanem a társadalmi, vallási, politikai hovatartozására nézve is meglehetősen heterogénnek számított.

¹⁶ A német példákat bővebben ld. IMRE 2012b, IMRE 2012d, IMRE 2019.

¹⁷ BORSA 1976, HUSZÁR-KÁLMÁNCSEHI 1983.

¹⁸ BORNEMISZA 1964.

¹⁹ Az Újfalvi-kiadványról (RMK I. 611, RMNy 1523) bővebben ld. IMRE 2012d.

A szerzők több nyelven beszéltek és írtak, s ennek a többnyelvűségnek a leghívebb mutatói maguk a költemények, ahogyan ezt az itt bemutatott példákból is láthattuk.

A *res publica litteraria* tagjai külföldi egyetemeket megjárt, világot látott, tudós férfiak voltak, akik peregrinációik során széles körű tárgyi és nyelvi ismeretekre (*studia humanitatis*: retorika, poétika, grammatika, történelem, erkölcsfilozófia, görög és latin nyelv), értékes tapasztalatokra, élményekre és nem utolsósorban időtálló kapcsolatokra, barátságokra tettek szert. Ez utóbbiak nyoma többek között a peregrinációs albumokban, naplókban, alkalmi költeményekben, beszédekben és a levelezésekben őrződött meg. Az egymás közelében élő humanisták szellemi-alkotói körökbe szerveződtek, a távolabbi, hasonló értékrendet valló tagokkal, csoportokkal pedig levelezés és személyes látogatás útján tartották a kapcsolatot.²⁰

A művelt nemesség önreprezentációja változatos formákban valósult meg. Például Crotus Rubeanus (eredeti neve Johannes Jäger) 1521-es címereket ábrázoló rajza a németországi humanisták összetartozását, elitté válásának szándékát jelképezi (ld. az 1. képet).²¹ Nicolaus Reusner *Icones...* című munkájában (Lipcse, 1587) az európai humanisták portréi, azaz a képi reprezentáció mellett pedig már latin nyelvű versek is szerepelnek.

²⁰ Az európai *res publica litteraria* számos szakmunka témája: pl. HAMMERSTEIN 2000, SCHMID 2008, GIERL 2009, WUNDER 2010, MÁHRLE 2011, FISKAPEPER-STOCKINGER 2015, SZABÓ 1999, SZABÓ 2008, ALMÁSI 2009.

²¹ BERNSTEIN 2003, 375–376, 23. l. Mutianus Rufus (1470–1526, német humanista) levelezésében a következő kifejezéseket használja a *nobilitas litteraria* megjelölésére: *ordo, noster ordo, latinus ordo, meus ordo, totus ordo doctorum, sanctissimus ordo, literarius ordo*.

1. kép²²

I. 3. A hazai humanista körök formálódása

A 16. század második felétől a történelmi Magyarország területén is gyakoribbá váltak a humanista szerveződések. A német nobilitas litteraria mintaadó szerepe kétségtelen, annál is inkább, hiszen ekkortájt a magyarországi protestáns értelmiségiek többsége Wittenbergben, Heidelbergben, Marburgban és Tübingenben végezte egyetemi tanulmányait. A felsorolt német egyetemek

²² A 'nemesi' címerek tulajdonosai többek között: középen Crotus Rubeanus, a keretben Erasmus, Martin Luther, Johannes Reuchlin, Mutianus Rufus, Eobanus Hessus, Justus Jonas, Philipp Melancthon (Philippus Melancthon), Ulrich von Hutten, Joachim Camerarius stb. Az 1. kép forrása: <http://www.literaturland-thueringen.de/personen/crotus-rubeanus/> (Megtekintés ideje: 2021. július 6.).

közül a legnépszerűbb minden bizonnyal a wittenbergi volt, a 16. században több mint ezer magyarországi hallgató látogatta, és a legtöbb közép-európai peregrinus is ezt az akadémiát választotta. A hazai humanista körök kialakulásában nagy szerepe volt a Wittenbergben 1555 óta működő társaságnak, a magyar diákok coetusának is. Az eleinte csak szociális és érdekvédelmi funkciójú, vitagyakorlatokat, disputációkat tartó szervezet az 1580-as évektől – amikor egyébként Wittenbergbe nagyszámú, igen tehetséges magyarországi peregrinus is érkezett – már magasabb szintű tudományos tevékenységet ellátó csoportosulásként volt jelen a wittenbergi akadémia kulturális-tudományos életében.²³

Forgách Mihály magyar báró 1588. november 14-én, tizenkilenc éves korában, németországi peregrinációja során magyarországi humanista társait, barátait képviselve levelet írt Justus Lipsiusnak.²⁴ Írásának célja nem más, mint a mester tudtára adni, hogy az eddig csak Mars nemzeteként emlegetett magyarság körében is vannak Pallasnak szép számmal hívei, akik a németalföldi humanista munkásságát nagyra becsülik, annak alakulását nyomon követik, és barátságára áhítoznak. Forgách arra kéri, már-már sürgeti Lipsiust, hogy mielőbb válaszoljon levelére, s ezáltal biztosítsa baráti támogatásáról és jóindulatáról az őt csodáló magyarországiak kis csoportját. Ez az 1588-ban Wittenbergben kelt szöveg két szempontból is kiemelt jelentőségű. Egyrészt egy hazai humanista kör alakulásáról, létezéséről, másfelől a magyarországi csoportnak a sodalitas/res publica litteraria közösségbe, baráti-tudós társaságba, humanista szövetségbe való csatlakozási szándékáról értesülünk Forgách soraiból.

²³ KLANIZCZAY 1985, RITOÓKNÉ SZALAY 2012. Az európai peregrinatio academica kapcsán ld. ASCHE 2005, FATA 2006, GIESE 2009, PIETRZYK 2010, BECKER 2010, BÉKÉSI 1993, BOZZAY 2009, SZÖGI 2011, BOZZAY 2017. A magyar diákok wittenbergi peregrinációjáról szóló legfrissebb magyar szakirodalom: SZABÓ 2017. Szabó András összefoglalja a wittenbergi coetus történetét a legfrissebb kutatásokra támaszkodva, és közli 439 tagjának adattárát, elsősorban azokra a latin nyelvű munkákra összpontosítva, amelyeket a magyar diákok Wittenbergben jelentettek meg.

²⁴ A Forgách–Lipsius levelezés latin nyelvű szövegei és azoknak magyar fordításai bibliográfiával, jegyzetekkel, illetve Forgách Mihály életrajzával: HAIMAN 1970.

Lipsius nagy örömmel viszonzta a gimesi báró megkeresését, és 1589. június 5-én kelt levelében barátságát kínálta fel Forgáchnak, s ezáltal a proles Palladias kifejezéssel illetett magyarországi humanistákat is biztosította támogatásáról. Pallas magyar követői tevékenységük vezérfonalaként, programirataként tekintettek a válaszlevélre, amelynek disztichonos átköltését Joannes Bocatius készítette el.²⁵ Bocatius költeménye szerint Lipsiust Forgách retorikai tehetsége indította arra, hogy válaszában egyszersem magasztalja is a bárót. A magyar nép ritka kincsenek nevezi az ifjút, majd röviden utal a tőle kapott levélre, amelyben ékesszólásáról adott tanúbizonyságot. Eztán Lipsius Forgách mecénási tevékenységét dicséri, hiszen az ifjú báró a pallasi sarjakat kegyes dajkaként istápolja és egy kört, közösséget teremt belőlük.²⁶

Hála és köszönet illeti ezért az élénk, sohasem lanyguló védőszellemért Forgáchot, aki hazája számára a veszélyek közepette erős oltalom, a sötétségben tápláló fény. Lipsius kívánalmait fejezi ki arra nézve, hogy a főnemesek, bárók közül minél többen viseljék magukat Forgáchhoz hasonlóképpen, tanuljanak példájából. Sürgető a helyzet, hiszen Európa saját nyilaitól átszúrva, háborúktól meggyötörve szenved. Ám Lipsiusban még él a remény, hogy egykor mindenütt újjáépül majd a Múza birodalma, hiszen az üdvösség talpkövei ott vannak lerakva. Mestere azzal biztatja a gimesi bárót, hogy folytassa csak sétáját a bölcsesség tudós partjain, hiszen ő lesz a magyar földnek szilárd tartóoszlopa, irányítója. És ha majdan pallasi sarjként ily fontos szerephez jut, egyedülként fogja felismerni, hogy annak a nemesembernek a fénye, akit saját műveltsége tesz híressé, tisztábban ragyog, mint azé, aki csupán ősei csillogását tükrözi vissza erőtlén fényében. Végül Lipsius teljes szívében 'barátunkká' („in toto pectore noster eris”) fogadja ifjú hívét, ezzel biztosítva Forgách és a pallasi sarjak tagságát egy határokon átnyúló, nemzetközi tudós társaságban, a res publica litterariában.

²⁵ BOCATIUS 1990, 496–497.

²⁶ „Ergone Pieris longe qui distat ab oris, / Castraque nil praeter Martia tractus habet, / Ergone Palladias, pia ceu nutricula, proles / Educat ac taleis fert simul orbe viros?” *Uo.*, 496.

A Forgách–Lipsius levélváltást követően röviddel, 1592. augusztus 20-án Trencsénből Rimay János (Ioannes Rimay) a magyar nemeseink legjobbjainak – ezzel utalva a ’89-es Lipsius-válaszlevél proles Palladias fordulatára – képviselőjében ugyancsak levélben keresi a kapcsolatot Justus Lipsiusszal.²⁷ A magyar humanista csoportot Rimay a mi társaságunknak (nostra turba), a mi közösségünknek (noster census) nevezi, és Forgách Mihály mellett vélhetően még sokakat ért e kollektív kifejezések alatt. Közülük két személyt említ meg név szerint, Forgách Imrét, Mihály nagybátyját, Trencsén vármegye főispánját, császári tanácsost és Révay Pétert, Turóc vármegye főispánját.

1596-ban Rimay János a Balassi-epicédiumhoz írott, Darholcz Kristófhöz (Christophorus Darholzius) címzett ajánlásában az elhunyt Balassi Bálint, az alakuló magyar humanista kör néhai vezéralakjának méltó örököseiként beszél a magyar értelmiségiekéről, akiket összefoglaló néven, a lipsiusi formulával proles Palladiasként emleget.²⁸ Forgáchék és Révay Péter mellett még Istvánffy Miklóst, Káthay Mihályt és Szokoli Miklóst sorolja a pallasi sarjak közé. Révay Péter Forgách Mihályhoz és Rimay Jánoshoz hasonlóképpen küldött levelet Justus Lipsiusnak 1592. július 27-én Holicstról.²⁹ Révay Mars-járta tájagnak nevezi a magyar földet, s a pallasi sarjakat félkézzel kardot forgató, másik kezükkel pedig Lipsius munkáit lapozó, a haza védelmét és a művészeteket egyaránt buzgón szolgáló férfiúkként ábrázolja.³⁰ A Darholczhoz címzett ajánlásban, a Pallas követőit soroló szöveghelyen Rimay utal a felsorolt férfiakhoz hasonlóan magas műveltséggel rendelkezők további körére. Például a trencsényi csoport mellett, amelynek nevesebb tagjairól – Forgáchék, Rimay, Révay, Szokoli, Káthay, Bocatius – eddig szó volt, figyelmet érdemel a pozsonyi tudóskör is, amely Radéczy István, humanista egri püspök és királyi helytartó kertjében, egy Apollónak szentelt

²⁷ A Rimay–Lipsius levél latin szövege és annak magyar fordítása elérhető a következő tanulmány függelékéeként: BENE 2012.

²⁸ RIMAY 1994, 11–17.

²⁹ A Révay-levél latin szövege és annak magyar fordítása: CORON 1976.

³⁰ A humanista levelezésről ld. még KIPF 2009, WEIDE 2014, MUNDHENK–DALL’ ASTA 2015, MUNDHENK–DALL’ ASTA 2017, DUDITHIUS 1992–2005, SZABÓ 1999a.

hársfa árnyékában tartotta gyűléseit. Nevesebb résztvevőiként tartjuk számon Zsámboky Jánost, Istvánffy Miklóst és Georgius Purkirchert (Purkircher György).³¹

Ugyanitt a proles Palladias irodalmi munkásságáról is szó esik. Rimay János a nemes Darholcz Kristóf úr köszönetet és halát érdemlő munkálkodását emeli ki, hogy a tudós férfiaknak, azaz társainak a Balassi-fivéerekről szóló, eddig külön-külön, elszórtan létező, dicsérő munkáit most egy gyűjtemény formájában közreadta. Rimay itt nyilvánvalóan a Darholcz Kristóf által szerkesztett, 1595-ben Bártfán David Gutgesell kiadásában megjelent, Balassi Ferenc és Bálint halálának monumentumot állító funeràciós gyűjteményre utal. A kötet harminchat latin nyelvű verset tartalmaz, a költemények szerzői a felvidéki humanista költőkör tagjai: Darholcz Kristóf, Leonhardus Mokoschinus, Martinus Mokoschinus, Stanislaus Mokoschinus, Andreas Mudronius, Michael Petri és Tolnai Balog János.³²

I. 4. Pallas magyar ivadékai

Tolnai Balog János, a Wittenberget is megjárt, előbb Kapiban lelkészkedő, majd Sáros vármegyei, később ungi esperesként működő, késő humanista neolatin költő Joannes Bocatiushoz írott latin nyelvű dicsőítő disztichonjában magyarországi baráti köre, a proles Palladias portréját adja.³³

A költeményben Bocatius boiótiai koronával ékesített költőként jelenik meg, aki érdemei dicsőítését Balogra bízta. Bocatius ezzel a feladattal arra indította barátját, hogy kiváló, nagyhírű költeményeket alkosson. Noha Balog tisztában van azzal, hogy felkészültsége hiányos, s hogy nem merítkezett meg elegendő mértékben a Medusától eredő forrásban (Medusaea aqua),³⁴ azaz nem

³¹ KLANICZAY 1985, 25–26.

³² IMRE 2012a. A humanista körök szerveződéséről és irodalmi munkásságáról ld. még KLANICZAY 1985.

³³ BOCATIUS 1990a, 973–977.

³⁴ Utalás a Múzsák költői ihletet adó Hippokréne-forrására, melyet Pegasus, Neptunus és Medusa gyermeke fakasztott a patájával, s amely a Helikón-hegyen található.

rendelkezik kiemelkedő poétikai képességekkel, mégis minden vágya, hogy a koósi Apellész (depictus a Coo Apelle) megfesse,³⁵ még ha nem is méltó festményéhez. Ezután Balog ígéretet tesz Bocatiusnak, hogy ha a Párkák nem vágják el túl korán élete fonálát, úgy költeményeiben, versei által fejezi ki háláját kedves barátjának. Ha majd Apolló a pártjára áll, és hajója vitorláit a szeleknek adja, elsőként Bocatiust fogja megénekelni versében, majd másokat is, akik szintúgy megérdemlik. Ezután egy fiktív szituáció leírása következik: Bocatius a Múzsák kíséretében, Phoebusszal együtt, lóháton ülve érkezik. Balog üdvözli barátját, a Múzsák ékességét és oltalmazóját, akit ellep a Gorgó költői tehetséget adó vize (Gorgonis unda),³⁶ s akit ezért Elba atya (pater Albis) babérral koszorúz.³⁷

Majd a laudálók közt, a Bocatiust tisztelők sorában nagyobb-részt a hazai késő humanista literatúra, neolatin költészet főbb képviselői szerepelnek, de a nevesebb németországi humanisták is meg vannak említve. A költeményben sokszor csak latinositott vezetéknevvel megjelenő személyek teljes nevének meghatározásához Csonka Ferenc hivatkozott kritikai kiadásának *Index Nominum* jegyzékét használtam fel. Sajnos sok esetben a névjegyzék sem tudott eligazítást adni a latinos névalak feloldásában, így ezen személyek teljes nevének felderítéséhez további kutatásokra lesz szükség.³⁸

³⁵ Apellész a kis-ázsiai Kolophonban született, a Kr. e. 4. században élt és alkotott görög festő, aki Alexander (III. Magnus) udvari festője volt. Ebből adódóan, ha Apellész valakiről portrét készített, az nagy megtiszteltetés volt az illető számára. Említésével Tolnai Balog arra utal, hogy ő is szeretne költői tehetsége révén azon híres személyek sorába emelkedni, akiket Apellész megfestett.

³⁶ Ld. a 34. jegyzetet.

³⁷ A folyó említésével Rudolf, német-római császárra, cseh és magyar királyra utal itt Tolnai Balog, aki 1598-ban koszorús költői és nemesi címmel jutalmazta Bocatiust.

³⁸ A versben szereplő nevek a Csonka-jegyzék alapján feloldva sorrendben a következők (a feloldatlan alakok kérdőjellel vannak jelölve): 1. Fridericus Taubmannus (Friedrich Taubmann) 2. Aegidius Hunnius 3. Paulus Melissus (Paul Schede Melissus) 4. Carolus Utenhonius 5. Matthaeus Dresserus 6. Ioannes Fabricius 7. Seraphinus (?) 8. Leonhartus Mocoschinus 9. Andreas Mudronius 10. Ioannes Kallovius (?) 11. Kapposides (?) 12. Georgius Thurius 13. Faber Tholnaeus (?) 14. Gregorius Vacius 15. Gőncius (?) 16. Ezechiel Piperellus/

A nagy németországi humanisták, neolatin költők és wittenbergi tanárok szerepeltetésével a magyarországi-németországi humanista kapcsolatok, barátságok meglétét igazolja a költő: Philipp Melanchthon görög nyelvet és irodalmat, Aegidius Hunnius pedig teológiát tanított Wittenbergben; Fridericus Taubmannus filológus, wittenbergi költészetprofesszor, emellett a neolatin költészet kiemelkedő művelője; Paulus Melissus szintén neolatin költő és a heidelbergi Bibliotheca Palatina könyvtárosa. A teológia, a filológia és a poétika mellett egyéb diszciplínák európai művelői is megjelennek Tolnai Balognál: például Matthaeus Dresserus német történetíró; Ericus Lassota/Lessota német katona és diplomata, aki Kassán viselt tisztségeket, többek között felső-magyarországi főmustramester volt; Ezechiel Piperellus (Ezechiel Peperellus/Piverellus) olasz orvosdoktor, Báthory Zsigmond fejedelem orvosa, majd Kassán praktizált; Christophorus Teuffenbachus (Christophorus Teuffenbachius/Teuffenbach) osztrák katona, 1593-tól kassai főkapitány, a 15 éves háború során több alkalommal harcolt a török ellen. A flamand ifj. Carolus Utenhoniust is említi Balog, aki a filológiában és a neolatin költészetben volt tehetséges.

A zömében Wittenbergben tanult, felső-magyarországi protestáns, polgári lelkész-tanár réteg jelentős képviselőit vonultatja fel

---

Peperellus/Piverellus 17. Ioannes Schirmerus 18. Caspar Pilcius/Kaspar Piltz 19. Ioannes Iantius/Ianschiades 20. Franciscus Vedanius 21. Thomas Timaeus/Thymaeus 22. Adamus Kunischius/Cunischius 23. Melchior Turocenus 24. Christophorus Teuffenbachius/Teuffenbachus/Teuffenbach 25. Philippus Melanchthon/Melanthon 26. Forgatsiades (?) 27. Stephanus Drugeth (Homonna de/Homonnai/Humanaius) 28. Franciscus Derssfy 29. Dunavicius (?) 30. Paulus Sebessi 31. Georgius Hoffmannus/Hoffmann/Hoffman 32. Christophorus Darholcz/Darholzius 33. Ladislaus Pete/Peteus/Pethe/Pető 34. Andreas Pacolt/Patzoltus 35. Ioannes Figedius/Figedinus 36. Franciscus Bornemissa 37. Andreas Capy 38. Ioannes Capy 39. Andreas Mariassianus/Mariassi 40. Franciscus Mariassianus/Mariassi 41. Sigismundus Mariassianus/Mariassi 42. Michael Kelemesius 43. Franciscus Kelemesius 44. Nicolaus Orlleus/Orlai/Orlle 45. Georgius Caproncius/Kaproncius/Kaprontzai 46. Berzevicina (?) 47. Andreas Ketzer/Ketzerius 48. Ioannes Rimay 49. Ericus Lassota/Lessota 50. Caspar Francus/Frank 51. Georgius Szabo/Sabo 52. Martinus Brechtelius 53. Stephanus Hertzegus/Herczegh 54. Sebaldus Artnerus 55. Ioannes Thebesius 56. Sigismundus Moes/Moesius 57. Stephanus Debrecinus 58. Ioannes Krausius/Crausius 59. Stephanus Peregius/Peregdius.

versében Tolnai Balog.³⁹ A dicsőítő költeményben szereplő többi személy pedig egy harmadik csoportba sorolható. A felső-magyarországi protestáns nemesek és a polgárság egy része katonai, hivatali, tisztviselői vagy egyéb világi pályát választott magának.⁴⁰

³⁹ Ioannes Fabricius eperjesi lelkész; Leonhartus Mokoschinus neolatin költő, iskolamester és pap Németlipcsén; Andreas Mudronius neolatin költő és tanár Darholz Kristóf udvarában; Johannes Kallovius iskolamester Debrecenben és lelkész Gyulafehérváron; Georgius Thurius putnoki és sátoraljaújhelyi pap, 1600-ban Heidelbergben Paulus Melissus koszorús költővé avatja; Gregorius Vacius iskolamester Sárospatakon, Sátoraljaújhelyen és lelkész előbb Márkusfalván, majd Gálszécsen; Caspar Pilcius neolatin költő, kassai, késmárki, sárospataki iskolamester, lelkész Kassán, Nagysároson és Márkusfalván; Franciscus Vedanius kassai lelkész; Thomas Timaeus pap Körmöcbányán, majd Kassán; Adamus Kunischius kassai conrector, majd késmárki iskolamester; Melchior Turocenus iskolamester Eperjesen, lipcsei, breznóbányai lelkész.

⁴⁰ Ioannes Schirmerus kassai orvos; Stephanus Drugeth (Homonna de, V.) katona, Ung és Zemplén vármegye főispánja; Franciscus Derssffy szerdahelyi báró, főpohárnokmester, Sáros vármegye főispánja, katona, több török elleni harcban is részt vállalt, Bocatius egyik hozzá írott versének címében patrónusként emlegeti; Georgius Hoffmannus, a Szepesi Kamara adminisztrátora, királyi tanácsos, tisztviselő; Christophorus Darholz (ifj.), Sáros megyei nemesi család sarja, katona, költő és mecénás; Ladislaus Pete báró, katona és kassai kapitány; Ioannes Figedius, katona, egri várnagy, 1552-ben Eger várának egyik védelmezője, később noszvaji birtokos, gazdálkodó; Andreas és Ioannes Capy, a Sáros megyei nemesi Capy család sarjai; Andreas Mariassianus báró, katona, aki Báthory Gábor erdélyi fejedelemmel szolgált; Franciscus Mariassianus, akit 1608-ban Mátyás főherceg külön levéllel hívott meg az általa kitűzött országgyűlésre; Sigismundus Mariassianus, több alkalommal Szepes vármegye alispánja, a '90-es években tagja Sebastian Ambrosius Lahm késmárki humanista körének; Michael Kelemesius, Sáros vármegye alispánja, királyi tanácsos és a szintén tisztviselő Franciscus Kelemesius; Nicolaus Orlleus nemes, birtokos (innen előneve: karvai), a Szepesi Kamara tanácsosa, 1610-től putnoki kapitány; Georgius Caproncius, a Szepesi Kamara tanácsosa, főmustramester; Andreas Ketzer katona, a magyar gyalogság főkapitánya, Felső-Magyarország fő hadibírója, Sáros vármegye alispánja; Ioannes Rimay, Nógrád megyei középnemesi család fia, költő, politikus, diplomáciai és titkári feladatokat is ellátó, alsósztrégovai birtokos; Caspar Francus, a Szepesi Kamara hivatalnok, számvevő mester; Georgius Szabo (id.) kassai előkelőség és kereskedő; Martinus Brechtelius katona, kassai százados; Stephanus Hertzegus kassai tanácsos, követ; Sebaldus Artnerus soproni patrícius család sarja, kassai jegyző; Sigismundus Moes késmárki polgár, 1569-ben nyert nemességet és címeres levelet Miksa királytól (I. Miksa/Maximus Aemilianus); Stephanus Debrecinus eperjesi harmincados; Ioannes Krausius, Szepes vármegyei élrelmező biztos, magántitkár; Stephanus Peregius, a Szepesi Kamara számvevő mestere.

A költemény utolsó soraiban Tolnai Balog János százada ékeségeinek nevezi társait, a pallasi sarjakat, akik mindenkor méltó tisztelettel ünneplik és dicsőítik Bocatiust. A költő azzal az ígérettel zárja költeményét, hogy addig fog pásztorsípján játszani, amíg barátja ragyogó fehér lován meg nem érkezik hozzá, és ösztönző erejével elő nem segíti napfényre vágyakozó költeményei kiadását.

I. 5. Összegzés

A dicsőítő költeményben felsorolt személyek életútjából a magyarországi késő humanista értelmiség sokszínűségére következtethetünk.⁴¹ A sokféle európai kapcsolódás, a nemzetközi humanista barátságok megrajzolása mellett a hazai nobilitas litterariáról is meglehetősen heterogén képet ad Tolnai Balog. Pallas magyar ivadékai közt nemzetiségi, társadalmi, vallási hovatartozásukra és szakmai pályájukra, foglalkozásukra nézve is kimutathatók különbségek.

⁴¹ Az életrajzi adatok és egyéb információk forrásai: A németekről (Taubmannus, Hunnius, Melissus, Dresserus, Lassota, Utenhonus): Deutsche Biographie, interneten elérhető: <https://www.deutsche-biographie.de> (Megtekintés ideje: 2021. július 6.); Piperellusról: SCHULTHEISZ 1966; A lelkész-tanár polgári rétegről (Fabricius, Mokoschinus, Vacius, Pilcius, Vedanius, Timaeus, Turocenus): CSEPREGI 2014–2016; Thuriusról: ZOVÁNYI 1977, SZABÓ 1999b; Kalloviusról: SZABÓ 2017; Kunischiusról: SZABÓ 1992; Mudroniusról és Darholczról: IMRE 2012a; A nemesi családokról, személyekről (Drugeth Homonna de, Derssfy, Pete, Fignedius, Capy, Mariassianus, Kelemesius, Orlleus, Ketzerius, Szabo): NAGY 1857–1868, KEMPELEN 1911–1932; Moesiusról: A Magyar Nemzeti Levéltár Címereslevél-adatbázisa, 1326–1918, interneten elérhető: <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/cimereslevel-adatbazis> (Megtekintés ideje: 2021. július 6.); BOROVSZKY 1896–1914, ZUBÁNICS 2017; A tisztviselői-hivatalnok rétegről (Hoffmannus): FALLENBÜCHL 2002, GYULAI 2017a, SZABÓ 2014; Francusról: SZINNYEI 1891–1914. A Bocatius-verseket is segítségül hívtam egyéb információ híján vagy kiegészítésként a keresett személyek (Caproncius, Francus, Szabo, Brechtelius, Hertzegus, Artnerus, Debrecinus, Crausius, Peregius) társadalmi hovatartozásának és foglalkozásának, hivatali vagy katonai szerepkörének a meghatározásához: BOCATIUS 1990.

A Felső-Magyarország területén, elsősorban Kassán – amely város a korszakban katonai és diplomáciai központ, németek, csehek és lengyelek egyaránt lakják – működő tanárok, lelkészek, katonák, hivatalnokok, orvosok közt jócskán akadnak más nemzetiségűek: például az olasz orvos, Ezechiel Piperellus; az osztrák katona, Christophorus Teuffenbachius; a német katona és diplomata, Ericus Lassota; vagy Sebaldus Artnerus, akinek apja Alsó-Ausztriából került Sopronba. A lausitzi születésű Joannes Bocatius II. Mátyáshoz (1557–1619, német-római császár, német király, Csehország és Magyarország királya) szóló epigrammájában a következőképpen identifikálja magát: „Magyarországi polgár is vagyok (ügy), miként származásomra nézve német...”⁴² A tagok egy része tehát adatolhatóan nem magyarországi származású, ennek ellenére közülük is sokan rendelkeztek hungarustudattal, ebben természetesen nagy része volt a török elől északra települő, elmagyarosító hatással bíró hazai nemességnek is.⁴³ A társadalmi hovatartozás pontos adatok és források híján is kikövetkeztethető abból, hogy az illető a későbbiek során milyen területen helyezkedett el.⁴⁴ Többnyire az egyszerűbb mezővárosi polgárokhoz köthető a tanár- és lelkészképzés, míg a nemesi, főnemesi származású tagok inkább katonai és hivatali karriert jártak be.

A felekezeti hovatartozás tekintetében már nem voltak ekkora eltérések a tagok közt. Elmondható, hogy majd' mindannyian a két nagy protestáns felekezet (reformátusok, evangélikusok) valamelyikéhez tartoztak. Csepregi Zoltán idézett adattárában azonban az átfedésekre is felhívja a figyelmet az ev./ref. jelzés használatával például Gregorius Vacius adatlapján. Ugyanakkor elvéve katolikusokat is találunk a Tolnai Balog-versben felsorolt személyek közt. Mind az idősebb, mind az ifjabb Georgius Hoffmannusról, a Szepesi Kamara tanácsosairól tudjuk, hogy evangélikusból lettek katolikussá.⁴⁵

⁴² „Sum quoque Pannoniae civis, Germanus ut ortu...” BOCATIUS 1990a, 827.

⁴³ MONOK 2017, 25.

⁴⁴ A wittenbergi coetus tagjainak társadalmi hovatartozása és pályaválasztása közötti összefüggésről ld. SZABÓ 2017, 43–47.

⁴⁵ GYULAI 2017a.

A fejezetben elemzett szövegekkel, bemutatott portrékkal vélhetően sikerült egy-egy kis mozaikdarabkával hozzájárulni ahhoz a rendkívül összetett képhez, amely a már meglévő kutatások alapján kialakult a *res publica litteraria* és a *proles Palladias* szerveződéséről, a magyarországi humanista csoportosulások tagjairól és tevékenységükről. Lipsius levelében még formálódó, szűk körű, konkrét témákkal, kérdéskörökkel foglalkozó tudós eszmecseréről, baráti összejöveletekről, a *sodalitas litteraria*val kapcsolatot kereső, kis magyarországi tudóskörrel számol be. Ezzel szemben Tolnai Balog János disztichonjában egy németországi-magyarországi, határokon átnyúló szövetség, társaság tagjainak seregszemléjét adja, leírásával a *Bocatiust* vezérükként tisztelő, magasztaló csapat nagy számát, változatos tevékenységi körét és összetartását hangsúlyozva, érzékeltetve.

II. A SACRA POESIS KONCEPCIONÁLIS HÁTTERE

II. 1. A humanitas eszméje és az alkalmi költészet

A magyarországi késő humanista értelmiség törekedett arra, hogy a peregrinációk során tapasztalt és tanulmányozott kulturális mintákat, módszertani megoldásokat saját közegébe átültesse. Éppen ezért a korszak hazai neolatin lírájának értelmezéséhez és értékeléséhez elengedhetetlen, hogy előzetesen a németországi hatásokat, elgondolásokat és azok gyakorlati megvalósulását megvizsgáljuk.

Altalánosságban elmondható, hogy a művelt nemesség sokrétű törekvéseinek alapját a humanitas ('magasabb szintű, klasszikus nyelvi-irodalmi műveltség') eszméje adta, amelynek jegyében a trivium széptudományaira univerzális magyarázó elvként tekintettek. Úgy vélték, hogy kiforrott nyelvi ismeretek híján nem lesz, aki értőn tudná olvasni a szövegeket, amelyek a diszciplínák hagyományozódnak. Philipp Melanchthon, a wittenbergi egyetem professzora a magyarországi peregrinusok életében kiváltképp meghatározó szerepet töltött be, ugyanis az 1555-ben létrejött egyesületükben, a magyar coetusban aktívan tevékenykedett, s a kéthetente tartott disputációkon élete végéig elnökölt. Ebből kifolyólag a magyarországi diákok gondolkodására, későbbi pályafutására közvetlenül vagy közvetve minden bizonnyal hatást gyakorolhatott az akadémia bölcsészeti fakultásának élén hosszú évekig működő Philipp Melanchthon személyével, elveivel, szellemi hagyatékával, köztük azon gondolataival, amelyek a klaszszikus széptudományok interpretációs funkciójáról szólnak.⁴⁶

Melanchthon 1525-ös *De gradibus discentium...* című oratiójában hangsúlyozza, hogy tanulmányaikban az ifjakkal lépcső-

⁴⁶ Melanchthon 1560-ban halt meg, így a hazai késő humanizmus képviselőinek többsége személyesen már nem találkozhatott a mesterrel.

fokról lépcsőfokra ajánlatos haladniuk. Előbb a grammatikában és a dialektikában kell elmélyülniük, mert ezeknek a világos, logikus gondolkodásra szoktató diszciplináknak a tanulmányozásával olyan nyelvi ismeretekre tehetnek szert, amelyek birtokában később a nehezebben befogadható tudományokkal is képesek lesznek hozzáértően foglalkozni.⁴⁷

Philipp Melanchthon abban az epigrammában, amelyet Jacob Micyllus *De re metrica...* című munkájához írt, arra biztatja az ifjakat, hogy már zsenge koruktól fogva olvassák, majd imitálják a költői szövegeket, hogy ezáltal magukat az ékesszólásban kiképezzék. Amint lankad e törekvésük, s a tétlenség úrrá lesz rajtuk, annak a többi tudomány is kárát látja majd. Hiszen a diszciplinák ismét az ismeretlenség, a meg nem értettség homályába merülnek, míg a fiatalság vissza nem tér a költészet tanulmányozásához, s nem merít nyelvének megtisztító fényéből.⁴⁸

Caspar Cruciger 1531-ben kelt beszédében ugyanennek a pedagógiai-módszertani szemléletnek ad hangot, miszerint tanulmányaik során a diákok a lépcsőfokokon való felfelé lépéssel, az osztályok teljesítésével juthatnak el az alsóbb szintű tudomá-

⁴⁷ „Itaque prudentes viri in scholis descriperunt classes quasdam puerorum, ut secundum ingenii vires alii aliis disciplinis adhiberentur. Et in sua quisque classe, tanquam intra septa detineretur, ne imparatus, et tanquam sus in rosas irrueret ad obscuriores artes. In hunc modum gradus quidam facti sunt adolescentium, ut primum Grammatica Dialecticaque traderentur, quae primae artes planissimaeque sunt. Ubi videbantur has perdidicisse, non temere ipsi ad Physicem, aut alias artes irrumpebant. Sed praeceptores explorabant vires adolescentium, qui si probarentur, admittebant ad reliquas disciplinas. Nuper adhuc hoc servabatur in scholis, ne quis attingeret Physicem, aut Mathematica, nisi antea in Grammaticis et Dialecticis diu multumque versatus.” MELANCHTHON 1843, 99.

⁴⁸ „Cura sit, a teneris vatum cognoscere scripta, / Eloquii fontes, hos sciat esse puer. / Horum pectoribus motus Deus indidit acres, / Sublimemque dedit Musa canora sonum. / Verum non satis est legisse poemata tantum, / Accedat studiis altera cura tuis. / Ut doctis digitis exempla effingere certes, / Cogere et in numeros verba soluta novos. / Hic labor ingenii vires acuitque fovetque, / Hinc venit Eloquii copia, forma, nitor, / Hoc si languescet studium, si ignara Iuventus / Non perferre volet, taedia longa styli. / Hei mihi, quae clades, reliquas iterum obruet artes, / Barbaries tenebras invehet atra novas. / Ad Vates igitur docilis revocanda Iuventus, / Hinc sibi sermonis lumina clara trahat.” MICYLLUS 1539, *8r.

nyoktól a felsőbb szintű diszciplínáig. Meghatározott rendben kell haladni, előbb a grammatikával, a dialektikával és a retorikával kell foglalkozni, mert ezek megismerése által juthatunk közelebb a felsőbb szintű tudományok megértéséhez. A szerző azon kesereg, hogy saját korában mindez hiányzik, nincs rendszer, a különböző szakterületek képviselői nem rendelkeznek nyelvi alapképzettséggel.⁴⁹

A trivium tárgyainak tanulmányozására a legkiválóbb minták a legjelesebb antik szerzők görög, latin nyelvű szövegei. Ezek a munkák egyfelől igényes művészi megalkotottságuk révén a nyelvi eszközkészlet (*scientia verborum*) csiszolására, bővítésére, másrészt a bennfoglalt tisztos és hasznos ismeretek által a tárgyi tudás (*scientia rerum*) gyarapítására szolgálnak. Ennek az elgondolásnak a jegyében a 16. századi német humanisták didaktikus célzattal gyakorta készítették el a nagy klasszikusok általuk kommentált újrakiadását, vagy éppen gyűjteményes köteteket szerkesztettek egy-egy antik szerző szentenciáiból.

Georg Fabricius nevéhez többek között két olyan gyűjtemény is fűződik, amelyet a nyelvi ismeretek gyarapítására a tanulóifjúságnak szánt. Az egyik kötetben Ovidius, Tibullus és Propertius verseiből szemelget stilisztikailag művészi formát megformált kifejezéseket, amelyeket aztán szinonimikusan, tematikus csoportokba rendezve közöl.⁵⁰ A másik kötetben Cicero leveleiből állít össze egy válogatást, itt már mondatok szerepelnek három kötetbe, és a köteteken belül ugyancsak tematikus csoportokba sorolva. A mondatok mellett többnyire utalás is található arra a

⁴⁹ „Quare maiores nostri, ut ordinem discendi constituerent, certos gradus quasi classes excogitaverunt, per quos ordine ab inferioribus artibus traduceretur iuventus ad superiores. Nunc quasi perfractis illis repagulis, nullo ordine res geritur. Subito sicut fungi nascuntur nobis Theologi, Iurisconsulti et Medici, sine Grammatica, sine Dialectica, sine ratione dicendi, sine incunabilis Philosophiae naturalis ac moralis. Quorum cognitio, non solum quia perliberalis est, olim tradebatur communiter omnibus, priusquam admitterentur ad superiores disciplinas, sed etiam quia iudicium acuit, et praeparat ad res maiores perspicendas.” MELANCHTHON 1843, 212–213.

⁵⁰ FABRICIUS 1564.

Cicero-levélre, amelyből az idézett részlet ki lett emelve, illetve a mondatok mellett azok cseh nyelvű változatát is olvashatjuk.⁵¹

Ez utóbbi gyűjteménynek az előszavában Fabricius röviden felvázolja, hogy miképpen képzei el az antik irodalom tanításának módszertanát. Szerinte a legkiemelkedőbb szerzők munkáikkal kegyességre, igazságosságra, tisztességre, fegyelemre és engedelmességre tanítanak, egyszersmind formálják, kiművelik beszédünket, írásunkat. A tanár feladata, hogy kijelölje azt a szerzőt, azt a művet, amely e kettős funkció ellátására a legalkalmasabb. A gondos kiválasztás után előbb egy alapos tanári magyarázatnak, interpretációnak, majd a látottak, hallottak imitációjának kell következnie. A tanár végig segíti, irányítja a növendékek munkáját, az imitációhoz pedig mintával is szolgál.⁵²

A 16. századi klasszikus újra kiadások elé készült praefatiókban gyakran jelenik meg hangsúlyos gondolatként az imitáció fontossága a tanítási-tanulási folyamatban. Philipp Melanchthon Hésziodosz *Munkák és napok* című művének 1535-ös kiadásához készített előszót, amelyben kiemeli, hogy a rómaiaknál a két legjelentősebb költő, Vergilius és Ovidius nemcsak Hésziodosz bizonyos szöveghelyeit vették át, hanem sok versét majdnem szó szerint fordították. Az ő példájukból tanuljuk meg, hogy miképpen kell az ilyesféle szerzőktől nemcsak némely találó mondásukat kölcsönözni, hanem azoknak teljes beszédét imitálni, a téma kigondolásában az ő hozzáértésüket, a tárgy kifejtésében gazdag, világos és egyedi eljárásukat, a szöveg elrendezésében pedig alaposágukat utánózni.⁵³

⁵¹ FABRICIUS 1589.

⁵² „Suscipienti puerum artibus liberalibus et lingua Latina instituendum (quanquam quod de una praecipitur, accomodari ad omnes, cuiuscunque generis sunt, potest) statim est auctor optimus, et ad linguam expoliendam praestantissimus, eligendus: quem cum invenerit, primum interpretetur et explicet diligenter: postea ad eius imitationem accendat, neque verborum adhortationibus contentus, opera etiam adiuvet imitatore suum, neque facile quenquam alium, in eiusdem studii societatem et excellentiae laudem venire patiatur. (...) Quocirca ut puerorum, fidei et disciplinae meae creditorum, utilitatibus serviens, simplex aliquod ac verum optima imitationis exemplum proponerem...” *Uo.*, A7r.

⁵³ „Itaque duo summi apud Latinos Poetae, Vergilius et Ovidius, non modo locos eius quosdam imitati sunt, sed multos versiculos pene ad verbum expresse-

A *Corpus Reformatorum*ban egy másik Melanchthon-előszó is szerepel, amely Cicero *De officiis* című műve elé készült. A praefatióban Melanchthon arról beszél, hogy a nyelvi ismeretszerzés imitáció útján történik, amelyhez Cicero szövegeinél jobb minta nincs. Az ilyenformán elsajátított nyelvi eszközkészlet által pedig egyszerűbbé válik a komolyabb tanok értelmezése, magyarázata és tanítása.⁵⁴

A klasszikus irodalmi minták imitációja a 16. századi neolatin költészetben belül jelentős mértékben alkalmi versek készítésében valósult meg. A késő humanista latin nyelvű költészet alkotói körében igen népszerűek voltak az ide tartozó műfajcsoportok: üdvözlőversek egymás újonnan megjelenő munkáihoz; carmen gratulatoriumok, azaz köszöntőköltemények például születésnap alkalmából; propempticonok, amelyek egy-egy peregrinációra induló diák elutazásakor írott búcsúztató versek; apobaterionok, a hazatérő diákokat búcsúztató versek; hodoeporiconok, az utazást megjelenítő elbeszélő költemények, útleírások; epicediumok, gyászversek; epitaphiumok, sírversek vagy sírfeliratok; epithalamiumok, lakodalmi köszöntőversek; epiniciumok, győzelmi versek; encomiumok és panegyricusok, dicsérő vagy dicsőítő költemények például a patrónushoz. Az alkalmi költeményekről általánosságban elmondható, hogy nyelvileg és formailag sem voltak egységesek: a versek nagyobb részben latin, kisebb részben görög vagy héber nyelvűek, a közkeletű disztichonos és hexameteres műformák közt egyaránt szerepel például az epigramma, az elégia, a carmen és az ecloga is, a költemények színvonala és sikerültsége pedig az egyes korszakok költészetén belül nézve is erősen változó.⁵⁵

---

runt, quorum exempla nos commonefaciunt, quomodo ad nostros usus, non tantum certi quidam flosculi ex huiusmodi autoribus decerpenti sint, sed in omni sermone inveniendi prudentia, in explicando proprietates, perspicuitas, et copia, in disponendo diligentia imitanda sit.” MELANCHTHON 1843, 245.

⁵⁴ „Ideo boni autores legendi sunt, ex quibus linguae phrasin discamus, ex quorum imitatione comparemus nobis eiusmodi genus orationis quod adhiberi possit ad graves causas explicandas, quodque lumen adferre rebus obscuris possit, si quando homines de magnis rebus, ut saepe accidit, docendi erunt. Nemo autem ignorat optimum dicendi magistrum esse Ciceronem.” *Uo.*, 257.

⁵⁵ Szabó András a wittenbergi coetus tagjaihoz köthető neolatin alkalmi költeményeket is ezen műfajcsoportokba sorolva rendszerezi: SZABÓ 2017, 79–84.

A *Delitiae*-sorozat köteteiben a humanista neolatin költészet-ről kapunk áttekintést országokra lebontva. A *Delitiae Poetarum Germanorum...* (Frankfurt, 1612) című antológia például hat kötetbe rendezve tartalmazza a korszak kiemelkedő németországi költőinek munkáit, amelyeknek meghatározó része latin nyelvű alkalmi vers.⁵⁶ A gyűjteményben szereplő költők közül néhány nevesebb, igen tehetséges alkalmi poéta a 16. század első feléből Georg Sabinus, Simon Lemnius, Johannes Gigas és Petrus Lotichius Secundus, a 16. század második felében alkotott többek között Johannes Maior, Paul Schede Melissus és Friedrich Taubmann. Az alkalmi költemények formai sokszínűségére a hihetetlenül gazdag költői termésből most csupán egyetlen példát hozok. Johannes Maior/Major a Melanchthon halálára írt gyászversét idyllionként alkotja meg, a költemény az *Elegiae* című gyűjteményében szerepel.

A *Delitiae*-sorozat darabjaként Johann Philipp Pareus 1619-ben a magyarországi humanista költők műveit is megjelentette, a legkiválóbb 15–16. századi neolatin költők munkáit, többek közt alkalmi költeményeit foglalja magába az antológia: Janus Pannonius, a német származású Johannes Sommer, Thuri György és Filiczki János.⁵⁷ Sommer, Thuri és Filiczki mellett jócskán akadnak még tehetséges alkalmi költők a 16. századi Magyarországon. Miként Németországban a nagyobb egyetemi központok (Wittenberg, Heidelberg, Marburg, Tübingen), úgy hazánkban a protestáns humanista iskolák (Debrecen, Sárospatak, Kolozsvár, Tolna) váltak a humanizmus és a neolatin költészet centrumaivá, tehát az itteni körökben találhatunk rá a legszebb 16. századi reprezentatív alkalmi kiadványokra.⁵⁸ Elegendő itt példaként utalni

⁵⁶ GRUTERUS 1612.

⁵⁷ PAREUS 1619.

⁵⁸ A magyarországi neolatin alkalmi költőkről, humanista iskolákról bővebben ld. TÓTH 1979, TARNAI 1984, GYÓRI L. 1988, BENCÉDY s. a., SZABÓ 1999b, SZABÓ 2004, 9–23, MÓRÉ 2015 (*Az alkalmi költészet és a búcsúztatóvers a kutatásban* című fejezetben a disszerens alapos áttekintést ad az alkalmi költészet és a propempticon műfajának legfrissebb hazai és német szakirodalmáról, kutatástörténetéről), SZABADI 2018. A téma kapcsán külön figyelmet érdemelnek a Tóth István (1923–2001) műfordításából készült antológiák: TÓTH 1970, TÓTH 1977, TÓTH 1996, TÓTH 2001.

az 1565-ös kolozsvári Bonfini-kiadvány latin nyelvű kísérőversciklusára.⁵⁹ A kötethez Szikszai Fabricius Balázs készített előszót, a praefatio után tizenhat Mátyás királyt (I. Mátyás, Hunyadi/I. Matthias Corvinus) dicsőítő vers következik. Az első költeményt maga Szikszai írta, a többi tizenöt pedig egytől egyig kolozsvári tanítványainak tollából származik: Michael Paxius, Paulus Turius junior, Adamus Thordensis, Caspar Decius, Paulus Miscolcius, Demetrius Hunyadinus, Paulus Julensis, Lucas Cracerus Bistriciensis, Franciscus Copacius, Joannes Quinqueecclesiensis, Valentinus Tolnensis, Joannes Zilahinus, Georgius Serarius Claudopolitanus, Demetrius Agricola Szikszai, Joannes Pesthius.⁶⁰

Egy debreceni példa a 17. század elejéről: Somos-Újfalvi Érsek Péter debreceni tanár szerkesztésében gyászversfüzér készült Ecsedi Báthori István (Báthori István/Stephanus de Bathor) halálára.⁶¹ A versírók (Samuel Vasarheli – Apollo; Emericus Kentses – Calliope; Stephanus Környei – Clio; Matthaes Mackai – Thalia; Petrus C. Borzasi – Euterpe; Michael Karazteleki – Erato; Stephanus P. Pankotai – Polimnia; Ioannes D. Keserői – Melpomene; S. K. – Terpsichore; Johannes Redmetzi – Urania) Apollo és a kilenc Múza nevében búcsúztatták az 1605. július 25-én elhunyt országbíró, katonát, aki különös gondot fordított a kultúra és a művelődés támogatására.⁶²

II. 2. A docta pietas eszméje és a sacra poesis

A humanisták kiterjedt irodalmi-filológusi tevékenységük mellett rendszerint teológusi, jogi, orvosi, pedagógiai pályán is működtek, és képesek voltak arra, hogy humanista beállítottságukat és értékrendjüket más területeken is érvényesítsék. Philipp Melanchthon például egyszerre volt humanista, tanárember és teológus, így a tudományterületek közötti kölcsönhatás az ő

⁵⁹ BONFINIUS 1565.

⁶⁰ A versaláírások szerinti formában közlöm a neveket. A versek elemzését ld. POSTA 2013.

⁶¹ SOMOS-ÚJFALVI ÉRSEK 1605.

⁶² A versaláírások szerinti formában közlöm a neveket.

munkásságán is megmutatkozott. Filológusi szemléletét egy specifikus képzési-nevelési modellbe (humanitas, studia humanitatis) építette be – erről a fentebb idézett szövegrészletek is tanúskodnak –, amelynek középponti elemei voltak a klasszikus beszédművészeti diszciplínák (artes dicendi) és az antik irodalom.

Ugyanakkor Melanchthont a keresztény humanizmus propagálójaként, vezéralakjaként is számon tartják, hiszen programadó oratióiban (pl. 1518: *De corrigendis adulescentiae studiis*, 1523: *Encomion eloquentiae*, 1549: *Oratio de studiis linguae Graecae*) határozottan hirdette, hogy az antikvitás örökségével való foglalkozás, a klasszikus nyelvi műveltség (retorika, grammatika, dialektika) kulcsfontosságú a vallási tartalom helyes értelmezéséhez és a hitről való kommunikációhoz, s így az a teológiának is nagy hasznára van. A reformáció humanistái a klasszikus nyelvekre exegetikai eszközként tekintettek, hiszen a Szentírás közvetítője a nyelv, így a megfelelő nyelvtudás eszköz az interpretációhoz. Melanchthon is arra tanította növendékeit, hogy a bibliai szövegek eredeti (héber, görög, latin nyelvű) forrásait az ókori nyelvekből kiindulva, a klasszikus nyelvi ismeretek segítségével tárják fel és értelmezzék, így teremtve kapcsolatot a humanizmus és a teológia között.⁶³

Például a wittenbergi akadémián tartott 1518-as beszédében (*De corrigendis adolescentiae studiis*) a következőket mondja Melanchthon: „Ami pedig a szent dolgokat illeti, legtöbbit számít, hogyan készíted fel a lelkedet. Ugyanis az Úr kenetjének illata az emberi tudományok fűszere fölött lebeg. A Szentlélek vezetésével a mi széptudományaink tiszteletének kíséretében lehet a szent dolgokhoz eljutni. (...) És amikor lelkünket a forrásokhoz vezetjük, Krisztust kezdjük megérteni, parancsolata számunkra világossá válik, és az isteni tudomány ama boldog nektárja önt el minket. (...) Egyik kezünkben van Homérosz, a másik kezünkben Pál apostolnak Titushoz írott levele. Itt lehetőségetek lesz meglátni,

⁶³ A keresztény humanizmusról és Melanchthon ezen alapuló képzési-nevelési programjáról itt elmondottakat bővebben ld. WOLLERSHEIM 2008, EFFE 2009, HOFMANN 2009, SCHWENDEMANN 2013a, NAHRENDORF 2015. A reformáció humanizmusának nyelvszemléletéről bővebben ld. a II. 4. fejezetet.

a beszéd sajátsága mennyire irányuljon a szentségek titkainak megértésére...”⁶⁴

A 16. század már javában a hitújítás százada volt, így a studia humanitatis mellett a vallási nevelésre is egyre nagyobb hangsúly helyeződött, ahogyan Melanchthon előbbi gondolataiból is erre következtethetünk. A humanitas eszméje mellett, annak alternatívájaként kialakult egy kétpólusú műveltségmodell is, a docta pietas (‘művelt kegyesség’), amelynek képviselői a protestáns pedagógia igényeihez alkalmazkodva egyszerre törekedtek a klasszikus tudományokban való elmélyülésre és a vallási ismeretek elsajátítására. Egy összetett pedagógiai koncepcióról van szó, amelynek keretében a humanisták mindkét tananyagot ugyanazon a szövegen tanulhatják és taníthatják meg, így teremtve harmonikus kapcsolatot a görög-római ókor és a zsidó-keresztény hit vallási és kulturális tartalma, eszméi közt.⁶⁵ Ehhez a párhuzamos tanuláshoz és tanításhoz, a docta pietas pedagógiai eszmény megvalósításához és népszerűsítéséhez mintegy matériaként szolgáltak a 16. században a sacra poesis műfajcsoport Szentírásból táplálkozó, egyszersmind az antikvitás tudásanyagát is magukba olvasztó szent költeményei.

Az általam használt sacra poesis kifejezést magyarrá szent költészetként lehet fordítani, a terminussal egy műfajcsoportot jelölök: (1.) egyfelől antikizált parafrázisokról beszélhetünk, amikor egy konkrét, locusmegjelöléssel is ellátott vagy ellátható bibliai könyv vagy szöveghely (pl. Énekek éneke, János evangélium-

⁶⁴ IMRE 2003, 29, 31, ford. János István. „Verum quod ad sacra attinet, plurimum refert quomodo animum compares. Nam si quod studiorum genus, sacra profecto potissimum ingenio, usu et cura opus habent. Est enim odor unguentorum domini super humanarum disciplinarum aromata: Duce Spiritu, comite artium nostrarum cultu, ad sacra venire licet. (...) Atque cura animos ad fontes contulerimus, Christum sapere incipiemus, mandatum eius lucidum nobis fiet, et nectare illo beato divinae sapientiae perfundemur. (...) Homerum habemus in manibus, habemus et Pauli Epistolam ad Titum. Hic spectare vobis licebit, quantum sermonis proprietates, ad intelligenda sacrorum mysteria, conferat...” MELANCHTHON 1843, 23, 25.

⁶⁵ A terminus pietas humanistica/erudita/litterata (azaz angolul: humanist piety or devotion, erudite humanist piety) formában is ismert: pl. ld. URBAŃSKI 2006, 273–274. A docta pietas oktatási-nevelési eszméje kapcsán ld. még DINGEL 2008, WITT 2008.

ma 10,1–21) átköltése formailag és tartalmilag klasszikus jegyekkel (pl. latin nyelvezet, antik metrum és műfaj, klasszikus kifejezések és intertextuális utalások, retorikai-stilisztikai figurák) van felruházva, (2.) ezzel szemben a krisztianizált imitációk lényege, hogy esetükben konkrét bibliai locusról nincs szó, csupán bibliai témákról (pl. Krisztus születése, szenvedéstörténete és feltámadása vagy a bűnbeesés), amelyekkel az imitált klasszikus műfaji minták (pl. eposz, elégia, ecloga, dráma) telítődnek.

A *sacra poesis* fogalmat Georg Fabricius, Johann Stigelius, Nicolaus Selnecker és Adam Siber munkáinak címe (*Sacra Poemata/Poemata Sacra*) nyomán, annak analógiájára használom az irányzat jelölésére, a definíciót pedig a birtokomban lévő, az elemzéseim alapjául szolgáló primér források áttekintését követően, annak tapasztalatai alapján alakítottam ki.⁶⁶

Walther Ludwig monográfiájában a latin *sacra poemata* kifejezés mentén *geistliche Gedichtene*k (egyházi/lelki költemények) nevezi a szent verseket, magát a műfajcsoportot pedig *christliche/geistliche Dichtung*ként (keresztény/egyházi/lelki költészet) emlegeti.⁶⁷ Eckart Schäfer Georg Fabricius és Johann Stigelius munkássága kapcsán a *christliche Dichtung* szinonimáiként alkalmazza a következő elnevezéseket: *geistliche Lyrik* (egyházi/lelki költészet) és *religiöse neulateinische Poesie* (vallásos neolatin költészet).⁶⁸ Volker Riedel Nathan Chytraeusról mint a késő humanizmus idején újjáéledő keresztény költészet (*christliche Dichtung*) egyik képviselőjéről beszél, aki *Fasti*-átköltésével tö-

⁶⁶ A terminus megalkotásakor az árnyaltabb, tágabb jelentéskörű *poesis* szó használata mellett döntöttem. A kifejezés német és angol nyelvű megfelelőit (*Poesie, Dichtung, Poetry*) is a gyakorlati értelemben vett költészetre alkalmazzuk az elméleti jellegű költészettant jelentő *Poetik/Poetic* kifejezésekkel szemben. Ugyanakkor a primér források paratextusai számos, a bibliai költészetre vonatkozó elméleti megállapítást tartalmaznak. Ez utóbbi szükségessé teszi a *sacra poesis* mellett a *sacra poetica* fogalom használatát is az irodalomelméleti háttérrel foglalkozó alfejezetben: *Sacra poetica a paratextusokban*

⁶⁷ LUDWIG 2001, 4. Ludwig a *geistliche Gedichte* mellett a *geistliches Lied* kifejezést is használja, amely a liturgikus igények kielégítésére szolgáló lelki énekek megnevezése.

⁶⁸ SCHÄFER 1976, 45, 52–53.

kéletesen példázza a pogány antik líra műfajainak krisztianizálását.⁶⁹ Lore Poelchau tanulmányában pedig Christianus Schemaeus költeményei kapcsán kerül szóba a religiöse Dichtung (vallásos költészet) jelzős szóösszetétel.⁷⁰

Az angol nyelvű szakirodalomban is hasonló terminusokat találunk: Jozef Ijsewijn a neolatin irodalomhoz írott kétkötetes kézikönyvében a műfajcsoportra a christian poetry (keresztény költészet), magukra a költeményekre pedig a biblical poems (bibliai versek) kifejezéseket használja.⁷¹ A *Pietas Humanistica...* című kötet tanulmányaiban pedig többek között a következő elnevezések fordulnak elő a 15–18. századi lengyelországi vallásos neolatin költészet kapcsán: Latin/Neo-Latin/Humanistic Religious Poetry (latin/neolatin/humanista vallásos költészet).⁷²

A primér latin szövegek paratextusait is érdemes megvizsgálni a terminológiára koncentrálva. Georg Fabricius, Johann Stigelius, Nicolaus Selnecker és Adam Siber fentebb említett munkáiknak címében a szent verseket *sacra poemata*nak nevezik. Andreas Spethe *Evangeliorum quae diebus dominicis...* című munkájához Sigfridus Schnubius készített praefatiót, amelyben a parafrázis 'az Evangéliumok költői kifejtése' (*Evangeliorum poetica expositio*) kifejezéssel van jelölve.⁷³ Imre Mihály ennek alapján *poetica Evangelicáként* vagy *poetica Evangeliorumként*, azaz evangéliumi költészetként vagy az evangéliumok költészeteként határozza meg a műfajcsoportot.⁷⁴ Spethének ehhez a művéhez Jonas Echmend Gutensberger is írt epigrammát, aki *divina exulta* poésisként, azaz kiművelt isteni költészetként utal az Evangéliumok parafrázisára.⁷⁵

A szent költészet jegyében keletkezett, konkrét bibliai szövegeket antikizáló műveket bőséggel találunk a 16. századi német-

⁶⁹ RIEDEL 2000, 69.

⁷⁰ POELCHAU 2005, 212.

⁷¹ IJSEWIJN 1998, 108.

⁷² URBAŃSKI 2006.

⁷³ SPETHE 1592, 23.

⁷⁴ IMRE 2012a, 78.

⁷⁵ SPETHE 1592, 21.

országi protestáns neolatin költészetben.⁷⁶ Eobanus Hessus latin nyelvű, disztichonos zsoltárátköltést készített. Szintén Hessus alkotása a disztichonra átültetett Prédikátor könyve.⁷⁷ Hessus mellett Németországban a *sacra poesis* másik neves szerzője Andreas Spethe volt, akinek ismeretes latin nyelvű zsoltárparafrázisa,⁷⁸ másik munkájában pedig evangéliumi szövegek verses átdolgozását adja különféle antik műfajokban és verselésben a keresztény ünnepnapokra.⁷⁹ Johann Spangenberg evangéliumi parafrázisokat tartalmazó kötete Spethe utóbbi művével rokon,⁸⁰ disztichonos zsoltárátköltése pedig a fentebb Hessusnál és Spethénél említett példák közé sorolható.⁸¹ A sziléziai Johann Seckerwitz az ószövetségi (deuterokanonikus) Sirák fia könyvét ültette át disztichonra.⁸² A felsorolt szerzők parafrázisaikban a Szentírás meghatározott textusait (pl. Zsoltárok könyve, Prédikátor könyve, Máté evangéliuma), ahogyan ezt a legtöbb mű esetében a cím is jelzi, carmenekké formálják: különféle klasszikus verselésű, műfajú, retorikai-stilisztikai eszközökkel dúsított költeményekké.

⁷⁶ A *sacra poesis* itt említett németországi (németországi működésű, de svájci vagy lengyel származású) költők is szerepelnek a példáim közt) példáit nagyrészt a CAMENA online adatbázisból (Lateinische Texte der Frühen Neuzeit, Lehrstuhl für Neuere Deutsche Literatur am Germanistischen Seminar der Universität Heidelberg, Prof. Dr. Wilhelm Kühlmann in Kooperation mit Rechenzentrum und Bibliothek der Universität Mannheim) merítettem: <https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena.html> (Megtekintés ideje: 2021. július 6.).

⁷⁷ HESSUS 1548.

⁷⁸ SPETHE 1596.

⁷⁹ SPETHE 1592.

⁸⁰ SPANGENBERG 1539.

⁸¹ SPANGENBERG 1544.

⁸² SECKERWITZ 1556. Sziléziában igen népszerű volt a *sacra poesis*, ennek kapcsán ld. URBÁNSKI 2006. A tanulmánykötetben szereplő, több esetben lengyelről angolra fordított közlemények a 15–18. századi lengyelországi humanista vallásos neolatin költészetéről szólnak. A kiadás a téma kapcsán 2005-ben Lengyelországban megrendezett konferencia előadásainak szerkesztett anyagát tartalmazza. Ugyanitt kell szólni Angelika Modlińska Piekarz kutatásairól, aki a lublini II. János Pál Katolikus Egyetem Könyvtárának munkatársa. Doktori értekezésének (Ph.D. 2006) témája a 16–17. századi sziléziai neolatin bibliai költészet (bibliai parafrázisok) volt, angolul és lengyelül egyaránt publikál a témakörben: <https://kul.academia.edu/AngelikaModli%C5%84skaPiekarz> (Megtekintés ideje: 2021. július 6.).

A klasszikus műfajok vagy éppen konkrét antik munkák krisztianizálására is jócskán találunk példákat a németországi neolatin költészetben: Eobanus Hessus Ovidius *Heroides* című művének a krisztianizált imitációját készítette el.⁸³ Nathan Chytraeus nevéhez kapcsolható a keresztény *Fasti* megalkotása.⁸⁴ Nicodemus Frischlin pedig Vergilius *Aeneis*-ét töltötte meg bibliai tartalommal.⁸⁵ Kegyes témákat felölelő odákat, himnuszokat, precatiókat, azaz carmeneket tartalmaznak Georg Fabricius gyűjteményes kötetei.⁸⁶ Hasonló tematikájú, változatos metrikával dolgozó költemények szerepelnek Johann Stigelius művében, ugyanakkor a gyűjteményben válogatott evangéliumi szövegek antikizáló disztichonos átköltéseit is megtaláljuk.⁸⁷ Nicolaus Selnecker zsoltárátköltései a fentebb Hessusnál, Spethénél és Spangenbergnél említett zsoltárparafrázisokkal állíthatók párhuzamba, másik munkája (*Poematum sacrorum...*) pedig Fabricius és Stigelius kötetével rokon témájú.⁸⁸

Magyarországon a 16. század második felében bontakozott ki a sacra poesis.⁸⁹ Christianus Schesaeus Máté és János evangéliumából egy-egy közismert részletnek,⁹⁰ Michael Siegler Sámuel I. könyvének második fejezetéből Anna (Elkána felesége) énekének,⁹¹ Georgius Purkircher az ószövetségi (deuterokanonikus) Bölcsesség könyvének,⁹² Laskai Csókás Péter (latinositva: Petrus

⁸³ HESSUS 1514.

⁸⁴ CHYTRAEUS 1594.

⁸⁵ FRISCHLIN 1599.

⁸⁶ FABRICIUS 1560a, FABRICIUS 1567.

⁸⁷ STIGELIUS 1571.

⁸⁸ SELNECKER 1573.

⁸⁹ A kötet magyarországi (ha a szerző magyarországi vagy az adott művet Magyarországon nyomtatták, a keresés időkeretei: 1500–1619) primér szövegkorpuszát a következő bibliográfiák alapján állítottam össze: SZABÓ–HELLEBRANT 1885, SZABÓ–HELLEBRANT 1896, 1898, BORSA–HERVAY 1971, BORSA–HERVAY 1983. A magyarországi (Magyarországon nyomtatott) munkák közt a bibliai könyvek német nyelvű átköltésére is akad példa. Tóbiás könyvének (deuterokanonikus ószövetségi könyv) 14 fejezetből álló verses parafrázisát egy német származású, kiváló felső-magyarországi kapcsolatokkal rendelkező költőné készítette el: HEYMAIRIN 1580.

⁹⁰ SCHESAEUS 1558, SCHESAEUS 1584.

⁹¹ SIEGLER 1556.

⁹² PURKIRCHER 1559.

C. Lascovius) az Énekek énekének,⁹³ Kaspar Flechner Jónás könyvének,⁹⁴ Joannes Bocatius az ószövetségi (deuterokanonikus) Sirák fia könyvének,⁹⁵ Leonhardus Mokoschinus pedig az ószövetségi könyvek egy részének (a Királyok II. könyvéig) készítette el a verses, latin parafrázisát.⁹⁶

Továbbá Sylvester János, Georg Ostermaier, Schesaeus, Purkircher, Szegedi Lőrinc (Laurentius Szegedinus), Caspar Pilcius és Joannes Bocatius nevéhez latin nyelvű zsoltárátköltések fűződnek.⁹⁷ Szabó András friss felfedezése szerint Fodor Bálint (latinósítva: Valentinus Crispus) két latin zsoltárt tett közzé a 16. században, ezek a munkák azonban az RMK III-ban nem szerepelnek.⁹⁸

A konkrét ó- és újszövetségi textusok antikizáló átköltése mellett a magyarországi latin nyelvű költészetben is találunk példát a biblikus paradigma visszafelé történő hatására: Zsámboky János karácsonyi beszédéhez négy himnuszt is csatolt, amelyek közül az egyik hexameteres költeményben Jézus Krisztus születését (*In Christi natalem*) ünnepli.⁹⁹ Zsámbokytól egyébként több hasonló tematikájú elégiát is tudunk említeni.¹⁰⁰ Ugyanabban a témakörben (Krisztus születése, megtestesülése) készültek Georgius Henisch, id. Georgius Hoffmann és Szepesi György (Georgius Szepesi) bibliai költeményei.¹⁰¹ Schesaeus elégiái a holtak feltámadásáról, a végső ítéletről és az örök életről szólnak, de az angyalok szolgálatáról, kötelességéről is írt verset.¹⁰² Georgius

⁹³ LASCOVIUS 1578.

⁹⁴ FLECHNER 1594.

⁹⁵ BOCATIUS 1596.

⁹⁶ MOKOSCHINUS 1599.

⁹⁷ SYLVESTER 1544, OSTERMAIER 1557, OSTERMAIER 1558, SCHESAEUS 1558a (A kötet végén: *Psalmus LXXIX. Deus venerunt gentes... – continens precationem contra persecutores ecclesiae*), SCHESAEUS 1580 (A kötetben: *Psalmus XC. depingens humanae vitae miseriam et fragilitatem Sapphico carmine redditus*), PURKIRCHER 1563, PURKIRCHER 1566, SZEGEDINUS 1564, zsoltárparafrázisok és egyéb bibliai szövegátköltések is szerepelnek a *Meditationes Piaae...* című kötetben: PILTZ 1583, BOCATIUS 1614.

⁹⁸ SZABÓ 2017, 82, CRISPUS, 1557.

⁹⁹ SAMBUCUS 1553.

¹⁰⁰ SAMBUCUS 1570, SAMBUCUS 1579.

¹⁰¹ HENISCH 1570, HOFFMANN 1572, SZEPESI 1578.

¹⁰² SCHESAEUS 1575, SCHESAEUS 1563.

Helner elegeionjában Krisztus fenségét, nagyságát hirdeti,¹⁰³ Michael Bütner carmenjében pedig Jézus születését verseli meg.¹⁰⁴ Pilcius *Meditationes Piae...* című kötete a zsoldárparafrázisok és egyéb bibliai szövegátköltések mellett a keresztény ünnepkör különféle alkalmaira szóló bibliai témájú, de latin nyelvű, klasszikus verselésű imádságokat, carmeneket is tartalmaz.¹⁰⁵ Simon Areliusnak ugyancsak van egy Krisztus születésére írott költeménye,¹⁰⁶ Nikolaus Erhardot Jézus dicsőséges feltámadásának története ihlette meg,¹⁰⁷ Adam Taganius az első emberpár, Ádám és Éva bukását siratja elégiájában,¹⁰⁸ Sylvester a föltámadó Krisztus panaszait foglalja carmenekbe,¹⁰⁹ Janus Urbely himnuszra pedig Jézus megtestesüléséről szól.¹¹⁰ Keletkezési helyét tekintve magyarországi munkának tekinthető a sziléziai (tescheni) Friedrich Reis Lőcsén nyomtatott, disztichonokba foglalt passiótörténete is.¹¹¹

A sacra poesis alkotói csaknem mindannyian egyben alkalmi költők is, a számos példa közül csupán néhányat említek: Eobanus Hessus híres funerációs kötetében (*Illustrium ac Clarorum aliquot Virorum Memoriae Scriptae Epicedia*) korának kiemelkedő személységeit (pl. III. Bölcs Frigyes, 1486–1525, százsz választófejedelmet) latin nyelvű halotti költeményeivel búcsúztatja.¹¹² Nicodemus Frischlin ódái közt a lakodalmi versre (pl. *Epithalamion ad Joannem Bollingerum, et Margaretam Varenbyleram, Novos sponso, Anno D. 1566*), a dicsőítő költeményre (pl. *In laudem duorum iuvenum, Lothi Ruffii, et Ioann. Mori*) és a propempticonra (pl. *Propempticon ad Joannem Keltzium*) egyaránt találunk példát,¹¹³ Adam Siber pedig többek között Justus Jonashoz írt

¹⁰³ HELNER 1580.

¹⁰⁴ BÜTNER 1582.

¹⁰⁵ PILTZ 1583.

¹⁰⁶ ARELIUS 1591.

¹⁰⁷ ERHARDUS 1599.

¹⁰⁸ TAGANIUS 1617.

¹⁰⁹ SYLVESTER (16. sz.).

¹¹⁰ URBELY 1611.

¹¹¹ REIS 1618.

¹¹² HESSUS 1539 (benne: *Illustrium ac clarorum aliquot virorum memoriae scripta Epicedia XII*).

¹¹³ FRISCHLIN 1601.

epiniciont (*Epinicion liber ad Iustum Ionam Theologum*).¹¹⁴ Nathan Chytraeus *Amorum coniugalium* című epithalamium-gyűjteményében szerepel az a szapphói strófákban írott lakodalmi vers is, amely testvéréhez, David Chytraeushoz szól.¹¹⁵

A magyarországi szerzők közül Christianus Schesaeus elégiában siratja Ioannes Honterust, Valentin Wagnert és egy bizonyos Jacobus MelleMBERGERUST.¹¹⁶ Caspar Pilcius lakodalmi köszöntő-verse Christoph Menzll szendrői várkapitány esküvőjére készült.¹¹⁷ Georg Ostermaier elégiájában Jacob Micyllus halálát fájlaolja,¹¹⁸ Georgius Purkircher pedig Leonhard Stöckel (Leonard Stokhelius) sírversét készítette el.¹¹⁹ Joannes Bocatius *Hungaridos libri poematum quinque* című kötetében számos alkalmi vers található, köztük az az üdvözlőköltemény is, amellyel Bocatius Leonhardus Mokoschinus 1599-es Ószövetség-parafrázisát köszönti (*In sacrum laborem Viri Reverendi et Clarissimi Domini Leonharti Mokoschini, Pastoris Ecclesiae Teutolyphschianae*).¹²⁰ Mokoschinus válaszul egy dicsérő költeménnyel és egy levéllel (1599-es keltezésű) hálálja meg Bocatius magasztaló gesztusát. A levélben Mokoschinus leírja, hogy rögtönzött epigrammáját Bocatius alkalmi versgyűjteménye elé szánta, már ha barátja méltónak találja költeményét erre a szerepre.¹²¹ Mokoschinus epigrammájában arra kéri az égieket, hogy óvják meg a babérral koszorúzott Bocatius, és hogy se a trák Orpheus, se maga Szapphó ne múlhassa

¹¹⁴ SIBER 1562.

¹¹⁵ CHYTRAEUS 1579.

¹¹⁶ SCHESAEUS 1573. Lore Poelchau is hangsúlyozza tanulmányában, hogy Schesaeus életművében megfigyelhető az alkalmi (Gelegenheitsgedichte) és a vallásos költészet (religiöse Dichtung) összefonódása. Erre szemléletes példa az *Elegia de falsis prophetis* című versciklusa, amelyben a hamis prófétákról szóló evangéliumi szöveghely parafrázisa mellett alkalmi költemények (epicedium, epitaphium) is szerepelnek. Bővebben ld. POELCHAU 2005.

¹¹⁷ PILTZ 1578.

¹¹⁸ OSTERMAIER 1558a.

¹¹⁹ PURKIRCHER 1560.

¹²⁰ BOCATIUS 1599.

¹²¹ „Nunc ad te, doctissime domine Magister Bocati, revertor tibi que meum epigramma, operi Hungaridum nostrorum praefigendum (si dignum existimaveris) ex tempore natum, mitto.” BOCATIUS 1990a, 1002.

felül a kegyes költő művészetét, aki a szkíta szirtből Helikón hegységet varázsol.¹²²

II. 3. Sacra poetica a paratextusokban

Jozef Ijsewijn már idézett munkájában utal arra, hogy a 16. századi christian poetry gyökereit az ókeresztény kor irodalmában kell keresni.¹²³ A latin nyelvű keresztény költészet első virágkorát a 4. századra datáljuk. Ekkor az ókeresztény kor latin nyelvű költészetében kétirányú fejlődés volt tapasztalható. Hilarius és Ambrosius himnuszaiakkal a formálódó egyházi élet liturgikus szükségleteinek kielégítését célozták meg. Ugyanakkor a klaszszicizáló irányzat képviselői a Szentírás szövegét a vergiliusi eposz mintájára költötték át. A hispániai Juvencus 3211 hexameter terjedelemben készítette el 330 körül *Evangeliorum libri IV.* című alkotását, amely nagyjából Máté, Lukács és János evangéliumának a szinopszisa. 360 körül egy Proba nevű előkelő római asszony pedig centót (*Cento Vergilianus de laudibus Christi*) szerkesztett a bibliai őstörténetből.

Az 5. századból is tudunk hasonló vállalkozásokról. Cyprianus Gallus nevéhez kapcsolódik az ószövetségi történeti könyvek antik átköltése, amely munka sajnos nem maradt fenn teljes egészében. Sedulius galliai vagy spanyol pap öt könyvből álló *Carmen Paschaléjában* az ó- és újszövetségi könyveket dolgozza fel klaszszikus verstechnikát alkalmazva. Claudius Marius Victor, aki

¹²² „Hungara quas tellus alit, arte Bocatius, artes / Augens, e Scythica rupe Helicon facit. / Illum carminibus vincat non Thracius Orpheus, / Ipsa nec Aoniae Lesbis amica lyrae. / Dii servate pium vatem, cui tempora lambunt / Serta palatinae caesariaeque manus.” *Uo.*, 977. A Scythicus melléknév itt a Barbarus szinonimájaként értendő. Az epigramma harmadik sorában található egy intertextuális utalás is: Verg. *Ecl.* 4,55.

¹²³ IJSEWIJN 1998, 108. A neolatin vallásos költészet mellett a vulgáris nyelveken megszólaló világi líra kialakulásában is mintaadó szerepe volt az ókeresztény költőknek. Borzsák István tanulmánya szerint például Decimus Magnus Ausonius ókeresztény latin költő (310–392) többek között Balassi Bálint és Rimay János szerelmi költészetére is jelentős hatást gyakorolt, azoknak egyik fő forrásaként szolgált. Erről bővebben ld. BORZSÁK 1983.

rétorként is működött, hexameterekben beszéli el a Genesis történetét Szodoma pusztulásáig. A kora középkori latin nyelvű költészetben (a 6. században) is van folytatása ennek az antikizáló irányzatnak, mégpedig Arator és Venantius Fortunatus személyében, előbbi *Historiae Apostolicae Libri 2* című munkáját 2326 hexameterben alkotta meg, utóbbi pedig Szent Márton életéről készített egy négy énekből álló biblikus eposzt (*Vita Sancti Martini*).¹²⁴

Fidel Rädle az ókeresztény latin nyelvű költészet (christliche Dichtung) alkotásait három műfajba rendezve kategorizálja: az evangélium igazságait hirdető, didaktikai és dicsőítő funkciót betöltő bibliai költészet (Bibeldichtung) és azon belül a bibliai eposzok (Bibel-Epos), Juvenecus és Sedulius említett munkái ebbe a csoportba tartoznak; Ambrosius pietisztikus célzatú, erős érzelmi töltetű himnuszai (Hymnus), amelyek kiemelkedő jelentőségűek a keresztény tanok terjesztésében és a vallásgyakorlásban; és az allegorikus erkölcsi tanítóköltészet (moralische Lehrdichtung), mint például Prudentius *Psychomachiája*.¹²⁵

Ralf Georg Czapla szűkebb értelemben négy szerzőt sorol a bibliai epikusok, eposzköltők (Bibelepiker) közé: Juvenecus, Sedulius, Arator és Avitus. Avitus *De spiritualis historiae gestis* című munkáját a Genesis és az Exodus válogatott epizódjaiból állította össze egy költői kompozícióvá, amelyet teológiai exegézisként (ein konzises Konzept theologischer Exegese) is lehet definiálni. Czapla Prudentius *Psychomachiáját* egyfelől a tanítóköltészet (Lehrgedicht) körébe sorolja, másfelől viszont allegorikus bibliai eposzként (prototyp des allegorischen Biblepos) is értelmezhetőnek tartja. Ha a bibliai epikát (Bibelepik, biblische Epik, christliche Epik, religiöse Epik) tágabb jelentéskörrel ruházzuk fel, akkor az ókeresztény epikus költészet széles spektruma tárul elénk: Proba és Claudius Marius Victor munkái mellett például Blossius Aemilius Dracontius *De laudibus Dei* című alkotása is beilleszthető ebbe a kategóriába.¹²⁶

¹²⁴ Az ókeresztény költészeztől itt elmondottakat bővebben ld. BERTOLD 1947, 269–271, ALBRECHT 2004, 1051–1099, VANYÓ 2005, VANYÓ 2007, 352–363, PATAKI 2018.

¹²⁵ RÄDLE 2004 (200–205: *Die Rolle der christlichen Dichtung in der Spätantike*).

¹²⁶ CZAPLA 2013, 21–24 (*Die lateinische Biblepik der Spätantike*).

Az ókeresztény kor latin nyelvű költészetének a késő humanizmus idején való felértékelődésére és újjászületésére következtethetünk a korabeli kapcsolódó szövegkiadások nagy számából. Czapla fent idézett monográfiájának impozáns forrásjegyzékében (*Quellenrepertorium*) a kora újkori bibliai eposzok felsorolása mellett az ókeresztény és középkori bibliai epikához kapcsolódó kora újkori kiadásokat (16–17. századi európai kiadások – Juvenecus: 15 kiadás, Sedulius: 8 kiadás, Avitus: 7 kiadás, Arator: 4 kiadás, Prudentius: 18 kiadás, azaz összesen 52 kiadás) is számbaveszi.¹²⁷ Fidel Rädle is kitér tanulmányában a 16. századi szövegkiadásokra.¹²⁸ Reinhard Lorichius 1537-es kiadványa a nagy ókeresztény latin költők (Juvenecus, Sedulius, Arator, Venantius Fortunatus) munkáiból készült,¹²⁹ Andreas Ellinger 1578-as kötetében pedig az egyházi himnuszokat gyűjti egybe az ókeresztény kortól (Ambrosius, Prudentius, Sedulius, Venantius Fortunatus) egészen a kiadás jelenéig.¹³⁰

A 16. századi szövegkiadások közt különleges jelentőségű Georg Fabricius 1564-es kiadványa, amely egyben az ókeresztény latin nyelvű költészet (pl. Alcimus, Ambrosius, Amoenus, Arator, Columbanus, Cyprianus, Damasus, Dracontius, Drepanius, Fortunatus, Gregorius, Hilarius, Iuvenecus, Lactantius, Mamertus, Prosperus, Prudentius, Rusticus, Sedulius, Tertullianus stb.) valóságos antológiája. A gyűjteményhez járuló, Fabricius által írott előszót Wilhelm Kühlmann kulcsfontosságú szövegnek (Schlüsseltext) tartja az ókeresztény költészet reformáció korabeli újjáélesztése és tanítása szempontjából.¹³¹

A praefatio központi gondolataiból választ kapunk arra a kérdésre, hogy a korai kereszténység mely igényeit szolgálták ki a bibliai költészet alkotói. Egy olyan protestáns iskolarendszer tervezete rajzolódik ki a szövegből, amelyben az antik görög-római retorikai képzés klasszikus olvasmányanyaga keresztény tartal-

¹²⁷ *Uo.*, 505–716 (*Quellenrepertorium*).

¹²⁸ RÄDLE 2004 (220–229: *Die Aufwertung christlicher Poesie durch die Reformation*).

¹²⁹ LORICHIUS 1551.

¹³⁰ ELLINGERUS 1578.

¹³¹ RÄDLE 2004, 226.

lommal helyettesítődik, s amelynek koncepcionális alapvetései már az ókereszténység idején megfogalmazódtak: Marius Victor és Hieronymus fájlatják, hogy a nemesasszonyok és a papság rendre megtagadják Pál és Salamon szent írásait, félredobják az evangéliumokat és a próféciákat, s e szent írások helyett Ovidius és más költők verseit, komédiákat s a bukolikák buja sorait olvas-sák. A szülők és a tanítók hasonlóképpen méltatlankodnak, hogy a tanulóifjúság mindenféle mérgező és bűnös könyveket forgat. Fabricius hangsúlyozza, hogy maga Mamertus (Szent, 5. századi francia püspök) sem vonja kétségbe az irodalom és a nyelv klasz-szikus széptudományainak értékét, mi több, ezeket a diszciplíná-kat az Úr és az üdvözülés szolgálatába akarja állítani.¹³²

A gyűjteményben szereplő költemények tehát a fenti visszás-ságok ellensúlyozása végett érezhetően kettős didaktikai feladat-ra hivatottak, általuk a klasszikus nyelvi ismeretek szent szöve-geken, a bibliai tanokkal egyszerre tanulmányozhatók. Fabricius pedig a késő humanizmus idején jól felismeri az ókeresztény költészet felélesztésének, újbóli művelésének és iskolai alkalm-azásának időszerűségét és szükségességét. Ugyanezen az elképze-lésen alapszik Johannes Trithemius (Johannes Zeller) 1494-es, az egyházi írókat (963 szerző 6000 munkája) a keresztény ókortól egészen Trithemius koráig egybegyűjtő bibliográfiája. A könyv-jegyzék nyilvánvalóan pedagógiai céllal készült, erre követ-keztethetünk a munkához járuló szerzői névjegyzékből (*annotatio scriptorum*) is, amelyben a docta pietas elve mentén a szorosan vett egyházi szerzők (episcopus, abbas, diaconus, monachus, presbyter) mellett középkori és kora újkor költők (pl. Dante

¹³² „Dolet Marius Victor, post Vandalicam Italiae vastationem, multasque urbes ab Alanis direptas & incensas, in nobilium gynaeceis, Pauli et Solomonis scripta negligi, Nasonis & poetarum aliorum carmina versari. Indignatur D. Hieronymus, quod sacerdotes depositis Evangeliiis & Prophetiis, comoedias legant, & amatoria versuum Bucolicorum verba decantent. Dolent itidem non immerito parentes & indignantur magistri, in adolescentiae manibus conteri libellos, per quos veluti veneno inficitur aetas lubrica & imperita, & deceptu facilis (...) Ipse quidem vir prudens (ti. Mamertus), non reicit aut damnat literarum & cognitionis, quae sunt etiam elegantiae & eloquentiae, studia: sed eadem vult summo Deo, & hominum salutis servire.” FABRICIUS 1564a, a2v–a3r.

Alighieri, Conradus Celtis) is szerepelnek. Ez utóbbiak munkássága a teológia, a vallás és az egyház számára is hasznos, értékes lehet, hiszen a trivium széptudományai, amelyek leginkább a költői munkák által sajátíthatók el, a *Biblia* tanulmányozásának előiskolái (die Vorschule für das Studium der Bibel).¹³³

Fabricius az ókeresztény költészet egy másik funkciójára is rávilágít előszavában, amikor a keresztény ókor Septimius Severus és Mauritius Capadocius közötti viszontagságos négyszáz évére, a keresztényüldözésekre tekint vissza. Zsarnokságtól és eretnekségtől szenvedtek ekkor a keresztények, veszélybe került az Ige tisztasága, elhomályosult annak világossága. Majd az ékes-szólás terén kiváló férfiakat az Úr arra indította, hogy a beszéd erejével védelmezzék őt, az egyházat, a vallást, és térítsék igaz hitre, vezessék az isteni szó valós értelmének megismerésére a hívőket.¹³⁴

Az ókeresztény latin nyelvű költemények retorikai kidolgozottságuknál fogva alkalmasak ezen interpretáló (exegetikai), hitvédő, misszionárius feladatkör betöltésére is. Johannes Posthius is kiemeli az Ellinger-kiadáshoz írott kísérőversében, hogy a gyűjtemény himnuszaiiban ragyog a latin nyelv fénye, a szent költemények (carmina sacra) szilárd szabályokon nyugszanak, azaz szerzőik az antikvitás nyelvi eszközeivel dolgoznak.¹³⁵

¹³³ CZAPLA 2013, 33–46 (*Viri illustres und scriptores ecclesiastici Johannes Trithemius' offener Kanon*).

¹³⁴ „Erant tum tempora plane aerumnosa, nam in nomen Christianum edicta per orbem terrarum crudelia vulgabantur & tormentorum ac suppliciorum immanitate atroci saeviebat, sine discrimine, in omnem aetatem, sexum, ordinem, qui Christum Deum omnipotentem, & regem aeternum faterentur. Accesserunt ad tyrannos intestini hostes, qui turbabant quietem Ecclesiae & concordiam distrahebant factionibus, nominati a suis opinionibus Haeretici, qui puro & simplice intellectu doctrinae sacrae depravato, assuebant ei rationis commenta (...) Excitavit autem Deus in omnibus provinciis & gentibus viros pietate, magnanimitate, eloquentia invictos (...) Inter quos non pauci extitere, qui divina & religiosa mysteria, genere etiam orationis numero pertractarent, ut ipso verborum flexu & dulcedine ad rerum coelestium cognitionem homines allicerent, & arte illa vetustissima, sacrisque semper adhibita, Deum optimum, & eius sempiterna beneficia decantarent.” FABRICIUS 1564a, a2r–v.

¹³⁵ „Hymnos composuit multos veneranda vetustas, / Leges in his sed carminis / Libera neglexit saepe: et rudioribus usa est / Simplex loquendi formulis. / Illis

Juvenecus Evangélium-harmóniájához egy rövid praefatiót is illeszt, amelyben arról szól, milyen személyes intenciók indították műve elkészítésére. Vergiliust és Homéroszt emlegeti, akik csupa hazugságot (mendacia) verseltek meg, mégis örök hírnév lett osztályrészük. Ezzel szemben ő Krisztus igaz tetteiről (vitalia gesta) fog írni, s így joggal remélhet munkájának jutalmaként halhatatlan dicsőséget (immortale decus) és isteni kegyelmet a végítélet napján.¹³⁶

A késő humanista keresztény költészet alkotásaihoz járuló paratextusok gondolatiságában számos hasonlóság fedezhető fel az ókeresztény latin nyelvű költészet funkcióiról itt elmondottakkal.¹³⁷ A kísérszövegekben olvasottakat összegezve a 16. századi sacra poesis a következő feladatkörökkel ruházható fel: tanítás-interpretálás, a vallás megerősítése és fenntartása, üdvérték-közvetítés és lelki gyógyító erő.

TANÍTÁS-INTERPRETÁLÁS (AZ ISKOLA SZOLGÁLATÁBAN)

A Hesus *Psalterium*ához járuló egyik kísérszövegben Vitus Theodorus arról ír, hogy Hesus átköltésében sokrétű retorikai eszközhasználata révén sokkal világosabban, érthetőbben fejezi

---

quicquid erat vitii, / Ellingerus ademit / Meliora ubique suggerens. / Splendor in his linguae nunc enitet, ecce, Latinae, / Constantque certis legibus / Carmina sacra..." RÄDLE 2004, 225. (Az idézet német fordításában a carmina sacra kifejezés: die christlichen Gedichte)

¹³⁶ „Quod si tam longam meruerunt carmine famam: / Quae veterum gestis hominum mendacia nectunt: / Nobis certa fides: aeterna in secula laudis / Immortale decus tribuet: meritumque rependet. / Nam mihi carmen erunt Christi vitalia gesta: / Divinum in populis falsi sine crimine donum. / Nec metus: ut mundi rapiant incendia secum / Hoc opus: hoc enim forsitan me subtrahet igni / Tunc cum flammiuma descendet nube coruscans / Iudex altithroni genitoris gloria Christus. / Ergo age sanctificus assit mihi carminis author / Spiritus: & puro mentem riget amne canentis / Dulcis Jordanis: ut Christo digna loquantur.” CZAPLA 2013, 65–66.

¹³⁷ Az ókeresztény irodalom, latin nyelvű költészet kapcsán ld. még HERZOG 2002, SEDULIUS 2007, MORESCHINI–NORELLI 2007, ZIMMERL–PANAGL 2013, KUHN–TREICHEL 2016, HERSHKOWITZ 2017.

ki a dávidi gondolatok valódi lényegét, mint az elmúlt négyszáz év kommentárjai.¹³⁸

Melanchthon szerint Hessus a köz hasznára gondolt azzal, hogy a zsoltárokat klasszikus formába (latin nyelvezet, időmértékes verselés, retorikai-stiliztikai eszközhasználat) öntötte, mert ezáltal azokat sokkal könnyebben befogadhatóvá és értelmezhetővé tette. A hessusi zsoltárokból az ifjúság egyszerre tanulhatja el a költészet mesterségét és a kegyes, igazságos ítéletalkotásnak, a helyes döntések meghozatalának a módját.¹³⁹ Luther is úgy véli, hogy Hessus munkájánál nincs megfelelőbb arra a célra, hogy a fiatalok az iskolákban a klasszikus diszciplínákat és a vallási ismereteket egyszerre, igen tisztos módon, bibliai anyagon munkálkodva, gyakorolva sajátítsák el.¹⁴⁰

Sigfridus Schnubius felettébb hasznosnak tartja Andreas Spethe evangéliumi parafrázisait, amelyek által a költő a nemes, jó képességű ifjakat a poétikával való foglalkozásra indítja, egyszersmind megőrzi az ékesszólás tudományát és megvilágítja a szent írások való értelmét.¹⁴¹

¹³⁸ „Nam si mihi in hac re libere dicendum est, quod sentio, omnino sic iudico hanc Eobani Psalmorum expositionem plus longe lucis ad Germanam Prophetæ sententiam rectius intelligendam attulisse, quam omnes omnium commentarios, qui intra annos quadringentos in scholis scripserunt.” HESSUS 1548, Aa2v.

¹³⁹ „Sed video te utilitatis publicæ rationem habuisse, quod Psalmi recte translati, et veluti habitu latino ornati, multo facilius intelliguntur. Haec figurarum et phrasium explicatio, multum lucis adfert, et conducit ad iudicandum adolescentibus. Quare et ad pietatem, et ad formandam iudicia studiosæ iuventutis, deinde etiam ad incitandas generosas naturas ad studium Poëtices, prodesse hanc Psalmorum editionem statuo.” *Uo.*, Bb1v.

¹⁴⁰ „...hoc pium opus, magno haud dubie et usui et exemplo aliis futurum, in primis pueritiæ, quæ ex hoc poemate simul et literas et Musas, cum rebus et causis spiritualibus, per fideles paedagogos discere poterit.” *Uo.*, Aa8r.

¹⁴¹ „Haec enim Evangeliorum poëtica expositio, (1.) generosos et præstantes bonæ indolis iuvenes ad studium poëtices invitât. Et quia pro vario carminis genere, et metri ratione, delectum verborum et phrasium elegantissimarum requirit (2.) ad eloquentiæ studia conservanda, plurimum conducit, (3.) multum denique lucis ad germanam scripturarum sententiam recte intelligendam subministrat. Quapropter summum in eo operæ pretium fecisti, quod tantas res tanta cum perspicuitate, in poemate, ceu clarissima luce conspiciendas proposuisti.” SPETHE 1592, 23–24.

Aegidius Hunnius praefatiójában azon szerzők közé sorolja Mokoschinust, akik a szent bibliai történetet valamilyen mód-szerrel, például kommentárok készítésével, színházi előadásba vagy versbe foglalással ajánlatossá, azaz könnyebben befogadhatóvá és értelmezhetővé kívánják tenni akár a kevésbé művelt emberek, akár a zsenge ifjúság számára. Ugyanitt Hunnius Hesus *Psalterium*ával vonja párhuzamba Mokoschinus munkáját, amikor azt fejtegeti, hogy miként egykor Luther és Melanchthon dicsérte és elismerte Eobanus Hesus tehetségét, aki Dávid zsoltárait disztichonra átültette, úgy miért is ne értékelné majdan egy hasonló méltóság, ha valaki a zsidó nép egyházában viselt dolgokat is ilyenformán versekbe foglalná. Majd azt javasolja, hogy a tanulóifjúság Mokoschinus Ószövetség-átköltését forgatva, azon gyakorolva művelje ki magát a versírásban (poétika) és a nyelvvel való bánásmódban (grammatika, retorika), és ezáltal azt az időt, amit egyébként Ovidius, Horatius és más profán költők tanulmányozásával töltenének, saját hasznukra inkább ezen szent költemények olvasására szánják.¹⁴²

Joannes Bocatius a Sirák fia könyvéből készített parafrázisát többek között Severinus Schultetusnak ajánlja. A prózai előszóban arról ír, hogy ég a vágtyól, hogy a tanulóifjúságnak jó szolgálatokat tegyen. Ahányszor csak eszébe jutnak Krisztus szavai („kincesd lesz a mennyben” Mt 19,21), szerencsét kíván magának, hogy

¹⁴² „Quare pretium faciunt operae et laboris, qui et in legenda, et discenda, et docenda, et interpretanda, et modo quovis exornanda et illustranda sacra Biblica historia et tempus impendunt, et studium aliquod ponunt, et, si opus sit, sumptus quoque faciunt: qui commentariis eam explicant, qui concionibus ad populum enarrant, qui formae Comoediarum inclusam in theatra producunt, et oculis subiciunt, qui versibus astringunt, aliisque modis et rationibus illam vel rudi populo, vel tenere iuventuti commendabilem efficiunt. Laudavit olim Divus Lutherus Eobanum Hessum, quod Psalterium Davidis carmine reddidisset elegiaco. Idem in illo studium suo quoque calculo probavit Dn. Philippus Melanthon. Quidni ergo pari censura probandum est, si quis res in Ecclesia populi Iudaici gestas versibus comprehedat? Ubi praeter cognitionem rerum alius sese fructus ostendit, ut hoc pacto iuventus in lingua formanda, et in versibus condendis se exerceat et id tempus, quod alias in lectionem Ovidii, Horatii, et aliorum Poetarum non castissimorum, impenderet, (...) id insigni sua cum utilitate sacrorum istius modi Poematum lectioni tribuat.” MOKOSCHINUS 1599, 3v.

képes legyen a széptudományokban és az isteni tudományokban egyszerre kiképezni az ifjakat, s ezáltal őket műveltebbé és kegyesebbé tenni. Elmondása szerint Bocatius nagy hangsúlyt fektet arra, hogy tanítványait egyéb tudományok tisztelete mellett a poétikával való foglalkozásra is rávegye. Úgy véli, hogy egyetlen alkalmat sem szabad kihagyni, hogy az ifjúságot ezen isteni diszciplína szeretetére és művelésére ösztönözzük. Bocatius átköltését is e célból alkotta meg, hogy rámutasson arra, hogyan kell másféle, azaz nem klasszikus anyagból verset írni.¹⁴³

Christianus Schesaeus *Imago boni pastoris...* című evangéliumi parafrázisának Nicolaus Selneccerhez szóló verses ajánlásában kiemeli az átköltésben rejlő kettősséget, hogy noha munkájának tárgya (ti. János evangéliuma: Mindenkor kövesd a derék ember példáját, Krisztus, a jó pásztor nyomdokain járj!) bukolikus képekben (azaz klasszikus formában: latin nyelvezet, antik metrum és szókincs, költői képek) van feldolgozva, mégis sok szempontból tanulságos a kegyes életű emberek számára.¹⁴⁴ Schesaeus másik átköltésében Máté evangéliumának szöveghelye alapján a farkashoz, a tövishez és a sulyomhoz kapcsolódó allegorikus képek kibontását, magyarázatát végzi el. A disztichonos verselésű költemény első nyolc sorában, mintegy bevezetésként, a szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy költeményében, noha az küllemre, látszatra (klasszikus forma) nem tűnik komoly mondanivaló hor-

¹⁴³ „Quoties enim dictum illud Christi mihi in mentem venit, cum ait: Merces vestra copiosa erit in coelo; ex animo mihi gratulor, quod pubem in officina Spiritus Sancti et Ecclesiae seminario ut bonis artibus, in quibus ut Plato dicit: Deus gratam de se famam sparsit, ita doctrina coelesti imbuere et doctiores vel tantum meliores reddere possim (...) Quomodo igitur cunque fieri potest, sub mea ferula viventes, ut ad alia studia diligenter percolenda: sic etiam ad poetica studia exercenda invitare soleo. Non equidem omnes poetica capi satis experior: at nullam occasionem praetereundam esse censeo, quae iuventutem imbuere queat, ut tandem divinum illud studium, ambabus ulnis ut aiunt, amplectatur. Hoc etiam opusculum eo fine successivis horis concinnaram, non ut publice ederem, sed in παιδευτηριῳ meo, rationem pro virili versiculos ex alia materia conficiendi monstrarem.” BOCATIUS 1990, 65. A Bocatius parafrázisához járuló többi paratextus szerzője (Ernestus Hettenbach, Nicolaus Steinberg, Johannes Spangenberg és Aegidius Hunnius kísérőszövegei) is hangsúlyozza az átköltés tanító funkcióját.

¹⁴⁴ „Res hic bucolicis quamvis tractata figuris, / Multa monere pios, multa docere potest.” SCHESAEUS 1979, 433.

dozójának, arra tanít, hogy a hamis dolgokról, azaz a hamis prófétákról az igazságot megismerjük.¹⁴⁵

Caspar Pilcius *Meditationes Piae* című kötetének egyik kísérőkölteményében Matthias Charitanus nagysárosi rector azt mondja a gyűjteményben található versekről, hogy noha az ékesszólásnak nem egy színével vannak befestve, mégis a lélek mély öbléből erednek. Istennek nem a kívülről bíborba borított imák tetszenek, hanem azok, amelyek tiszta szívből jönnek.¹⁴⁶ Schesaeus és Pilcius megnyilvánulásaiából (quamvis... attamen, licet... tamen) kiérezhető némi fogadkozás, miszerint verseikkel a 'látszat' ellenére igenis tanítani fognak, a szokatlan, újszerű forma mögött értékes mondanivalót találunk. Hogy erre az elsőre feleslegesnek tűnő gesztusra miért is volt szükség, azt jól mutatják a paratextusok azon gondolatai, amelyek a sacra poesis kettős fogadtatásáról szólnak.

Hessus maga is tudatában van annak, hogy némelyek gúnyolódhatnak munkáján, s úgy vélik, hogy zsoltárparafrázisa telve van rosszal, bűnököt tartalmaz, mert szerintük Dávid igaz szavai nyakatekert versekben vannak meghamisítva. Formája miatt sokan gyerekes alkotásnak tartják e művet, amely nem méltó arra, hogy a tanulóifjúság forgassa. Ám szerencsére azok sincsenek kevesebben, akiket ennek a munkának az újszerű megalkotottsága megindít.¹⁴⁷ Melanchthon is megjegyzi praefatiójában,

¹⁴⁵ „In speciem quamvis non magna monere videntur, / Attamen a falsis noscere vera docent.” *Uo.*, 47.

¹⁴⁶ „Non probat externo siquidem Deus illita fuco / Vota, sed e pura mente profecta, probat: / Sint licet eloqui non ullo picta colore, / Sint tamen ex imo pectoris orta sinu.” PILTZ 1583, B4v. Ugyanez a gondolat fogalmazódik meg Adam Taganius kísérőkölteményében, amelyet az *Elegia de lapsu primorum parentum...* című krisztianizált carmenjéhez illeszt: „Carmina sint niveo licet haut depicta nitore / Sunt tamen haec animi symbola certa mei.” (Noha a versei nem ragyogó szépségűek, de kétségtelenül lelkének zálogai.) TAGANIUS 1617, A1v.

¹⁴⁷ „Fallor et an dicent, cur vera oracula vatis / Tam male contorto carmine falsa facis? / Dii melius, quis sacrilegam, per talia Musam / Crimina, ter dignam non putet esse mori? / Si tamen haec, ut plena malis sunt omnia, quisquam / Scripta cavillatus crimen habere putet, / Sentiet haud quaquam nos haec pueriliter ausos, / Nec scriptum hoc pueris ut legeretur opus.” HESSUS 1548, Aa4r.

hogy néhányan rosszmájúan vélekednek a *Psalterium*ról, a versek gondolatiságának különleges megformáltságáról, természetéről, mert ügyet sem vetnek a költői képekre, a megalkotottságra, a gondolatok rendjére. Ezekkel a véleményekkel szembefordulva Melanchthon e szent költeményekben a szerző szorgalmát és ügyességét dicséri.¹⁴⁸

Paulus Malus mosóczi iskolarektor a Mokoschinus-műhöz írott kísérőversében az Ószövetség-parafraízis kettős fogadtatását egy Hessusnál már látott fordulattal élve magyarázza: ugyanaz a táplálék nem mindenkinek ízlik, mivel a sokféle íny különféle étkeket kíván.¹⁴⁹ Ennélfogva nem gyönyörködhet mindenki ugyanazokban az írásokban, a szent írásokat az istenfélők dicsérni, míg a be nem avatottak gúnyolni szokták.¹⁵⁰

Bartholomaeus Hubenerus weimari rektor a Johann Stigelius szent költeményeihez írott kísérőversében a *sacra poesis* védelmére kel, és hangsúlyozza, hogy a látszat csal, nem léha játék ez a költészet, nincsenek itt üres szavak. Nincs ezekben a költeményekben semmi, ami kárára lenne az olvasóknak. Mi több, a szavak sokasága mögött fontos mondanivalót, isteni tanításokat ismerhetünk fel. Semmi sincs e versekben, amiben a kegyes, istenfélő lélek ne gyönyörködne, ami a tanulmányoknak hasznára ne lenne. Hiszen a költemények telve vannak Istennel s a vallás igaz tanaival, szerzőik az üdvös életnek útját tárják elénk, egyszerűs mind az igazán jelentős dolgokra csodás tömörséggel okítanak.¹⁵¹ Paulus Cherlerus kísérőkölteményében arról szól, hogy

¹⁴⁸ „Postremo, etsi scio quam sint morosa iudicia, et de sententiarum proprietate, et de genere versuum, tamen ego in altero diligentiam tuam, in altero felicitatem laudo. Ineptissimum genus est illorum, qui quadam Iudaica superstitione addicti glossematis Iudaeorum, cum figuras non intelligant, nec sententiarum ordinem animadvertant...” *Uo.*, Bb1v.

¹⁴⁹ „Sed quia non sapiunt eadem omnibus, omnibus horis, / Et vario gaudent multa palata cibo: / Ipse quoque e multis, nec multa nec optima legi, / Quae fierent elego carmina nostra pede.” *Uo.*, Aa6v.

¹⁵⁰ „Non sapiunt eadem cunctis alimenta, videre est / Quam varias optent multa palata dapes. / Nec cunctos eadem delectant scripta, profanis / Sacra magis multi, strictaque verba, probant. / Sacra pii laudare solent, ridere profani, / Extollit vates carmina, culpat iners.” MOKOSCHINUS 1599, A2v.

¹⁵¹ „Nam non hic lusus, neque res tractantur inanes: / Aut quae lectori forte nocere queant. / Addita sed gravibus verborum pondera rebus: / Doctrinamque

Stigelius sok ezer verse közt alig találunk olyat, amelyből ne tanulnánk fontos dolgokat.¹⁵²

Gerlinde Huber-Rebenich tanulmányában a 16. századi németországi humanista neolatin költészet pragmatikai (gyakorlati, nyelven kívüli) funkcióit tárgyalja a következő szempontok szerint: Gruppenbildung (csoportképzés), Nationalbewußtsein (nemzeti tudat), aktuelles Zeitgeschehen (aktuális koresemények), Bildungsreform (oktatásreform). A didaktikai funkció ellátásában, azaz a korszak protestáns pedagógiai eszményének, a docta pietasnak a megvalósításában a tanulmány szerint az iskoladráma mellett leginkább a latin nyelvű vallásos költészetnek (die religiöse Lyrik) volt fontos szerepe. Példaként Eobanus Hessus *Psalterium*-át és Georg Fabricius *Poemata Sacra* című gyűjteményes kötetét hozza a szerző. Az elsősorban oktatási cézzal készült művek nagyban hozzájárultak egyrészt a docta pietas eszme, másrészt a bennfoglalt tartalom, a Szentírás gondolatainak terjesztéséhez, népszerűsítéséhez, propagálásához, s ezáltal a közvélemény formálásához is.¹⁵³ Thorsten Fuchs monográfiájában a reformáció korának zsoltárparafrázisait az eruditio és a pietas, azaz a klasszikus, esztétikai és az erkölcsi nevelés közötti kapcsolatot látható megnyilvánulásának tekinti.¹⁵⁴

A VALLÁS MEGERŐSÍTÉSE, FENNTARTÁSA (AZ EGYHÁZ SZOLGÁLATÁBAN)

Melanchthon azért értékeli oly nagyra a *Psalteriumot*, mert Hesus költői tehetségét Isten ígéinek megvilágítására és dicsőítésére használja, ahogyan az kötelessége is, hiszen a költészet

---

aliquam syllaba quaeque tenet. / Nil est hic, mentem quod non delectet honestam: / Nil hic, quod studiis utile non sit, habes. / Singula plena Dei sunt carmina: singula multum / Doctrinae verae religionis habent. / Proponuntque simul praecepta salubria vitae, / Ac magnas mira res brevitate docent.” STIGELIUS 1571, A8r.

¹⁵² „Res et Verba vide: res largo in carmine magnas / Continet: et rebus dat sua verba suis. / Vix posuit versum multis in millibus unum, / Qui te non aliquid forte docere queat.” *Uo.*, A7v.

¹⁵³ HUBER-REBENICH 2006.

¹⁵⁴ FUCHS 2008, 92.

már kezdetektől fogva a vallások megőrzése, fenntartása érdekében adatott az embereknek. Pindarosz is azt mondja, hogy a költeményeknek elsősorban Istenről kell szólniuk.¹⁵⁵ Vitus Theodorus Hessus századuk páratlan ékességének nevezi, aki csodálatra méltó tehetséggel teremtett egyensúlyt a két pólus, a bibliai hagyomány és az antik-reneszánsz retorikai-poétikai elvek között. Éppen ezért Hessus munkája az iskolai oktatás mellett az egyház számára is értékes, hisz abba Dávid próféta igaz szavai vannak belefoglalva. Ugyanakkor a költő a versek egyedi poétikai-retorikai-grammatikai kidolgozottságával a latinos frázisokhoz szokott füleknek is kedvezni akar, mi több, valójában ezzel a retorikai eszközkészlettel világítja meg (ceu in clara luce) a bibliai gondolatok esszenciáját, segíti azok értelmezését (cum tanta perspicuitate).¹⁵⁶

Iobus Fincellius praefatiójában arról ír, hogy Stigelius szent költeményei az iskolák és az egyház számára egyaránt hasznosak.¹⁵⁷ Georg Fabricius szent carmenjeivel érezhetően inkább a biblikus paradigma felé húz, de a pogány beszédművészetet (retorika, grammatika, poétika) vallási funkcióval felruházva továbbra is működteti ezekben a latin nyelvű, klasszikus metrikájú költeményekben. A kötethez járuló előszóban Fabricius maga vall a költemények keletkezési körülményeiről, szavaiból pedig kitűnik, hogy az egyház érdekeit, a vallási célokat, a szent ige

¹⁵⁵ „Ego quidem ut reliquam Musicen, ita poëticam iudico religionum conservandarum causa initio hominibus donatam esse. Cumque vis illa scribendi carminis, sine ulla dubitatione, coelestis quidam motus sit, maxime convenit Poëtis, eam vim ad res divinas illustranda conferre. Itaque praeclare illa dicuntur cum ab aliis, tum a Pindaro, Musas primum debere deum canere.” HESSUS 1548, Bb1r.

¹⁵⁶ „...profecto summum in eo operae precium Poëta fecit, quod tantas res cum tanta perspicuitate in poëmate, ceu in clara luce, conspiciendas proposuit. Nam cum carminis ratio illas usitatas sacrarum literarum figuras non ubique reciperet, non iudicii solum, sed et facultatis singularis fuit ista (ut Graeci dicunt) *καὶνὰ κοινῶς* dicere, ut neque de sententia Prophetæ aliquid mutaretur, nec Latinas aures inusitata in carmine phrasis offenderet. Haec quia Eobanus noster singulare nostri saeculi ornamentum, mirabili felicitate praestitit, profecto Ecclesiae utilissimum laborem reliquit.” *Uo.*, Aa2r–v.

¹⁵⁷ „Cum vero Stigelius ingenii sui monumenta eiusmodi reliquerit, quae admirationem merentur, et quae profutura sunt Ecclesiae Dei et scholis...” STIGELIUS 1571, A6v.

sérthetlenségét az antikvitás kultúrájával (pl. mitológiai elemek vagy klasszikus reminiscenciák beépítése a szöveg gondolati sémájába) szemben nyíltan előnyben részesíti és a két pólus külválasztását javasolja.

Fabricius barátai biztatására határozott úgy, hogy nyilvánosságra hozza verseit. Némelyeken, amelyekben hibát fedezett fel, javított, másokkal profán természetük miatt úgy járt el, ahogyan a megművelt földből szoktuk a gyomokat, giz-gazokat, csalánokat gyökerestől kitépni. Ez utóbbira azért volt szükség, hogy a fenséges Istennek, az ő egyetlen Fiának és a Szentléleknek megmaradjon a magasztossága, méltósága, dicsősége. Fabricius az isteni Hieronymus igen fontos mondásával élve állítja, hogy keresztény ember szájába nem illenek az olyan felkiáltások, mint a 'Iuppiter omnipotens', a 'me Hercule' vagy a 'me Castor'. El kell különíteni az isteneket az emberektől, a szent dolgokat a profánoktól. El kell távolítani az iskolákból az ódákat, az egyházakból a színházakat. Ugyanezt próbálta Fabricius is véghezvinni ezekben a költeményekben, hogy kivessen belőlük minden világit.¹⁵⁸

Georgius Purkircher a Bölcsesség könyvének átköltését Maximus Aemilianusnak (I. Miksa magyar és cseh király, német-római császár, 1527–1576) ajánlja. Ebből a költeményből a parafrázis keletkezési körülményeit és az alkotói intenciót egyaránt megismerjük: az egyház közössége zavargások, vészek közepette bánatosan, tönkretéve, térdet hajtva áll a király lábai előtt, a pápák, a tyrannoszok és a szofisták nyomorgatják, így segítőkre van szüksége. A kegyes királyok, mint amilyen Miksa is, támo-

¹⁵⁸ „Ipsa quidem edita hactenus pleraque sunt, sed non uno tempore: nunc tandem in unum volumen congesta. Hoc cum amicorum hortatu emittere decreverim, ea quae ipsi displicuerunt, meliora feci: quae sunt visa mutanda, emendavi: quae fuerunt profana, tanquam filices et urticas ex agro culto eradicare solemus, sustuli: ut soli Deo excelso et eius unico filio, Regi Redemptorique nostro, et Deo Spiritui sempiterno, sua relinqueretur altitudo, maiestas, celebritas. Absit enim (placet mihi gravissima divi Hieronymi voce loqui) absit inquam, ut de ore Christiano sonet, Iuppiter omnipotens: ut audiatur me Hercule, ut me Castor, ut caetera, portenta magis, quam numina (...) coelestia ab humanis, a profanis sacra discernenda sunt: non aliter, ac removenda sunt a scholis Odea, theatra ab Ecclesiis. Conatus idem sum in his Poematibus facere, ut prophana reicerem omnia.” FABRICIUS 1567, a3v–a4r.

gatásukkal lehetővé tehetik, hogy a zsenge ifjúság a tudományokban elmerüljön. Hiszen a tudományok által emelkedik fel, a szent iskolák által tesz szert nagy haszonra az egyház. Ahogyan Mózeset, akit anyja a halál leselkedő árnya elől egy kosárban rejtett el, megsegítette a fáraó leánya, úgy most a széttépett, rongyos kosár aljában rejtőz, rettegő egyház is a kegyes királyok segítségére szorul. Purkircher tehát költeményével közvetlenül Miksa, közvetve pedig minden kegyes, istenfélő lélek jóindulatát és támogatását szeretné elnyerni az iskolák és az egyház számára.¹⁵⁹

A magyarországi zsoldárparafrázisokhoz, kiváltképpen a panas- és királyzsoltárok átköltéseihez kapcsolódó paratextusokban az eredeti bibliai szövegek aktuális jelentéssel ruházódnak fel. A bibliai 72. zsoldár Dávid zsidó király imáját tartalmazza, amelyet Istenhez mond fiáért, Salamonért, hogy annak erőt és kiváló képességeket kívánjon eljövendő uralkodásához. Az átköltéshez kapcsolódó argumentumból kiolvasható, hogy Purkircher az isteni kinyilatkoztatást korabeli történelmi kontextusba helyezi, azaz az átdolgozásban már Ferdinánd (I. Ferdinánd/I. Ferdinandus, magyar és cseh király, német-római császár, 1503–1564) fohászodik az Úrhoz Miksa fiáért. Purkircher parafrázisában a magyarságnak Miksa uralkodásával szembeni várakozásait fejezi ki, amelyek közt kiemelt fontossággal bír az egyház egységesítése, azaz a vallásbéke megeremtése.¹⁶⁰

¹⁵⁹ „Ecce vides, quantis Ecclesia maesta procellis / ante tuos supplex stet lacerata pedes. / Hanc fera pontificum rabies, hanc caede tyranni, / illitus hanc Stygio felle sophistae premunt. / Moses cum charae pendet genitricis ab ulnis / parvulus, hostili lege necandus erat, / mater arundineum lacrymis limit et pice corbem, / ne facile rapidis pervius esset aquis. / Collocat huc tenerum, post oscula plurima, germen, / addidit et multas religiosa preces. / Postea cum viridi corbem posuisset in ulva, / hinc abit et nato dixit, at aegra, vale. / Quantis vimineo tectus sub corbe periclis / Moses a propria matre relictus erat! / Et nunc sub lacero latitans ecclesia corbe, / undique quae metuat, tanta pericla videt. / Attamen ut Pharaone satam tunc ipse puellam / incitat, est Mosen quae miserata, Deus, / sic quoque maesta pios aliquos ecclesia reges / nunc videt et placita saepe iuvatur ope. / Ut studiis tenerae sint dedita corda iuventae, / a cunctis supplex regibus ipsa petit. / Nil sine doctrinae studiis ecclesia crescit, / quae capit ex sanctis commoda magna scholis.” PURKIRCHER 1988, 38–39.

¹⁶⁰ „Innumeris regni curis defunctus et annis / iam gravior David Solomoni prospera nato / omnia vatidico, quo claruit, ore precatur. / Sic sua Ferdinandus

Zsámboky János ajánlóverse szerint Purkircher 79. zoltár-átköltésével az egyház, a keresztény vallás védelmét szolgálja. Hiszen az Úr a parafrázisba ágyazott, kollektív, könyörgő panaszt hallva bizonyosan megsegíti a Mennyből a török ellen harcoló magyarokat.¹⁶¹ Fodor Bálint a Heltai Gáspárhoz írott rövid prózai előszóban, illetve Georg Ostermaier a patrónusához (II. Ludovicus, comes in Eberstein/II. Ludwig, ebersteini gróf) címzett verses ajánlásban ugyancsak ezt a gondolatot hangsúlyozza: Pannónia a török halálos szorításában vergődik, az egyház megrendülve, megfáradt evezőseivel a fedélzeten, a háborgó tengeren szeli az ellenséges hullámokat. Csak az Úr mentheti meg népét a teljes pusztulástól, csak az isteni segítségtől vezérelve érhet partot az egyház. Tehát Fodor és Ostermaier zoltárparafrázisai tulajdonképpen segélykérő imádságok, amelyeknek célja az égi segítség elnyerése a török elleni küzdelemhez, az egyház és a vallás megtartásához.¹⁶²

Józef Budzyński rávilágít a sacra poesis alkotásainak az iskolai liturgiában betöltött szerepére. A tanulmány szerint a 16–18.

---

senior regnique laborum / pertaes dulci pro nato haud irrita vota / fundit et extendit iustas ad sidera palmas (...) Auferet hic sectas e religione profanas, / consilium monstrante Deo, Deus unus ut una / unitis animis hominum pietate colatur. / Maximus ergo inter reges caput exeret omnes. / Desine plura, pater, votis contendere! Maius / optandum nihil est quam religio una per orbem.” *Uo.*, 114–115.

¹⁶¹ „Hoc genus effecit, Vati quod cesserit hostis, / Fregerit et supplex agmina dira, precum. / Nos etiam contra immanem repetamus Agaram: / Subsidium aethereo sic venit usque polo.” PURKIRCHER 1566 (Zsámboky carmenje a címoldalon szerepel).

¹⁶² „Et quotidie mente intueor Pannoniae calamitates, in quae et a Turcis et a defensoribus multis annis fiunt assiduae vastationes, et simul cogito promissionem divinam (...) Ut redderem Psalmos latinis versibus, ingenti dolore motus sum. Lego enim et repeto Psalmos, ut remedia quaeram cogitans de patriae calamitatibus, et me ad precationem accendam (...) Erit autem levatio propter vota et conversionem piorum, sicut scriptum est etiam ruentibus imperiis Filium Dei Ecclesiam servaturum esse, quem toto pectore oro, ut semper in nostra patria aeternam Ecclesiam colligat et aliqua ei tranquilla hospicia praebet.” CRISPUS 1557, Aiv, „In tumido quamvis Ecclesia concita ponto, / Fluctisonas fesso remige tranet aquas. / Non tamen opprimitur saevius quassata procellis, / Freta sed aetherea littus aderrat ope (...) Vota placent superis, firmam testantia mentem, / Quae petit auxilium non dubitante fide.” OSTERMAIER 1557, Aiiir.

századi sziléziai evangélikus iskolákban, többek közt a goldbergi gimnáziumban a latin nyelvű, antikizáló zsoltárátköltéseket nemcsak oktatási célra, hanem az imagyakorlatok során is használták. A zsoltárparafrazisok mellett a latin nyelvű verses, zömében disztichonos imádságok is népszerűek voltak a tanítás és az iskolai vallásgyakorlás terén. Az iskolai szövegkiadások komplexitásával is érzékeltethető ez a tendencia: például Andreas Winkler 1542-ben válogatást adott ki Horatius ódáiból (*Selectiores Horatiani Operis Odae*), ugyanakkor egy különgyűjteményt is csatolt a kötethez, amelyben vallásos költemények és verses imádságok szerepelnek Melanchthontól, Nicolaus Borboniustól, Johannes Montanustól és Jacob Micyllustól (*Adiectae sunt aliquot pia epigrammata ex variis poetis christianis*). Andreas Moibanus pedig *Colloquia Evangelica duo...* című munkáját Johannes Spanenberg *Evangelica dominicalia in versiculos...* című gyűjteményével együtt használja a tanítási gyakorlatban. Az ilyen jellegű kiadványok egyszerre szolgálták ki a késő humanista oktatási-nevelési rendszer két fontos pólusát, a klasszikus nyelvi és a vallási elméleti képzést, továbbá az iskolai vallásgyakorlást.¹⁶³ Andreas Spethe zsoltárparafrazisai kapcsán Imre Mihály jegyzi meg, hogy az átköltéseket Spethe elsősorban iskolai felhasználásra szánta, azonban „a német gyakorlat – kóruséneklés formájában – tempolomi használatukat is megengedte.”¹⁶⁴

¹⁶³ „Combination of older prayers, mainly in prose, with singing or saying Psalms, also in Latin, in classicising translations or poetical paraphrases became the leading precatory practice in Lutheran schools.” („A régebbi – főleg prózai – imáknak a zsoltárok éneklésével vagy mondásával – latinul is, klasszicizáló fordításokban vagy költői parafrazisokban – való kombinációja vezető imagyakorlattá vált a lutheránus iskolákban.”) BUDZYŃSKI 2006, 276.

¹⁶⁴ IMRE 2012d, 288. Az egyházi-gyülekezeti éneklésben a szigorúan biblikus, teológiai jellegű, liturgikus célzatra szánt, anyanyelvű, kottával is ellátott zsoltárfordításokat használták. A hugenotta (genfi) zsoltárok teljes német nyelvű fordítását Ambrosius Lobwasser készítette el (1573), ennek mintájára készült el aztán Szenci Molnár Albert magyar zsoltárfordítása (1607). Erről bővebben ld. IMRE 2012b.

ÜDVÉRTÉK-KÖZVETÍTÉS ÉS LELKI GYÓGYÍTÓ ERŐ
(A KERESZTÉNY LÉLEK SZOLGÁLATÁBAN)

Georgius Spalatinus (valódi nevén: Georg Burkhardt) versben üdvözli Hesus zsoltárparafrázisait, amelyekben az Úr igéje, az élet és az üdvösség ambróziája foglaltatik. Egyedül a hit által szabadulhat meg az ember bűneitől, hozhatja létre Krisztus társaságát, bátoríthatja a lelki bánattól szenvedőket, hajhatja igába a Sátánt, művelheti meg az alvilági posványokat, s emelkedhet az égiek sorába, elérve a legmagasabb csillagokat. Az Úr igéje mindennél hatalmasabb, segítségével a lélek összes ellenségét legyőzzük, legyen az bármily aljas teremtmény, hitünk szolgálata biztos jövővel szolgál számunkra.¹⁶⁵ Melanchthon praefatiójában leírja, hogy gyakorta a kezében tartja, olvassa a Hesus által klasszikus metrumra átültetett Dávid-zsoltárokat, s ezt nemcsak a kedvtelés okán teszi, hanem azért is, hogy ezekből a legfájdalmasabb lelki gyötrelmekre, nyomorúságokra gyógyírt, enyhülést nyerjen.¹⁶⁶ Rudolphus Goclenius Andreas Spethe zsoltárparafrázisait a lélek paradicsomának nevezi, ahol a hívek megnyugvásra, vigaszra, virágzó öröme, üdvösségre és vég nélküli életre lelnek.¹⁶⁷

¹⁶⁵ „Mentibus hinc nostris solatia certa petuntur, / Quae nullis opibus mundus habere potest. / Talia Iessaeus veheret quum laude Prophetes, / Exultans elegos iam rediisse suos. / De Domini verbo, vitae, ambrosiaequae salutis / Quod fidei solo munere, corda beat. / Sola fides hominem coelesti donat honore. / Sola fides superis conciliare potest. / Sola fides hominem peccato liberat omni. / Sola fides mortem, et pessima quaeque premit. / Sola fides Christi fratres, sociosque potentes / Efficit, et coelis inferit una fides. / Sola fides animos tetrico moerore iacentes / Erigit, et miseris pectora laeta facit. / Sola fides Sathanam subigit, stygiasque paludes, / Clavibus his solis sydera summa patent. / Sola fides vivis, morientibus omnia donat, / Sola fides regit, atque omnia sola potest.” HESSUS 1548, Bb4r–v.

¹⁶⁶ „Davidis Psalmos redditos abs te Latino carmine, non vidi tantum, sed quotidie in manibus habeo, non solum oblectationis caussa, verum etiam ut inde in acerbissimis curis remedium ac levationem miseriarum petam.” *Uo.*, Bb1r.

¹⁶⁷ „Scilicet est animi paradisis: Adonidis horti / Huic cedunt: horti hic sunt nihil Hesperidum. / Ver coeli est: animaeque quies: sonus entheus hymni: / Lumen contuitus notitiaeque Dei. / Flos (sed flos nunquam marcens) coelestis honoris, / Undique quo victrix texta corona nitet. / Christi oris favus est: refrigerii aura: beata / Balsama laetitiae, quae comitata salus. / Vita, quae, sine fine manet, non labilis aevus / Ambrosius cibus est, nectarusque latex.” SPETHE 1596, 13.

Florianus Duchon a Mokoschinus-parafrázis olvasójának azt tanácsolja, hogy e munkát kövesse, valódi kegyességgel tárja fel, és akkor megjárhatja az üdvösség örök csillagaihoz vezető utat.¹⁶⁸ Martinus Mokoschinus elégiájában egyértelműen kijelenti, hogy Mokoschinus műve az üdvösséghez vezető legfőbb út, s Isten azt akarja, hogy ilyen munkák megalkotásával tiszteljék őt.¹⁶⁹ Martinus Mokoschinus ugyanitt Szent Pál szavait idézve az Ószövetség-parafrázishoz tárgya, a bibliai anyag miatt lelki gyógyító erőt tulajdonít. A mindenható Isten a Szentírásban foglaltatik, amelynek forgatása számunkra felettébb hasznos, hiszen ebből a forrásból áradnak ki az Úr tanításai, amelyek révén él az emberek szívében a hit, a türelem, a vigasz és a remény.¹⁷⁰

Mokoschinus a patrónusához, Illésházy Istvánhoz (Stephanus Illeshazi) írott ajánlóversében a következőkkel magyarázza költszetét: művével a töröktől sújtott hon, a viszontagságok közt vergődő haza fájdalman szeretne enyhíteni. Az istenfélők szíve bátorsággal telik meg a parafrázisba foglalt szent történetet olvasva.¹⁷¹ Fodor Bálint ugyancsak a hazát ért csapásokra szeretne lelki orvosságot nyerni a zsoltárok olvasásából és saját zsoltárát-

¹⁶⁸ „Salve parve liber chartis: sed honore perenni / Maxime, nam superas quas habet orbis opes. / Hunc sequere, hunc vera pietate evolve, salutis / Aeterna quisquis carpis ad astra viam.” MOKOSCHINUS 1599, A1v.

¹⁶⁹ „Hoc opus, hic noster labor est, haec summa salutis, / Vult Deus a nobis hac ratione coli.” *Uo.*, A5r.

¹⁷⁰ „Paulus, amans Christi vates, quem Nero necavit, / Tales facundo fundit ab ore sonos. / Complexus Deus est quaecumque volumine sacro / Omnipotens, nostris usibus illa dedit. / Hoc ex fonte fluunt coelestia dogmata, per quae / Vivit in humano corde rigata Fides. / Hinc oritur praestans Patientia rebus in artcis, / Ac placide sortem scit tolerare suam. / Manat ab hoc etiam pia Consolatio rivo, / Qua cupiens Christum, sub cruce, coetus ovat. / Spes simul e tali se germine tollit ad astra, / Omnibus in rebus fidere docta Deo.” *Uo.*, A3v.

¹⁷¹ „Magne Comes, pars surgentis fortissima Regni, / Bella per Hungaricos plusquam civilia campos, / Iusque, datum Turcis, vafroque in foedere raptas / Cum populis urbes, nulloque movenda triumpho / Arma, nisi Europae iungat concordia Reges, / Me canere hortata est patriae trepidantis imago; / Cum sic attonitum novitate coërcuit astris / Numinis dura (...) / Progedior ducente Deo: nil vasta tumentis / Terret imago maris, turpesque sub aequore Phocae; / Nec Syrtes; canibus nec Scylla incincta marinis. / Audacem faciebat amor, sacraeque voluptas Historiae...” *Uo.*,)(4v–)(5r).

költésének megalkotásából.¹⁷² Sebastian Ambrosius Lam a Pilcius-kötethez írott kísérőkölteményben a szent versek olvasására bátorítja a hívőket, akik a költeményekből megismerhetik a kegyes földi élet útját, amelynek végén Isten királyságában a Krisztus véréből született valódi lelki örömök jutnak majd nekik osztályrésül.¹⁷³ Egy bizonyos M. T. (?) a sárosi iskolából epigrammájában arról szól, hogy Pilcius gyűjteménye olyan tiszta lélekből jövő imákat tartalmaz, amelyekkel, mintegy fegyverrel, legyőzhető a sztüxi ellenség, és felülmúlható minden gonosz, minden vész.¹⁷⁴

Bocatus a zsolttárparafrázisaihoz írott disztichonos ajánlásban (*Ad ministerium Cassoviense*) az Úr által ránk rótt bajokról, csapásokról, szerencsétlenségekről beszél. Az átélt szenvedéseknek komoly jelentőségük van. Ha a Mindenható a kiszabott büntetésekkel nem tisztáná meg az istenfélők lelkét a bűnöktől, akkor a vétkesek haláluk után örökre a pokolban gyötrődnének. Így Bocatus közös templomi imádságra buzdítja a kegyeseket, hogy abból lelki erőt nyerjenek keresztjük terhének, azaz a büntetések súlyának az elviseléséhez.¹⁷⁵ A szóban forgó Bocatus-zsoltárát-költések is betölthetik ennek a vigasztaló közösségi fohásznak a szerepét, hiszen a 103. zsoltár pontosan azokról az égi adományokról szól, amelyekkel Isten a kegyesek evilági szenvedéseit, fáradásait jutalmazza majd. Bocatus az Ericus Lassotához címzett, ugyancsak a zsolttárparafrázisokhoz járuló *dedicatió*jában is

¹⁷² „Lego enim et repeto Psalmos, ut remedia quaeram cogitans de patriae calamitatibus, et me ad precationem accendam.” CRISPUS 1557, Aiv.

¹⁷³ „Ille sed est vere foelix, vereque beatus, / Qui didicit Christum nosse, pieque mori. / Haec duo praecipue tractat brevis iste Libellus, / Hic tibi quem Pilcii Musa diserta dedit (...) / At tu si sapis, et si gaudia vera requiris, / Fac, Christum discas nosse, pieque mori. / Sic et vera tuam perfundent gaudia mentem, / Dum vitam in terris hospes et exul ages, / Et gratis tandem tibi Christi sanguine parta / In regno obvenient gaudia vera Dei.” PILTZ 1583, B3v.

¹⁷⁴ „Arma, quibus stygium profliges strenuus hostem: / Arma, quibus superes fortiter omne malum, / Sunt pia vota, sacro fidei munimine freta, / Factaque per nomen, Maxime Christe, tuum: / Hic bene divino concepit qualia versu Caspar...” *Uo.*, L6v.

¹⁷⁵ „Fortior ad crucis huius onus, tam iuge ferendum / Communes posco rursus in aede preces. / Ah miseros! nisi dextra Iovae nos adserat ipsa, / Nil sumus ante Deum: nil sumus absque Deo.” BOCATIUS 1990a, 819.

hangsúlyozza, hogy ezek a mennyei ajándékok többet érnek, mint azok a kincsek és címek, amelyekkel a földi uralkodók jutalmazhatják szolgálóikat.¹⁷⁶

Végezetül szólni kell az örök dicsőségről, hírnévről, megbecsülésről, elismertségről és az isteni jutalomról, amelyben a *sacra poesis* költőinek része lehet a szent versek megalkotásáért. Alexander Soczovinus szerint Mokoschinus munkájáért ugyanolyan méltatást érdemel, mint amilyet a híres Vergilius kap költeményéért.¹⁷⁷ Joannes Bocatius korábban már emlegetett kíséző-költeményében arról beszél, hogy Mokoschinust érdemeiért maga Isten fogja megkoronázni az ég tetején.¹⁷⁸

Bocatius Sirák fia könyvéről készített parafrázisát is sokan dicsérik. Ernestus Hettenbach köszönetet érdemlő munkának tartja az átköltést, amelyért Bocatius nevét dicsérni fogja az utókor, s amelyért a költőt jutalom várja a Mennyben.¹⁷⁹ Stephanus Xylander Herculest és Maeonidest emlegeti. Míg az előbbi ereje és harci tevékenysége, addig az utóbbi költeményei által lett híressé. Xylander úgy véli, Bocatius is kiérdemelte fáradozásaival, hogy e neves személyekhez hasonlóan neve örökre fennmaradjon.¹⁸⁰ Aegidius Hunnius Hesus zsoltárátköltését vonja párhuzamba Bocatius művével. Hesus *Psalterium*át Luther, Melancthon és sokan mások is méltán dicsérték. Hunnius szerint Bocatius is kiérdemelte az elismerést, mert költői tehetségét habozás

¹⁷⁶ „Caesar opeis titulosque potest, opibus titulisque / Legeris heic, tribuat plus quod, Erice, polus.” *Uo.*, 803.

¹⁷⁷ „Quos meruit quodam Maro carmine clarus honores, / Hos tibi Christiadum gens, Mokoschine, ferat. / Ille refert fatum Troiae, Aeneaeque labores / Tu canis Heroo, Biblia sacra, pede. / Haec quanto maiora illis, tu carior uni / cuique pio tanto (namque mereris) eris.” MOKOSCHINUS 1599, A2v.

¹⁷⁸ „Fronte geres frondem Phoebea ex arbore sertum: / Ut tuus ex merito teque sequatur Honos. / Si tibi nec Cesar laurum nec Apollo dat; alto / Ipse coronabit te super axe Deus.” *Uo.*, A1r.

¹⁷⁹ „Opus bonum Deo, bonis et omnibus / Gratum facis. Laudabiturque et posteris / Nomen tuum; coeloque merces te manet.” BOCATIUS 1990a, 957.

¹⁸⁰ „Bis seni Alciden celebrem fecere labores, / Et tot pugnaci parta trophea manu: / Carmina Moeoniden: a quo ceu fonte perenni / Vatun Pegaseis ora rigantur aquis. / Si quid Syracidae vigiles meruere labores / Carminibus, vivat sic quoque Bocatius.” *Uo.*, 959.

nélkül a bibliai könyv ajánlására és magyarázására fordította.¹⁸¹ Ez utóbbi textusok gondolatosságukban párhuzamba állíthatók a korábban Juvencus Evangélium-harmóniájához járuló praefatióban olvasottakkal (halhatatlan dicsőség, isteni kegyelem).

II. 4. A reformáció humanizmusának nyelvszemlélete

Eckart Schäfer is az ókereszténységből eredezteti a latin nyelvű keresztény költészetet (christliche Dichtung), Hieronymushoz és Augustinushoz vezet vissza annak tradícióját s azon kívánalmát, hogy a pogány beszédművészet, azaz a retorika vallási funkcióval ruházódjon fel.¹⁸² Ebből kiindulva érdekes lehet megfigyelni, hogy a klasszikus beszédművészeti diszciplínák, kiváltképp a retorika az antikvitás korától kezdve az ókereszténységen át s majdan a reformáció humanizmusának idején a tanítási-tanulási folyamatban hol helyezkednek el, és általánosságban, illetve az ókereszténységtől kezdve a Szentírás-magyarázat terén milyen funkciót töltenek be.

Quintilianus *Institutio oratoriája* szerint a tanítási-tanulási folyamatban meghatározott helye és ideje van a széptudományokkal való foglalkozásnak.¹⁸³ Quintilianus tehát komplexen, egy

¹⁸¹ „Cumque consimilis labor in Eobano Hesso, quod Psalterium Davidis carmine reddidisset, a Luthero, Philippo Melanthane aliisque mirifice et merito quidem laudatus est: utique et noster Bocatius suam laudem et commendationem reportat, quod ingenii sui dotes ad Biblicum hunc librum Ecclesiasticum tanquam reconditae et divinae sapientiae thesaurum quendam inaestimabilem, pro ingenii sui elegantia ubertateque venae poeticae commendandum et illustrandum conferre non dubitavit.” *Uo.*, 956.

¹⁸² SCHÄFER 1976, 54.

¹⁸³ „Azon gyermek esetében, aki elsajátította az írás és az olvasás képességét, első helye a grammatikusoknak van (...) Ez az elnevezés tehát, jóllehet a legrövidebben két részre osztják, a helyes beszéd tudományára és a költők magyarázására, többet rejt magában, mint amennyit látszólag ígér. Mert a helyesírás is kapcsolatban áll a beszéddel, mert a magyarázatot megelőzi a helyes fölolvásás (...) Továbbá: zene nélkül a grammatika sem lehet tökéletes, minthogy a metrumokról és a ritmusokról is beszélni kell (...) Ékesszólásra is szükség van, nem átlagos szintűre, hogy mindazon dolgokról, melyeket bemutatunk, megfelelően és áradóan beszéljen. Annál kevésbé lehet megbosátani azoknak, akik e tudományt jelentéktelennek és terméketlennek

egészként tekint a beszédművészet klasszikus diszciplínáira, amelyek közül a retorika alapozó tárgyként kiemelkedő fontossággal bír a későbbi magasabb szintű tanulmányokra nézve.

Augustinus a *De doctrina christiana* című munkájában azt mondja, hogy a *Biblia* az isteni szót az emberi nyelv jelrendszerébe kódolva tartalmazza, így a kinyilatkoztatások valódi értelmének feltárására csak azok képesek, akik a beszédnek mesterei.¹⁸⁴ Augustinus tehát úgy véli, hogy a retorika a jóra való rábeszélés, az igazságért való harc, a tanítás és a magyarázat eszköze. E diszciplína elsajátításához pedig nem föltétlenül szükséges szabályokat bemagolni, a tapasztalt minta imitációja, a környezet szerepe fontosabb, ösztönös tehetség kell hozzá.¹⁸⁵

Összességében elmondható tehát, hogy a retorika már az antikvitás idején az igazság közvetítésének, a jóról való meggyőzésnek is az eszköze, mindez pedig az ókeresztény korban egyfajta vallási-didaktikus funkcióval kapcsolódott össze, a Szentírás kinyilatkoztatott igazságainak közvetítésére tevődött a hangsúly. Vélhetően ez utóbbi elgondolás született újjá később a hitújítás korában, a *sacra poesis* alkotásain is ez érzékelhető.

A késő humanizmus idején a trivium széptudományai, a retorika, a grammatika és a dialektika kiemelt fontossággal bírtak a Szentírás-értelmezésben, ahogyan erről a korabeli témába vágó,

---

csúfolják. Ha ez nem rak erős alapot a jövődő szónok alá, mindaz, amit ráépítesz, összeomlik. (...) Ne vesse meg tehát senki a nyelvtan elemeit, mint valami jelentéktelen apróságokat (...) mert azok előtt, akik úgy közelednek feléje, mintha szentélybe lépnének, a valóság oly sok finomsága feltárul, mely nemcsak a gyermeki elméket élesíti, hanem a legmagasabb képzettség és tudomány tárgya is lehet.” QUINTILIANUS 2008, 85–86.

¹⁸⁴ „Tehát a Szentírás kutatójának és tanítójának, az igaz hit védelmezőjének és a tévelygés ellenségének tanítania kell a jót és eltántorítania a rossztól. A beszéd fáradságos munkájával meg kell nyernie ellenfeleit, erőt kell öntenie a lustákba, s a járatlanoknak meg kell magyaráznia, hogy miről van szó, s mire számítsanak.” ÁGOSTON 2001, 218.

¹⁸⁵ „Ha a kisgyermek a beszélők szavaiból tanul meg beszélni, miért ne válhatnának az emberek ékesszólókká az ékesszólás művészetének tanulása nélkül, pusztán a szónokokat hallgatva, olvasva vagy, ha még erre is képesek, utánozva? (...) A gyermekek sem szorulanának a grammatika művészetére, hogy a kifejezésmód tisztaságát elsajátítsák, ha lehetőségük volna arra, hogy olyan emberek között éljenek és nőjenek fel, akik teljesen hibátlanul beszélnek.” ÁGOSTON 2001, 217.

németországi és hazai disputációkban, orációkban és paratextusokban is olvashatunk.¹⁸⁶ Georg Sabinus a *De utilitate studiorum eloquentiae...* című 1538-as beszédében arról szól, hogy az ékesszólás művészetének elsajátításakor olyan nyelvi ismeretekre lehet szert tenni, amelyek által könnyebbé válik a többi diszciplínával való értő foglalkozás. Igaz ez a vallásra is, amely a retorika megtisztító fénye nélkül bizonytalanságokkal, homályos foltokkal, félreértésekkel lenne tele.¹⁸⁷

Vitus Theodorus a *De studio linguarum* című 1533-as beszédében ugyancsak hangsúlyozza a nyelvtudományoknak, a grammatikának a Szentírás-értelmezésben betöltött kiemelt szerepét. A teológia forrásai görög és héber szövegek, amelyekhez illik visszanyúlni, amennyiben a fordításban, amelyről tudjuk, hogy sohasem lehet teljesen pontos, szöveghű, bizonytalanságok, értelmezési nehézségek adódnak. Ahhoz tehát, hogy a szent szövegek valódi jelentéséhez eljuthassunk, az eredeti forrásokhoz visszavezető nyelvi ismeretek birtokában kell lennünk. Saját üdvözülésünk és az egyház boldogulása a tét, amikor a Szentírás helyes értelmezéséről van szó. A nyelvi ismeretek, a nyelv széptudományai isteni adományok, amelyekkel az Úr az Evangélium magyarázatát és közvetítését akarta elősegíteni.¹⁸⁸

¹⁸⁶ A 16. századi retorikai elméleti irodalom ilyen szempontú, részletes elemzését ld. IMRE 2012c, IMRE 2019.

¹⁸⁷ „Quales tenebrae in religione, qualis barbaries in iudiciis et negociis civilibus futura est, amisso literarum elegantiorum et eloquentiae lumine? (...) Eximia quaedam virtus est eloquentia, quae est facultas sapienter et ornate dicendi, de religione, de Republica, deque aliis artibus, regens imperia, summorum Principum consilia, voluntates inclinans populorum ac gentium, et vel incendens languentes, vel revocans ac sedans incitatas (...) Primum enim commemorabo, quid conducat studium recte dicendi ad caeteras artes vel intelligendas, vel tractandas. (...) Hoc loco quis non videt, quantum decus sit homini docto, posse disertae, perspicuae, non sordide, res magnas explicare?” MELANCHTHON 1843, 364–367.

¹⁸⁸ „constat enim fontes Theologiae ebraicis et graecis literis contineri. Nec possunt ita transfundi linguae, ut nihil opus sit fontibus, si velimus iudicare de locis obscuris, quod in multis gravissimis controversiis fieri necesse est. Toties commendat nobis ipsa scriptura ministerium verbi, admonet nusquam voluntatem Dei cerni, nisi in his scriptis; facile igitur intelligi potest, quantum referat perfecte intelligere naturam sermonis, quod sine linguarum cognitione et sine eloquentiae exercitationibus nemo consequi potest. Itaque cum suae

Jacob Milichius az 1528-as *De dialectica* című oratiójában a következőkben látja a beszédművészet széptudományainak hasznosságát: a dialektikában és a hasonló diszciplínákban (retorika, grammatika) szerzett jártasság nélkül elképzelhetetlen, hogy a szent szövegeket megértsük, ugyanis azokban az Úr a mindennapi, emberi nyelven szólal meg, így a megfelelő nyelvi ismeretek híján az isteni kinyilatkoztatás teljes megértése ellehetetlenül.¹⁸⁹

Nicodemus Frischlin a grammatikájához írott praefatióban arról beszél, hogy kiforrott, biztos nyelvi tudás híján értően nem tanulmányozhatjuk sem a régiek írásait, amelyekben számos, az emberiség számára üdvös tanítás foglaltatik, sem pedig a többi diszciplínát. Például a dialektikához és a retorikához sem lehet úgy könnyedén közelíteni, ha előbb nem mártóztunk meg alaposan a grammatikai tanokban. Mi több, a grammatikát, a dialektikát és a retorikát rögtön egymás után, egyazon időben kell elsajátítani, mert ezek a tudományok úgy kapcsolódnak egymásba, úgy fonódnak egybe, s úgy alkotnak egy hármast, mint a három Grácia. Ahol az egyik végződik, ott kezdődik a másik, egyik a másiknak nyújt kezét.¹⁹⁰

---

quisque salutis causa, tum etiam propter publicam Ecclesiae necessitatem perfectam sacri sermonis cognitionem expetere debet (...) Qua ex re facile iudicari potest, linguarum noticiam non esse leve aut vulgare Dei donum. (...) Haec enim coelestia dona Evangelio lucem afferunt, et verius sunt ecclesiae supellex, quam ulla ornamenta aurea. Neque enim dubium est, quin ad hanc utilitatem Deus Evangelio addiderit donum linguarum, ut vocant, ut ad sacras literas explicandas conducant.” *Uo.*, 232–234, 238.

¹⁸⁹ „Quanquam autem sacrae literae non sumant res a Philosophia, tamen quia sermonem a publica consuetudine mutuantur sine Dialectica et cognatis artibus, compositio sermonis cognosci non potest.” *Uo.*, 162.

¹⁹⁰ „...numquam nos hodie ad solidam priscae Latinitatis cognitionem pervenimus. Ea vero destituti, quomodo intelligemus veterum libros, in quibus aut caelestis doctrina, aut civilium legum, et iuris prudentia, aut aliae res, humano generi saluberrimae, proponuntur? Quid? quod ne reliquae quidem artes, ac disciplinae sine accurata Grammaticae perceptione, intelligi, atque condisci possunt? Hoc enim est, quod tam difficulter hodie percipiunt Dialecticam adolescentes: quod nimirum solida Etymologiae, et syntaxeos doctrina, prius in Grammatico ludo non imbuuntur, quam ad Dialecticorum et Rhetorum scholas adhibentur. Et profecto ausim ego iurare, eum puerum, qui haec praecepta probe habuerit cognita, atque perfecta, uno deinceps anno plus eruditionis e nostris Dialecticis, et Rhetoricis (nam etiam has artes nostro labore conscriptas habemus) esse percepturum, quam toto triennio ex aliorum

Georg Fabriciust a grammatikájához készült előszóban komolyan foglalkoztatja a kérdés, hogy azok, akik megvetik a nyelveket és az irodalmat, ám egyúttal hivatalukban a vallást vagy a jogot, a törvényeket magyarázzák, mégis miféle igazságra képesek tanítani, mi igazat mondhatnak. Hiszen ahogyan a tudós, tanult férfi megbecsüléséhez, úgy a keresztény ember jó híréhez és hivatalához is elengedhetetlenül szükséges az igaz értelem, a megfelelő hozzáértés, amely a nyelvek tiszta forrásából ered.¹⁹¹

Caspar Pilciusnak a verseskötetéhez írott praefatiójában kirajzolódik a reformáció humanizmusának retorikaszemlélete, miszerint az ékesszólás a vallás megőrzésének és az Istennel való kapcsolatteremtésnek, az emberi és az isteni szó összekapcsolásának az eszköze. A keresztények Krisztus (dux) katonái (militantes), akik földi szolgálatuk (militia) során az igaz hit megőrzéséért bátran vállalják a veszélyeket, a szenvedéseket és akár a halált is, hisz rendületlenül bíznak a majdani diadalban (triumphus), a túlvilági üdvösségben és öröklétben. A szolgálat, a küzdelem (Mars) során az oratio a fegyverük (telum), a pajzsuk (clypeus), a gorgófejük (Gorgo), amellyel a kísértéseket és a megpróbáltatásokat kivédik és legyőzik.

A szónoki beszédbe burkolt precatio tehát, az ágostoni kifejezéssel élve, clavis, azaz kulcs a mennyhez, az isteni irgalom elnyerésének és az Úrral való társalkodásnak az eszköze, általa mintegy lépcsőn vagy létrán felfelé lépkedve emelkedünk (ascenditur) Istenhez. Az oratio mindenható erő, amellyel képesek vagyunk a csapásokat elúzni, diadalra jutni, jótékony esőket fakasztani, az éhezőkön és a nélkülözőkön segíteni, a betegségeket

---

consutis centonibus huiusque percipere potuerit. Ita enim has tres artes nos tractavimus, ut una alteri manum praebeat, et tanquam tres Gratiae inter se sint connexae, atque copulatae. Ubi enim Grammaticus desinit, ibi incipit Dialecticus: et ubi gradum sistit Dialecticus, ibi gradum promovet Rhetoricus.” FRISCHLIN 1584, A4v–A5r.

¹⁹¹ „Contemptores autem isti primorum elementorum, hoc est, linguarum litterarumque, cum interdum muneribus fungantur gravissimis explicandi religionem, aut interpretandi ius civile: quid, obsecro, docent veri? quid solidi commemorant? (...) Cum autem non modo ad existimationem viri docti, verumetiam ad nomen et officium hominis Christiani vera pertineat intelligentia, eaque e verbis lectis et quasi lance pensitatis, purisque linguarum fontibus hauriatur...” FABRICIUS 1560, A3v–A4r.

gyógyítani, a vakoknak a világot és a holtaknak az életet visszaadni. A szónoklás pedig a legfáradságosabb szolgálat, mert maga az ördög akadályozza, hiszen álnok cseleit és kísértéseit ezzel az eszközzel lehet a leghatékonyabban megghiúsítani. Pilcius munkája megalkotásakor egyszerűsége (simplicitas) és világossága (perspicuitas) törekedett, így inkább a metrikai szabályokat sértette meg bizonyos helyeken, mint hogy a gondolatok értelmét a szavak szertelen tobzódásával elhomályosítsa.¹⁹²

II. 5. Összegzés

Az idézett paratextusrészletek alapján megállapítható, hogy a *sacra poesis* alkotásai az ókeresztény költészetnél tapasztaltakhoz

¹⁹² „Ergo certandum est, veniunt nulli sine Marte triumphari. Si volumus coelestis haereditatis possessione frui, necesse est, ut ducis nostri vestigiis insistentes fortiter dimicemus, & per eum, qui nos dilexit, omnia vincamus. Tum vero haec nostra militia nobis salutaris existit, & nos certa victoriae spe animat & sustentat, cum militantes iuxta sancti Apostoli praeceptum, retinemus fidem & bonam conscientiam (...) Itaque militiam exercere dicimur, cum fidei oratione circumseptam custodimus, pro eius incrementis ad Deum clamamus, & Spiritus S. auxilium, pro eadem confirmanda, imploramus; cumque omnibus diaboli & hostium, nos a via salutis in viam perditionis retrahere nitentium insultibus, hunc clypeum & Gorgonem obtendimus, omnesque tentationes exceptas, hoc telo retundimus & superamus. Veram ergo fidem impetrat, custodit & conservat oratio, quam tamen & ipsam ex vera fide proficisci, & vera fidei oportet (...) Porro de virtute orationis inquit Augustinus: Oratio iusti est clavis coeli, ascendit precatio, descendit Dei miseratio (...) Per hanc mentes nostrae cum Deo loquuntur, & Deo coniunguntur; huius beneficio tanquam scalis & gradibus ad Deum ascenditur, & et ad ipsum pervenitur (...) Oratio (...) sterilitatem foecunditate compensat, omnis generis plagas depellit, victoriam donat, pluvias tempestivas impetrat, fami & penuriae medetur, ingentia hostium castra frangit, profligat & dissipat: e carcere, e flammis, e maris profunditatibus eripit: Oratio denique morbidos curat, coecos illuminat, mortuos suscitatur; & omnia, ad quae iudicium humanae mentis obstupescit, prestare & efficere potest (...) orationem opus esse inter humanos labores omnium difficilimum; istius tamen difficultatis causa ad diabolium referenda est, cuius conatus nulla alia re magis atque oratione frangitur, ideoque omnibus technis & fraudibus conatur orantium interrumpere studium (...) Fateor, me simplicitatem & perspicuitatem assequi voluisse; eius rei gratia malui leges metricas, paucis tamen in locis, violare, quam sententias familiares obscuritate & verborum insolentia involuere (...)” PILTZ 1583, A3r; A4r–v, A5r; B2r.

hasonlóan elsősorban paraliturgikus-didaktikus funkcióval, iskolai használatra készültek a tanulóifjúság számára, hogy a megfelelő klasszikus és vallási ismeretek átadásával egy olyan felnövekvő nemzedéket neveljenek, amely a megszerzett nyelvi és tárgyi tudás birtokában önállóan is képes lesz a Szentírás helyes értelmezésére és az Ige esszenciájának másokkal való megértetésére. Az emberi nyelvbe kódolt üdvértékű isteni szó helyes megértésénél és megértetésénél, az isteni tanítások igaz értelmének átadásánál, az Ige tisztaságának megőrzésénél, s ezáltal a vallás és az egyház védelménél és felékesítésénél a hitújítás szándékában valóban nem létezett fontosabb feladat. Tehát a keresztény költészet alkotói mind az ókeresztény kori hittérítésnek és hitvédelemnek, mind a reformáció programjának, azaz az ige tisztasága megőrzésének a szolgálatába állítva a beszédművészet klasszikus diszciplínáit, kiváltképpen a retorikát használják eszközként. Pilcius az ékesszólásról és az alkotói alapelvekről (egyszerűség, világosság, érthetőség) szóló, fent idézett gondolataival tulajdonképpen összekapcsolja korszakának retorikafelfogását a *sacra poesis* koncepciójával.

A klasszikus irodalmi-műfaji keret alkalmazását a szent költeményekben egy antikvitásból eredő és a késő humanizmusban újjászülető elgondolással indokolhatjuk, miszerint a költészet az emberi szó legmagasabb rendű formája, az irodalmi műfajok legnemesebbje, isteni ajándék, amely az Úr szolgálatára adatott az embernek.¹⁹³ Luther elmondása szerint maga Hesus azt vallotta a *Psalterium*-ban, hogy a költőkben munkáló ihlet az egeből származik, amely ihlet őbenne termékenyebb és hatékonyabb, mint a többi poétában, s amely által képes kiadni magából ezt a mások által meg nem tapasztalható fenséges alkotóerőt, tehetséget. Így hát a zsoltárparafrázisok megalkotásáért nemcsak Hesus érdemel köszönetet, hanem Jézus Krisztus is, aki saját érzületével, lelkével töltötte meg a költőt e kegyes munka létrehozására.¹⁹⁴

¹⁹³ VANYÓ 2005, 153.

¹⁹⁴ „In qua re, vere simul illud ostendisti, quod in poëtis sit spiritus sedibus aetheriis veniens, in te vero et opulentior et efficacior quam in caeteris, ut qui potueris reddere vires huius Poëtae regii, nunquam aliis poëtis, quantumvis magno afflatu agitatis, vel levi olfactu cognitas. Quod nullo modo

Georg Ostermaier ugyancsak a krisztusi ihletről beszél abban a Melanchthonhoz írott ajánlóversében, amellyel zsoldárköltéseit kíséri.¹⁹⁵ Egy másik epigrammában Carolus Hugelius mondja azt barátja, Ostermaier költészetéről, tudós költeményeiről, hogy azok megalkotásához az istenek adtak termékeny tehetséget.¹⁹⁶

Georg Fabricius a következő gondolataival jól összefoglalja a reformáció humanizmusának jelen fejezetben több citatummal is alátámasztott küldetését, amely egyben a sacra poesis alkotásainak a koncepcionális háttéréül is szolgál: „A mi korunkban, minthogy az isteni tanítás mintegy újjászületett, s a kegyesebb tudomány új erőre kapott, és a nagy sötétséget a legragyogóbb fény világa osztalatta szét: a tisztos férfiúhoz illő és méltó feladat, (...) hogy Istennek hálát adjon, és minden törekvésével, szóval, beszéddel, írással az Úr kegyességét dicsőítse, hogy sokaknak kedve ébredjen a hit tudományának művelésére és magyarázására.”¹⁹⁷

---

potuisses, nisi rebus ipsis fuisses ultra intellectum, ut dicere solemus, et iam vere affectus. Is autem affectus non a natura, nec ex vulgari Musarum virtute venit, aut earum afflatu solito concipitur, sed revera donum novum est spiritus, et altior e coelo afflatus. Proinde non tantum gratulor tibi, sed et Dominum meum Iesum Christum laudo, qui spiritu suo te impulerit ad hoc pium opus...” HESSUS 1548, Aa8r. (Melanchthon korábban Hesus *Psalteriuma* kapcsán idézett gondolatai is ide kapcsolódnak, miszerint a költemények elsősorban az egyház, a vallás megőrzésére, a Mindenható segítségére hivatottak.)

¹⁹⁵ „Adsit ut huic Synodo coelesti flamine Christus, / Qui regat afflatu pectora vestra suo. / (...) Scilicet hinc oritur nostrae fiducia Musae...” OSTERMAIER 1557, Biir.

¹⁹⁶ „Nam tibi foelicem dederint cum numina venam, / Ut possis Clario scribere digna Deo.” *Uo*.

¹⁹⁷ „Nostra vero aetate cum coelestis doctrina quasi renata sit, & renovata melior disciplina, & magnae illae tenebrae lucis clarissimae splendore discussae: rectum & viro bono dignum officium est, (...), nomini divino gratias agere, & omni studio clementiam Dei voce, oratione, literis celebrare: ut ad colendum & illustrandam religionis studium, alacritas excitetur plurimorum.” FABRICIUS 1560a, a4v.

III. ANTIKIZÁLÁS: ZSOLTÁRPARAFRÁZISOK

A klasszikus zsoltárátköltések gyökereit az ókeresztény kor irodalmában kell keresni. Paulinus Nolanus (Nolai Szent Paulinus, 355–431) ókeresztény költő például három (1., 2., 136.) zsoltárt írt át latin nyelvre, antik metrumra, így megalkotva a keresztény líra új műfaját. A késő humanizmus idején aztán a zsoltárok parafrázéálása a *res publica litteraria* kedvelt gyakorlatává vált. Több száz neolatin költő kísérelte meg a zsoltárok latin nyelvre, esetenként görög nyelvre és klasszikus metrumra, legtöbbször hexameterre és disztichonra való átültetését Európa-szerte a 16–17. században. 1550 és 1650 között igen nagy számban jelentek meg latin nyelvű zsoltárparafrázisok Európában,¹⁹⁸ majd a 17. század második felében a neolatin átköltések egyre jobban háttérbe szorultak a nemzeti nyelvű költészettel szemben.¹⁹⁹ Azonban a legkiválóbb átdolgozásokat több ezren olvasták számos európai országban még a következő évszázadokban is. Például a skót George Buchanan parafrázisait széles körben használták az európai iskolákban, Svédországtól Romániáig egészen a 19. századig.²⁰⁰

¹⁹⁸ CZAPLA 2013, 558–568 (Czapla jegyzékében harminc klasszikus zsoltárparafrázist sorol fel a 16–17. századi európai neolatin költészetből, amelyek közül Buchanan munkája mellett jegyzi a legtöbb, összesen hét kiadást. A felsorolásban az első átköltés François Bonade műve [1531], az utolsó pedig Laurent Le Brun parafrázisa [1653].).

¹⁹⁹ Magyar nyelvű zsoltárparafrázisokra is tudunk példát hozni a tárgyalt korszakból, Balassi Bálint öt zsoltárátköltést (27., 42., 51., 54. és 148. zsoltárok) készített. Az átdolgozások forrásai, mintái egyfelől George Buchanan és Théodore de Bèze latin nyelvű zsoltárparafrázisai, másfelől pedig a meglévő hazai, magyar nyelvű, prózai és verses zsoltárszövegek (Székely István, Pap Benedek, Bornemisza Péter, Huszár Gál, Heltai Gáspár, Szegedi Gergely) voltak. Erről bővebben ld. VÁSÁRHELYI 2000.

²⁰⁰ IJSEWIJN 1998 (különösen ld. a *Biblical and poetical paraphrases; Parodiae* című fejezetet: 108–110.), FUCHS 2009 (ld. a bevezetést: *Introduction – The Literary Tradition of the Psalter and Metrical Psalm Paraphrases*: 8–13.), GREEN 2009.

III. 1. Panasz- és hálaadó zsoltárok²⁰¹

Az ószövetségi 3. zsoltár a királyságából kiűzött, ellenségeitől szorongatott Dávid imája az Úrhoz. Dávidot trónjától megfosztották, szerettei, köztük saját fia is, elárulták, ellenségei mindenfelől üldözőbe vették. Mindezek ellenére a számkivetett király Isten végtelen szeretetében keres menedéket, az Úrnak panaszolja el szívének fájalmát, és tőle remél segítséget is. Egy bánatos, kétségbeesett, gyötrődő lélek fájdalmas panasza ez a zsoltár. Dávid király félelmeinek egyetlen gyógyírjét az isteni megbocsátásba és gondviselésbe vetett bizalomban és hitben látja.²⁰²

Caspar Pilcius parafrázisában korának aktuális helyzetére áthangolva szólaltatja meg az isteni kinyilatkoztatást.²⁰³ A beszédhelyzet nem változik, de a megszólaló személye igen. Már a címadásból (*Precatio Ecclesiae Dei, contra persecutores, ex 3. Psalmo Davidis*) kiderül, hogy itt a megszemélyesített egyház foháskodik az Úrhoz segítségért üldözői ellen. Vélhetően az elnyomott új hit ellenségei, a római egyház, a reformáció új, a lutheranizmussal ellentétes irányai és a pogány török értendő itt az üldözők alatt. Sokkal inkább közösségi, mintsem egyéni panaszként értelmezhető az átköltés, erről tanúskodnak a következő megszólalások: „Mert csak a te híres oltalmadban való bizakodás bátorít Minket, különösen a legfenyegetőbb élethelyzetben.”²⁰⁴ „Az égi kegyelem adományaival halmozd el a mi lelkünket!”²⁰⁵

Pilcius bátran él a poétikai-retorikai eszközökkel. Átdolgozását klasszikus időmértékes verselésben, ám nem a szokványos hexa-

²⁰¹ Az alfejezetek kialakításának logikájáról, a zsoltárok tematikai csoportosításáról bővebben ld. RÓZSA 1996, 321–351 (Különösen ld. a *Műfajok a Zsoltárok könyvében* című alfejezetet).

²⁰² A zsoltárparafrázisokhoz írott tartalmi bevezetők forrása itt és a továbbiakban: KÁLVIN János, *Zsoltármagyarázatok*, ford. SZABÓ Miklós, 2011, interneten elérhető: <https://www.google.hu/url?sa=t&source=web@rct=j&url=http://www.refkossuthter.hu/sites/default> (Megtekintés ideje: 2021. július 6.).

²⁰³ PILTZ 1583, E5v–E7r.

²⁰⁴ „Quandoquidem tantum tuae / Protectionis inclytae / Nos erigit fiducia, / In forte vel tristissima.” *Uo.*, E7r.

²⁰⁵ „Mentique nostrae munera / Coelestis auge gratiae.” *Uo.*

meteres, disztichonos formákban, hanem jambikus metrumban (Iambicis quaternariis reddita), tizenhat négysoros strófában alkotja meg, majd egy négysoros, disztichonos versszakkal zárja le költeményét.

A szerző az átköltés szövegét tartalmilag jórészt a bibliai textushoz igazítja, de a gondolatvezetés eredeti rendjén helyenként szabadon változtat. Például a „fölemeled fejem” és az „Állj mellém, Uram, szabadíts meg, Istenem!” szövegrészek kifejtésének sorrendje a parafrázisban felcserélődik. Utóbbi az eredeti elrendezés szerint hátulról pontosan az átköltés közepső, azaz nyolcadik strófájába kerül, míg az előbbi szöveghely az utolsó előtti, azaz a tizenötödik versszakban szerepel. Az ellenségtől való isteni megszabadítás, az isteni segedelem gondolata valószínűleg nem véletlenül foglal helyet a vers metszetében, a központi nyolcadik versszakban. Az átrendezés feltehetően a zsoltár fő mondanivalójának nyomatékosítását szolgálja.

Szinte minden egyes tartalmi elemnél megfigyelhető a részletezés, amelyben Pilcius alkotói elveinek (perspicuitas és simplicitas, azaz 'világosság és egyszerűség') érvényesülését látjuk. Például az ellenség, az üldözők szövegét („Sokan mondják rólam: Nem segít rajta Isten!”) támadó, számonkérő hangvételű kérdésalakzatokba rendezve két strófában fejtegeti a költő: „Ha igazán tiszteli Istent, akkor miért veti meg a mi felekezeteinket?... Itt, itt az üdvösség, miért ne úzhatnánk el a többi hitszegőt is”.²⁰⁶ Az eredeti megszólalás és a pilciusi megoldás közti gondolati kapocs a következő lehet: miként Dávidot vétkesnek, istentelennek és az Úr előtt kegyvesztettnek tartották üldözői, úgy az istentelen, pogány vallási irányzatok képviselői is hasonlóképpen vélekednek az Úr igaz keresztény egyházáról és a hívőkről. Ez utóbbi véleményen alapul a „Ha igazán tiszteli Istent...” kételkedő hangvételű tagmondat is.

Végezetül a disztichonos záróstrófa a parafrázison végigvonuló allegória dekódolásaként, értelmezéseként vehető számba: az egyház megrendült matrónaként ('férjes nő, feleség, tisztos nő') fohászodik, aki még ebben a kétségbeejtő helyzetben, a megpró-

²⁰⁶ „Vere Deum si diligit, / Cur castra nostra respuit?... Hic hic salus, quin caeteros / Exterminamus perfidos?” *Uo.*, E6r.

bálatások közepette is képes megőrizni tisztaságát, erkölcsi értékeit, hitét.²⁰⁷

A 4. zsolnárt szintén az ellenségei elől menekülő Dávid király imájának tartják. A szöveg tanítása szerint Dávid példáját követve a legrosszabb élethelyzetekben is az Úr ígéréteiben kell bízunk, azokon kell elmélkednünk. Hiszen Isten az, aki egyedülként a hozzá hűségeseknek igazságot szolgáltat, meghallgatja kéréseiket, könyöröletesen a segítségére siet. A bibliai szövegben tehát érezhetően az intő, didaktikus célzat lesz a hangsúlyos, a panasz („könyörülj rajtam, hallgasd meg imámat!”) háttérbe szorul, a beszélő az istentelenek igaz hitre térítésére törekszik szavaival.

Caspar Pilcius parafrázisának formája ugyanaz, mint az előző költeménynél: jambikus verselés (iambicum), tizennégy négy soros versszak, nyolcszótagos sorok.²⁰⁸ A strófák áttekintéséből kitűnik, hogy Pilcius a bibliai szöveg gondolatmenetének pontos lekövetésére, az egyes tartalmi elemek gazdag részletezésére, magyarázására törekedett, ahogyan azt már az előző zsolnár átdolgozásánál is tapasztaltuk.

A lírai beszélő, igazodva az eredeti textus beszédhelyzetéhez, uralkodónak nevezi magát, amikor kérdőre vonja ellenségeit: „Miért nem ismertek el engem a legszelídebb Uralkodónak Isten akaratából?”²⁰⁹ A költeményben végig a király beszél. Jórészt E/2. személyű szólamokban, amelyekben hol az Úrhoz fordul panaszával, kéréseivel, hol pedig az ellenséghez szól, őket próbálja jobb belátásra bírni, okítani a kérdésalakzatokba foglalt intésekkel.²¹⁰ A szöveg egészét tekintve ez utóbbi megszólalásmód a hangsúlyos,

²⁰⁷ „Laude pudicitiae valet ut matrona, pudoris / Quae retinet, quamvis sollicitata, decus. / Integritas itidem Christo temptata probatur, / Quae servat, posset dum violare fidem.” *Uo.*, E7r. Az egyház(közösség) Matrónaként való megszemélyesítésére néhány bibliai párhuzam: János apostol 2. levelét a ’kiválasztott Úrnőnek’ írta, amely az általánosan elfogadott értelmezés szerint valamelyik kis-ázsiai egyház megszólítása lehet, tulajdonképpen az egyház-közösség megszemélyesítéséről van itt szó. Továbbá a Jelenések könyvében a kis-ázsiai egyházak szintén megszemélyesítve, az Úr jegyeseiként fordulnak elő. A laude pudicitiae kifejezés egyébként Ovidiusnál is szerepel: *Ov. Ep.* 3, 16.

²⁰⁸ *Uo.*, K5v–K6v.

²⁰⁹ „Quin me Dei mitissimum / Electione Principem / Agnoscitis?...” *Uo.*, K6r.

²¹⁰ „Lacessitis cur regiam / Ferro probrisque gloriam? / Cur vana machinamini? / Frustra quid occupamini? / Cur cuditis mendacia, / Excogitando crimina?” *Uo.*

a királynak az ellenségeivel való éles szembeállítás a vers utolsó négy strófájában (11–14. vsz.) nyelvi szinten is megjelenik. Például a tizenegyedik versszakban a lírai beszélő az Úrnak panaszolja, hogy igen sokan vannak, akik nem szégyellnek rosszindulatúan tréfálkozni, gúnyolódni rajta, s így Isten nem lesz ezeknek majdan vigasztalója. Majd a tizenkettedik strófa az at ('de, ellenben') ellentétes kötőszóval kezdődik, itt a király arra kéri a Mindenhatót, hogy jelenlétének fényével világítsa meg szívét, lelkében nyisson utat az örömöknek, szent leheletével üdítse fel, teremtsé újjá őt, a hozzá hűségest.²¹¹ A kegyes király és az istentelen üldözők szembenállását az 'at' kötőszó mellett az utolsó két versszak kezdőszavaival (Hostes ↔ Ego) is nyomatékosítja a költő. Az ellenség bízson, higgyen csak a bor és a termés (olajbogyó, árpa) bőségében, de a király nyugodtan fog aludni, mert félelmét levetkőzi és szilárdan bízik a Gondviselő védelmében.²¹²

A 31. zsoltár Dávid imája, panasza a szorongattatások idején, és egyben hálaadása a szabadulásért. A bibliai szöveg huszonnégy versből áll, Pilcius csupán a zsoltár kezdetét, az első öt verset, az ima részt költi át, ezt az *Initium Psalmi XXXI.* címadással is jelzi.²¹³ A szerkezet ilyesféle tudatos egyszerűsítése (simplicitas), tömörítése nyilvánvalóan a textus jobb átláthatósága, a lényeg kiemelése érdekében történik. A parafrázis jambikus versmértékben íródott, amely anakreóni hetes sorokkal van vegyítve (Iambicum Anacreonteum), összesen hét ötsoros strófáról beszélhetünk.

A fő mondanivalót (ti. Segítse és óvja meg az Úr a bajban lévők lelkét!) tartalmazó öt verset Pilcius átköltésében alaposabban kifejti, a részletezés célja pedig a bibliai locusban rejlő isteni ki nyilatkoztatás megvilágítása, magyarázata, közvetítése (perspicuitas). Az eredeti textus összesűrített, rövid tagmondatai a parafrázisban összetett mondatokká bővülnek, a bennfoglalt imp-

²¹¹ „Me plurimi sarcastice / Non erubescunt ludere, / Dic quaeso, vel levissimo / Quis huic erit solatio? / At tu tuae praesentiae / Lustra meum cor lumine, / Infunde menti gaudia, / Flatu sacro me recrea.” *Uo.*, K6v.

²¹² „Hostes Lyaei copiae / Fidantque olivae fertili, / Iactant acervos hordei, / Obnoxios putredini. / Ego quietus dormiam, / Metumque tutus exuam, / Spe non vacillante in tua / Quia commoror custodia.” *Uo.*

²¹³ *Uo.*, K7r–v.

licit jelentések nyelvi síkon is ki vannak fejtve, semmi sem marad a többértelműség homályában: például „...ne szégyenüljek meg soha!” Pilciusnál: „Ne tégy ki engem a szigorú visszautasítás szégyenének!”,²¹⁴ „...ments meg engem!” Pilciusnál: „Légy készséges megsegíteni és terhétől megszabadítani a gyűlötségben és elnyomásban élő embert!”²¹⁵

A retorikai alakzatok egyfelől a részletezés eszközei, ugyanakkor egyéb funkciója is van ezeknek a figuráknak. Például a támogatásra, segítségre, védelemre, oltalomra vonatkozó szavak (*libera, iuvandi, pondere levandi, non destruenda rupes, munimen indelebile, robur inexpugnabile, potens asylon, vindex acerrimus, excubitor, opem benignam*) variációs ismétlésével, halmozásával (4. vsz.) a segélykérést nyomatékosítja a költő. Az E/2. személyű, felszólító módú, zömével igei állítmányok (*ne expone, libera, exhibe, suscipe, paratus es, sis, es, lude, ne desere, fer, fuga*), a dinamizmust árasztó verbumok bősége a cselekvésre késztető könnyörgés érzékeltetésére, hangsúlyozására szolgál. A negyedik strófa végén a „Jaj annak, ki nekem árt!”²¹⁶ felkiáltással a monológot élénkíti, színesíti és a meggyőzés hatásosságát fokozza a szerző. Az Istenhez (*Deus*) és Krisztushoz (*Christe*) intézett konkrét megszólításokkal (1. és 6. vsz.), illetve a *tu* és az *ego* személyes névmások variációs ismétlésével (*te, tuam, tibi, me, meas, mihi*) pedig igyekszik egy könnyedebb hangot teremteni a foháshoz, az Istenséggel való személyes kommunikációhoz. A sokrétű alakzathasználat mellett egy metafora is szerepel a 3. versszakban, az Úr *Dux* magne-ként ('nagy/hatalmas vezér') van megszólítva, a *dux* kifejezés használatát nyilván az ebben és a következő strófában szereplő, hasonló stílusú szavak (*turma, hostis, munimen*) jelenléte indokolja.

A 42. zsoltár egy száműzött levita panasza, aki messze került templomától és Istenétől. Ahogyan a szarvas vágyakozik a friss víz után, úgy vágyódik a zsoltáríró is Urához. Ez a zsoltár a szomjazó lélek sóvárgása, aki a Mindenhatótól remél segítséget, az Úr

²¹⁴ „*gravis ne opprobrio / Expone me repulsae*” *Uo.*, K7r.

²¹⁵ „*Paratus es iuvandi, / Adversitatum pondere / Et obrutum levandi.*” *Uo.*

²¹⁶ „*Vah? quis mihi nocebit.*” *Uo.*, K7r.

közelségét kívánja, vigasztaló és bátorító lelki bizonyosságra vágyik, hogy a Gondviselő az ő oldalán áll.

Két költőnk is elkészítette a 42. zsoltár parafrázisát: Fodor Bálint és Georg Ostermaier.²¹⁷ Az átköltések sok szempontból hasonlóak: mindkettő disztichonokban íródott, címként a bibliai zsoltár kezdőmondata (*Quemadmodum cervus desiderat/Quemadmodum desyderat cervuus ad fontes aquarum, &c.*) szerepel, mindkét költemény egy rövidke, négy soros, disztichonos argumentummal van kiegészítve. Fodor argumentuma a szó szoros értelmében véve a zsoltár tartalmának foglalatja. A szomorú próféta megéneklei érzelmeit, hogy mennyire szenved az ellenségtől. A kegyes Isten pedig bátorítja a szenvedő elcsüggedt, kétségbeesett lelkét. Ostermaier a T/1. személyű megszólalással aktualizálja a levita énekét: ha a sztüxi démon félelemmel gyötri a lelkünket, Isten jósága és oltalma, az isteni segítségbe vetett remény éltet minket.²¹⁸ A paratextusokkal összeolvasva ezt az összefoglaló részt, egyértelművé válik, hogy a sztüxi démon nem más, mint a török, amely veszedelmes ellenségként sanyargatja a keresztény népet és az egyházat. Mind Fodor, mind Ostermaier hangsúlyozza a zsoltárparafrázisokhoz járó ajándószövegében, hogy Pannónia szenved a töröktől, és az Úr segítségére van szüksége. A történelmi kontextus ismeretében a 42. zsoltár egészen konkrét jelentésekkel ruházódik fel, a töröktől sanyargatott magyarság könyörgő panaszává válik, ezt erősíti a tény, hogy Fodor versének beszélője olykor kollektíven, a közösség nevében nyilvánul meg.²¹⁹

Az átköltések terjedelmüket, szerkezetüket, gondolatvezetésüket, megalkotottságukat és alakzathasználatukat tekintve is pontos leképezései az isteni kinyilatkoztatásnak. A beszédhelyzet is változatlan, a lírai beszélő jórészt E/1. személyben szól Istenhez,

²¹⁷ CRISPUS 1557, OSTERMAIER 1557.

²¹⁸ Ostermaier argumentumában van példa a szókincs kis mértékű antikizálására is: „Si nos infestat Stygio cum Daemone mundus, / Angit ubi magnus pectora nostra pavor, / Nos sustentemus, freti bonitate Tonantis, / Spe firma auxilii, praesidioque Dei.” *Uo.*, A4r.

²¹⁹ Pl. „Sic nostrum taquam fluviorum turbine pressum, / Ulterius poterit vix superesse, caput.”, „Ossibus est veluti clades tristissima nostris / Vox, qua me misere pessimus hostis agit.” CRISPUS 1557, A2v–A3r.

neki panaszkodik, hozzá imádkozik. Helyenként kisebb mértékű részletezés is megfigyelhető a textus élénkítése, színesítése, szemléletességének fokozása céljából. Például Fodor a kezdő szarvas-hasonlatot így részletezi: „Miként a szelíd szarvas arra vágyik, hogy a forrásvizetekhez menjen és fáradt tagjait a terhes szomjúságtól megszabadítsa, ahogy járja a magas hegyeket és a mély erdőket, mialatt szerencsétlenül a vágyott felüdülést kergeti, így távozik el most az én lelkem a jó Istenhez és szomjazik az örök Isten igaz örömeire.”²²⁰ Ostermaier pedig az örvényhasonlatot színezi ki egy kicsit: „Midőn hangod az ég magas örvényein át zeng, a nyugtalan tenger kék vizei szétrebbennek. Ennél fogva lelkemet számos veszedelem gyötri, és csónakom hullámaidtól úzve remeg. Noha a szívem inog a számtalan vihartól, és a hajó reszkető evezőslegénységgel szántja a vizeket, mégis nagy az égi Atya könyörülete, akinek különféle módokon hálaadó dalokat zengek.”²²¹

Ugyanakkor eltérés is fellelhető a két parafrázis közt abban a tekintetben, hogy mennyire szorosan illeszkednek az eredeti szöveg szerkezetéhez, stilisztikájához. A bibliai 42. zsoltár utolsó sorai szó szerint előfordulnak a vers korábbi pontjain. Ostermaier pontosan követi az eredeti szerkesztésmódot, és átköltését szó szerinti (mondat)ismétlésekkel zárja.²²² Ezzel szemben Fodor

²²⁰ „Sicut aquas mitis fontanas cervus adire, / Membra gravique cupit fessa levare siti. / Ut celsos peragrat montes sylvasque profundas, / Dum miser optatam prosequitur requiem. / Sic anima ad Dominum mea nunc secedit amicum, / Et sitit Aeterni gaudia vera Dei.” *Uo.*, A2r. vö. „Ahogyan a szarvas kívánczik a folyóvízhez, úgy kívánczik a lelkem hozzád, Istenem! Isten után szomjazik lelkem, az élő Isten után” A montes sylvasque profundas sor Lucretiusnál is előfordul: *Lucr. De rer.* 5,42.

²²¹ „Dum tua vox resonat per celsa volumina coeli, / Diffugiunt trepidi coerulea stagna maris. / Inde meam vexant numerosa pericula mentem, / Et mea cymba tuis fluctibus acta tremat. / At licet innumeris titubent mea corda procellis, / Et navis tremulo remige sulcet aquas, / Est tamen aetheri celestia magna parentis, / Cui recino variis cantica grata modis...” OSTERMAIER 1557, A4r. vö. „Örvény örvénynek kiált zuhatagjaid hangjában, minden habod és hullámod átsapott fölöttem.”

²²² „Dum tentant gravibus toties me obtundere dictis, / Qua tuus ille Deus sede moratus erit? Dic age cur mea mens tanto moerore premaris? / Quid mea conturbas pectora mille modis? / Erige quassatas posita formidine vires, / Et confide Deo, iustificante fide. / Quem solum fateor causam, fontemque salutis, /

bátrabban dolgozza át az eredeti textust, és módosítva a mondatok modalitását közelebb hozza a szöveget a beszélő vélhető szándékához. A bibliai szöveg türelmetlenkedő, olykor számonkérő stílusú kérdésalakzatait Fodor visszafogottabbra hangolja a lírai beszélő alárendelt vágyakozásának, óhajának nyomatékosítása, jobb kifejezése és érzékeltetése céljából. Így lesz a „Mikor mehetek el, hogy megjelenjek Isten előtt?” kérdésből az „Ó, bárcsak a legfőbb Isten előtt állhatnék, ez a fényesség nekem, a szerencsétlennek nagyon jóleső lenne!” óhajtó mondat,²²³ illetve a „Miért kell gyászban járnom, miért gyötör az ellenség?” locusból a „Kérlek, ne engedd, hogy ilyen elcsigázott legyen az ábrázatunk, amíg magamra hagysz, a vad ellenség szorongat engem!” kérés.²²⁴

Az 51. zoltár Dávid bűnbánó zoltára, s egyben a hét bűnbánati zoltár egyike. Dávid Nátán szavaira alázatosan megvallja bűneit, elismeri vétkeességét, hogy együtt volt Betsabéval, majd megbocsátásban reménykedik. Imádkozik, hogy az Úr ismét a kegyelbe fogadja, s majdan részesüljön az üdvösségben. Nemcsak az egyén, hanem az egyház jólétéért is szól ez a könyörgés, hiszen Dávid sorsa a közösség számára is jelentőséggel bír.

Caspar Pilcius többi zoltárparafrázisához hasonlóan ezt az átköltését is jambikus versmértékben adja, összesen húsz négy soros strófába rendezve.²²⁵ Pilcius a korábban megszokottakhoz híven itt is törekszik a gazdag részletezésre, a gondolatok kifejezésének választékosságára és szabatoságára. A bibliai egyszerűbb megfogalmazást Pilcius gyakran költőibb formákba öltözteti. Például a „Nyisd meg ajkamat, Uram, és dicséretedet hirdeti szám.” mondat az átdolgozásban így jelenik meg: „Jobbod oldja fel megkötözött nyelvem béklyóit, hogy szám a te dicsőséged

---

A quo vera salus, non aliunde, venit.” *Uo.*, A5r. Vö. „Mintha csontjaimat tördelnék, amikor gyaláznak ellenfeleim, mert egész nap ezt mondogatják nekem: Hol van a te Istened? Miért csüggedsz el, lelkem, miért háborogsz bennem? Bizzál Istenben, mert még hálát adok neki, szabadító Istenemnek!”

²²³ „O utinam ante Deum possem consistere summum, / Haec misero nimium lux mihi grata foret.” CRISPUS 1557, A2r.

²²⁴ „Vultum quaesio sinas ne sic tabescere nostrum, / Dum me destituis, me premit hostis acer.” *Uo.*, A2v.

²²⁵ PILTZ 1583, K8r-L1v.

megéneklésének szentelje magát.”²²⁶ A lírai beszélő az egyéni vezeklés mellett a többi bűnös nevében is kéri az Úr bocsánatát. A második versszak általános jellegű fohásza, miszerint Isten könyörüljön azokon, akik gaztettek mocskától szennyesek, és akik rút vétkekben tettesek, vélhetően a közösség nevében, érdekében hangzik el.²²⁷ Habár aktualizálásnak nyoma sincs a költeményben, mégis a *Meditationes Piae* című kötet kontextusába helyezve, a többi zoltárparafrázissal együtt olvasva, ez az átköltés is értelmezhető a töröktől sújtott hon kollektív bűnbánataként, segélykéréseként, amely az egyén szájába adva, a zoltár szavaival szólal meg.

Szegedi Lőrinc és Fodor Bálint már nyíltan a történelmi jelenre szabva alkotják meg parafrázisaikat.²²⁸ Mindketten disztichonban verselnek, címként a bibliai zoltár kezdő szavait szerepeltetik. A szövegekben érezhetően az isteni kinyilatkoztatáson, a gondolatiság átadásán van a hangsúly, nem pedig a megformáltságon. Ugyanakkor Szegedi retorikus szerénykedésével, miszerint csiszolatlan, dísztelen költeményei híján vannak az aganippéi (a múzsáknak szentelt) bájnak, szépségnek, csillogásnak, s így talán nem is méltók a neves patrónusokhoz, éppen a küllemre hívja fel figyelmet.²²⁹

Szegedi zoltára a bennfoglaló kötet kontextusába helyezve kétféleképpen is értelmezhető. Egyrészt a kötet végén szereplő halotti versek (*In fine addita sunt Epitaphia ab eodem scripta*)²³⁰ felől nézve az elhunyt feloldozásáért és üdvösségéért mondott

²²⁶ „Tu resolve dextera / Linguae implicatae vincula, / Ut os meum sit deditum / Tuae canendae gloriae.” *Uo.*, L1r.

²²⁷ „Miserere pestilentibus / Flagitiorum sordibus, / Coinquinati, & turpibus / Obnoxii piaculis.” *Uo.*, K8r.

²²⁸ SZEGEDINUS 1564 (a kötet áttekintését ld. a következő tanulmányban: MOLNÁR 2017), CRISPUS 1557.

²²⁹ „Vilia sunt fateor nec tantis digna patronis, / Namque Aganippaeo tota nitore carent. / Haec inculta licet patres, nulloque colore / Sint ornata, precor suscipitote tamen.” SZEGEDINUS 1564, A1v.

²³⁰ *Epicedion castiss. ac generosiss. Matronae Anastasiae, fideliss. coniugi, clariss. viri D. Vincentii Sznithai scriptum ab eodem; Carmen phalecium hendecasyllabum in tumulum optimae Indolis pueri. Ioannis, Filioli Clarissimi Viri Domini Alberti Ba. Czegledien. Pastoris vigilantissimi; Aliud duabus suis sororibus Catharianae & Sophiae scriptum*

egyéni imának tekinthetjük az átköltést. Másfelől viszont a kötet kiadási időpontját (1564) figyelembe véve a vétkes, töröktől sanyargatott magyarság bűnbánataként és könyörgéseként is felfogható a vers. Ez utóbbi interpretációs lehetőség a nyelvi szinten is megjelenő közösségi szemlélettel összefüggésben még valószínűbbé válik: például a bibliai zsoltárban szereplő egyéni fohász („Tiszta szívet teremts bennem, Istenem, és az erős lelket újítsd meg bennem!”) az átdolgozásban kollektív színezetű lesz: „Engedd meg, hogy ebben a testben lakjon a szent istenség, teremtsd azt újjá a mi szívünkben és bensőnkben.”²³¹

Fodor a Heltai Gáspárhoz szóló ajánlásában ír a török veszélyről és Pannónia szenvedéséről. Az 51. zsoltár átköltése is az Úr segítségének elnyerése céljából készült, hogy a magyar nép a veszedelmes ellenség elleni küzdelemhez támogatást nyerjen az égből. A paratextusban Crispus az egyház helyzetét a rossz szüretrehez hasonlítja, amely köztudottan Isten haragjának, büntetésének jelképe a bibliai frazeológiában. Fodor költeménye tehát közösségi ima, ez a közösségi szemlélet az argumentum és a vers szövegében is tapasztalható. Az argumentum szerint a zsoltárköltő a hit igazságosságát mutatja meg a népnek (*turbae*); megtanít arra, hogy mi a bűn és a pusztulás eredete, és emlékeztet az isteni irgalomra, megbocsátásra.²³² A mi-szemlélet a parafrázis több szöveghelyén is kimutatható. Például a fent idézett szöveghely („Tiszta szívet teremts bennem, Istenem, és az erős lelket újítsd meg bennem!”) átköltése Fodor szövegében a Szegedinél látottakhoz hasonlóan alakul: „A mi szívünk a helyesen cselekvő hittől ragyogjon, és a te lehelledtedtől legyenek erősek a mi bensőink.”²³³

A 79. zsoltár a templomát veszített nép panasza és esedezése az Úrhoz. Pogányok fertőzték meg Jeruzsálemet, a szent város és népe pusztulására törtek. Mindez az elődök vétkei miatt haragvó

²³¹ „Numen in hoc habitet concedas corpore sanctum / Corde quod in nostro visceribusque nova.” *Uo.*, A2v. A zsoltárból idézett szöveghely (51,10) a református liturgiában napjainkban is úrvacsora előtti közgyónásként használatos.

²³² „Iusticiam verae fidei depingit apertam / Turbae, quae legis iussa severa timet. / Quae sit origo docet peccati quaeque ruinae, / Et Deus absolvat qua ratione monet.” CRISPUS 1557, A3r.

²³³ „Candida iustificante fide sint pectora nostra, / Nostraque sint flatu viscera firma tuo.” *Uo.*, A3v.

Úr büntetése. A szenvedő nép könyörög az Úrhoz, hogy legyen hozzájuk irgalmas, bocsássa meg vétkeiket, mentse meg őket az ellenségtől, és álljon bosszút a rajtuk gúnyolódó pogányokon.²³⁴

Négy latin nyelvű átköltése ismert a vizsgált korszakból a 79. zsoltárnak, amelyek Kaspar Pilcius, Christianus Schesaeus, Georgius Purkircher és Sylvester János nevéhez kapcsolódnak.²³⁵ Caspar Pilcius ismét jambusokban, tizenöt négysoros strófában zengi a zsoltárt, a másik három parafrázis disztichonokban van megalkotva, és mindegyik költemény esetében megfigyelhető a korabeli történelmi helyzetre való utalás is. Schesaeus általánosságban az egyház üldözőiről beszél a címadásban, de nem mondja meg, hogy ez alatt kiket ért, a szövegben sincs erre nézve konkrét utalás. A bennfoglaló kötet kontextusát szemügyre véve sem jutunk sokkal közelebb a megoldáshoz, ugyanis a 79. zsoltár átköltése az után az üdvözlőköltemény után következik, amelyben Schesaeus Izabella királynéhoz és annak fiához, János Zsigmondhoz (II. János magyar király, 1540–1571) könyörög, hogy védje meg az igaz hitet az eretnekektől. Ennek mintegy folytatásaként a zsoltárparafrázis az egyház közösségének nevében az ellenség ellen mondott imaként értelmezhető.

Pilcius átköltését, ahogyan egyébként a *Meditationes Piae* című kötet egészét is, Rueber János felső-magyarországi főkapitánynak, a török elleni harcok szervezőjének és résztvevőjének ajánlja. A költő egy rövidke, négysoros disztichonnal vezeti be a parafrázist, amelyben a törökverő hőshöz (Heros insignis) szól, és azt tanácsolja neki, hogy az imákat kösse össze a karddal és a fegyverekkel (iunge preces gladiis & armis), mert így győzhető le a leghatékonyabban a török.²³⁶ A bevezető sorok mellett a zsoltár szövegében is van aktualizálás: Pilcius a hetedik strófában a „Töltsd ki lángoló haragodat a pogányokon, akik nem ismernek téged” sort konkretizálja, és a török hatalomról beszél, a követ-

²³⁴ A 79. zsoltár magyarországi szerzőktől származó, 16. századi, latin nyelvű átköltéseiről ld. még IMRE 1995a, IMRE 1995b, IMRE 1995c.

²³⁵ PILTZ 1583, L2r–L3v, SCHESAEUS 1979, 442–447 (A kötet végén: *Psalmus LXXIX. Deus venerunt gentes... – continens precationem contra persecutores ecclesiae*), PURKIRCHER 1988, 130–133, SYLVESTER 1544.

²³⁶ PILTZ 1583, L2r.

kező versszakban pedig a nyáját űző farkashoz hasonlítja a fenyegető ellenséget.²³⁷ Purkircher zsoldtárának már a címe is beszédes, a törökökkel igen keményen küzdő Magyarorszáért szól a fohász (Türkengebet). Emellett a címoldalon szereplő Zsámboky-verssel is megtámogatható a zsoldtár mondanivalójának aktualizálása. A költemény szerint a zsoldtárban elhangzó imádságot várhatóan meghallgatja az Úr, és az égi segítségnek hála legyőzetik végre az ellenség. Magában a szövegben is számos helyen regisztrálható a török(ök) neve, például rögtön a negyedik sorban, amely szerint Hungaria művelt vidékein barangol a török, a pusztító zsvány.²³⁸

Sylvester a Ferdinánd királyhoz (I. Ferdinánd magyar király, német-római császár, 1503–1564) írott latin nyelvű ajánlásában az uralkodók istentelen életmódját teszi felelőssé azért, hogy a népnek olyan csapásoktól és szörnyűségektől kell szenvednie, mint amilyen most a török veszedelem. Éppen ezért közel a végítélethez, azaz a legvégső időhöz (tempus extremum) költeményeivel minden fejedelmet a kegyes életre való törekvésre és vezeklésre szeretne buzdítani.²³⁹ A 79. zsoldtár átköltése tehát a törökkel viaskodó magyarság bűnbocsánatért való könyörgéseként értelmezve Sylvesternél is bekapcsolódik a paratextus és a török elleni küzdelemre biztató elégia (*De bello Turcis inferendo elegia*) gondolatkörébe.²⁴⁰

A stílusra, a nyelvi megformáltságra, a beszédhelyzetre és a szerkesztésre nézve mind a négy szerző érdekes megoldásokkal él. Pilcius a stíluson finomít, szelídebb hangnemet teremtve a fohászhoz. A 6. versszakban az eredeti szöveg indulatos, számonkérő kérdéseit („Uram, meddig tart még haragod?”) alázatos

²³⁷ „Tandem fac Ottomannica / Te sentiat potentia, / Blasphema Regna corruant, / Quae non tuum nomen sonant. / Hostes velut lupi tuas / Exterminant oviculas...” *Uo.*, L2v.

²³⁸ „...Hungariae cultis in finibus erret / Turca, suo vastans nomine reque latro.” PURKIRCHER 1988, 130.

²³⁹ „Cum tacitus mecum ipse considerarem Serenissimus Rex quantis in periculis haec tempestate res Christiana, ob atrocissima bella, perfidissimae, simul & immanissimae gentis Turcicae versaretur, institui carminibus hiscae, quae admonitus, sub felici nominis tui auspicio aedidi, Principes Christianos cessantes, ad pietatis studium exhortari.” SYLVESTER 1544, A2r.

²⁴⁰ A parafrázis harmadik sorában az extremis finibus orbis kifejezés kapcsán eszünkbe juthatnak a paratextus szavai („in haec extrema, extremi temporis huius mala” wittenbergi történelemszemlélet). *Uo.*, C4r.

kérésekké formálja: „Királyunk, kegyelemmel enyhítsd haragodat, szabj végre határt a jogos haragnak!”²⁴¹

Schesaeus ugyan kevésbé részletez, teljesen szöveghű átköltést készít, de a szenvedés borzalmát az eredeti szövegnél („Ó, Isten! Pogányok törtek örökségedre, meggyalázták szent templomodat, romhalmazzá tették Jeruzsálemet. Szolgáid holttestét az ég madarainak adták eledelül, híveid testét a föld vadjainak... Csúf-fá lettünk szomszédaink előtt, környezetünk gúnyol és kinevet.”) érzékletesebb, drámaibb leírással adja vissza: „Ó, Istenem, királyi udvarod borzalmas népre szállt, amely népség istentelen szavakat visz templomodba. Szolgáidnak tagjait és halomra hányt rakását borzasztó vadak elé vetette, hogy azok szétmarcangolják... A szomszédos ellenségek, akik mindenfelől körülvesznek minket, mérges szájukból megannyi átkot, szitkot hánynak ránk.”²⁴²

Purkircher költeményében Hungaria beszél (*Hungaria loquitur*) E/1. személyben Istenhez, azaz a török által feldúlt magyar föld panaszkodik és fohászskodik segítségért az Úrhoz. Hungaria az első személyű megszólalások mellett olykor E/3. személyben is beszél magáról, például a fentebb már idézett 1–6. sorban megfigyelhető ez a váltakozás. Purkircher szövege retorikailag jól szervezett, ez megmutatkozik többek közt a 7–15. sor idő- és értékszembesítő szerkezetében is. Itt az értéktelített múlt, amikor Krisztust még tisztelték, áll szemben az értékvesztett jelennel, amikor Krisztust beszennyezik. Az első négy sorban (7–10. sor) múlt idejű (*erant, fuerit, docebant, fuit*), míg a második négy sorban (11–14. sor) jelen idejű igealakokat (*sunt, inveniuntur, erucant, est*) találunk, a két szakasz mezsgyéjén (az ötödik sor elején) pedig mintegy határvonalként értelmezhető a *Nunc* szócska.²⁴³

²⁴¹ „Rex noster, indulgentia / Tuam sed iram tempera, / Impone tandem seriam / Iusto furori clausulam.” PILTZ 1583, L2v.

²⁴² „O Deus, horribili tua cessit regia genti, / Quae vehit in templum verba prophana tuum. / Praebuit innumeras strages et membra tuorum / Servorum obscaenis dilanianda feris. / (...) In nos vicini, quibus undique cingimur, hostes / Ore venenato plurima probra vomunt.” SCHESAEUS 1979, 447.

²⁴³ „Scis, Deus, auratis ut erant mihi templa columnis, / Scis, tuus hic fuerit quam celebratus honos. / Hic alios alii de religione docebant, / omnibus hic Christi nomen in ore fuit. / Nunc sunt in spurcas furum mutata cloacas / proque aris turpes inveniuntur harae. / Hic Christum contra blasphemus ore nefando / eructant, scelus est et meminisse, sonos.” PURKIRCHER 1988, 130.

Purkircher továbbá gazdagon részletez, az eredeti textus verseit bőséges kifejtésben részesíti. Mi több, gyakran teljesen új, egyedi gondolatokkal toldja meg a bibliai szöveget. Hungariából házasságtörő asszony, az Úrból pedig féltékeny, haragvó férj lesz. Ugyanitt az Úr haragja olyan, mint a pattogó tűz, ahogy az utóbitól megolvad a viasz, úgy pusztulnak el az előbbitől az emberek.²⁴⁴ Egy másik szöveghelyen karámba zárt bárányokként jelennek meg a halálra szánt foglyok, kiknek megmeneküléséért imádkozik Hungaria, és hogy az Úr a törököket juttassa a sztúxi palotába (Stygis aula).²⁴⁵

Sylvester parafrázisa különleges megszerkesztettségével tűnik ki a többi parafrázis közül. Az eredeti zsoltár latin nyelvű szövegének sorait idézi a költő, majd az egyes sorok után minden esetben az átköltés következik. A megalkotottságból jól látszik, hogy Sylvester hol milyen mértékben részletez, a legbőségesebb leírásban a török (scelerata cohors) okozta pusztítást mutatja be. Itt Sylvester soraiból Purkircher és Schesaeus szövegeihez hasonlóan a gyötrelmek mély, őszinte átélése érezhető ki. A lírai beszélő zárójeles közbevetésként meg is jegyzi, hogy mindezt elbeszélni is fájdalmas (res est miseranda relatu): az Úr szolgálait véres fegyvereikkel ölik a törökök, a városokat üressé, néptelenné teszik, szenvednek az erőszaktól az atyák, a fiúk, a leányok, még a kisdedeket is a halálnak adja a vad ellenség, elszakítva őket édesanyjuk emlőjétől.²⁴⁶

²⁴⁴ „Ceum mulier thalami foedus transgressa pudici / Irati patitur verbera iusta viri, / Sic ego saepe tuam variis erroribus iram / Accendi et poenae sum mihi causa meae. / Sed miserere mei, tuus extinguat et ignis! / Iram nemo tuam, scis, tolerare potest. / Mollis ut ad flammam crepitantes cera liquescit, / Sic homines summi conerit ira Dei.” *Uo.*, 131.

²⁴⁵ „Agnus ut in laceri septis inclusus ovilis / Ante oculos mortem nocte dieque videt, / Sic tua turba feri libitu damnata tyranni / Iam capitis poenas est subitura graves. / Eripe sed miseris inimico e gutture mortis / Atque illis vitae tempore longa para! / Turcos inferni truculento carcere claude, / Suppliciiis variis hos Stygis aula gravet.” *Uo.*, 133.

²⁴⁶ „Sanguineoque tuos servos absumere ferro, / Civibus atque urbem sic viduare suis. / Vim sensere patres, pueri, innuptaeque puellae, / Et trepidi, matrum turba beata gregis. / Non iuvenes virtus, teneras non forma puellas / Non pueros aetas ipsa, senesque iuvat. / Non alios quidque poterat quod forte iuvare, / Cunctis saeva lues mortis, & una fuit. / Extracti infantes trepidantis ab ubere matris / Caedeque confecti procubere pari.” SYLVESTER 1544, C4r-v.

A 80. zsoltár ima Izrael helyreállításáért. A kegyesek imádkoznak az Úrhoz, hogy segítse meg a csapásoktól sújtott egyházat. Caspar Pilcius négysoros disztichonban, tömören, lényegretörően, egyszerűsége (simplicitas) törekedve költi át a zsoltárt. A parafrázisban szerepel a bibliai szőlőtő-egyház allegória: vadkanok dúlják fel a szőlőt. A lírai beszélő arra kéri Krisztust, hogy zabolázza meg a kegyetlen ragadozókat, s ezáltal hozza el a várva várt békét földjére. Az első két sorban szereplő ismétlődések (quam, vastatur, perditur, trucibus apris, rapidis feris) a kétségbeesett helyzet hangsúlyozására szolgálnak.²⁴⁷

A 90. zsoltárban a halandó emberi lét nyomorultsága és múlandósága fejeződik ki.²⁴⁸ Istennek hatalma van alattvalói felett, ő dönt életről és halálról. A zsoltár beszélője arra kéri az Urat, hogy e röpke, az isteni harag és büntetések miatt szenvedésekkel, betegségekkel teli emberi életet számukra tegye mégis boldoggá, szolgálíhoz, népéhez legyen kegyes és könyörületes. Christianus Schesaeus tizenkilenc szapphói strófába költi át a 90. zsoltárt.²⁴⁹ Zömében az eredeti szöveghez hű parafrázist készít, a bibliai zsoltár verseinek egy-egy strófányi kifejtést szentel, néhány helyen bőszesebben részletez, például amikor arról van szó, hogy ezer év annyi az Úr számára, mint az ember számára egyetlen nap múlta vagy egy őrültásványi idő éjjel. Ezt a szöveghelyet két versszakban (4., 5. vsz.) fejtegeti Schesaeus. Lore Poelchau tanulmányában Schesaeus átdolgozásának retorikai-stilisztikai kidolgozottságára, kifinomult, választékos nyelvi megformáltságára hívja fel a figyelmet. Változatos példákat hoz Schesaeus figura-használatára. Az első strófában a hajlék szóra („Uram, te voltál hajlékunk nemzedékről nemzedékre.”) a következő metaforákat használja a költő: arx, portus, ancora. A nyolcadik strófában egy megszemélyesítés található: a reggel még virágzó fűszálat az est

²⁴⁷ „Quam miserere, Domini, trucibus vastatur ab apris / Vineae, quam rapidis perditur illa feris. / Quorum saevitiam duris preme, Christe, capistris / Et largitur tuo munera pacis agro.” PILTZ 1583, C8r.

²⁴⁸ 1578-ban Erdélyben pestis pusztított, Schesaeus 13 éves kislánya is a betegség áldozata lett. A 90. zsoltár magyarázatát és parafrázisát ez a kollektív és Schesaeus számára nagyon személyes tragikus esemény ihlette. POELCHAU 2005, 216.

²⁴⁹ SCHESAEUS 1979, 422–424.

(vesper) már a perzselő Naptól elégetve, megszáradva szemlélte (conspexit). Ugyanitt a nappal (mane) és az este (vesper) ellentéte is figyelmesek lehetünk. A tizenötödik versszak első sorában alliteráció szerepel: *terres trepido*, az utolsó strófa pedig szinonimák halmozásával (*favens... placidus, benignus*) kezdődik.²⁵⁰

A 123. zsoltár a szenvedő ember imája. A kegyesek, akiket az ellenség elnyom és sanyargat, az Úrhoz könyörögnek, hogy szabadítsa és segítse meg őket. Georg Ostermaier jól pergő disztichonokban adja a zsoltár parafrázisát, az argumentumban pedig tárgyilagosan foglalja össze a bibliai szöveg tartalmát. Átköltésében Ostermaier csak kis mértékben részletez, nem mutat nagy nyelvi bravúrokat, végig az eredeti zsoltár gondolatmenetének, szerkesztésének, frazeológiájának pontos átvételére törekszik.²⁵¹ Ostermaier az olvasóhoz szóló ajánlásában maga is leszögezi, hogy zsoltárai megformáltságukra nézve alig tűnnek méltónak arra, hogy művelt kezek forgassák, így a szent tartalomra, a materiára helyezi a hangsúlyt.²⁵² Ez utóbbi két zsoltárátköltés szövegében egyáltalán nincs aktualizálás, mégis azok értelmezésekor a bennfoglaló kötet koncepcióját és a paratextusokat figyelembe véve nem vonatkoztathatunk el a korabeli történelmi eseményektől.

A hálaadó zsoltárok lírai beszélője már egy másik beszédpozícióból szólal meg, amikor a fájdalmas panasz meghallgatásra talál, a megszabadított egyház és a hívők pedig köszönetet mondanak az isteni segítséért.

²⁵⁰ A zsoltárelemzést bővebben ld. POELCHAU 2003, 168–169, POELCHAU 2005, 216–218.

²⁵¹ „Sicut avent oculi famulorum cernere nutus, / Quaeque facit domini dextera fida sui. / Et velut ancillae celeres, fidaeque ministrae, / Observant dominae facta, manusque suae. / Non aliter Dominum mea lumina semper anhelant... Parce tuis Domine, et clemens miserere precantum, / Parce tuis, nostri tu miserere Deus.” OSTERMAIER 1557, A6r–v. Vö. „Ahogy a szolgák uruk kezére néznek, vagy a szolgálóleány úrnője kezére, úgy nézünk mi Istenünkre, az Úrra, míg meg nem könyörül rajtunk. Könyörülj, Uram, könyörülj rajtunk...”

²⁵² „Carmina si tantum spectes, vix digna videntur, / Ut tentent doctas hic adiiisse manus. / At si materiam perpendas carminis aequam, / Laudabis studium, corde favente, meum.” *Uo.*, Alv.

A 103. zsoltár a kegyes lélek hálaadása Istennek az égi adományokért: a bűnbocsánatért, az oltalomért, a javakért, az igazságszolgáltatásért, az irgalomért, a kegyelemért és az örök életért. Bocatius hét különböző időmértékes metrumra (Hebdomelodia) költi át a 103. zsoltárt, s ezzel a poétikai teljesítménnyel egyedülállót alkot a hazai késő humanista neolatin bibliai költészetben.²⁵³ A hagyományos hexameteres (1. carmen heroicum) és disztichonos verselés (2. carmen elegiacum) mellett különlegesebb, a horatiusi carmenköltészetben gyakran előforduló versformákat is találunk ebben a repertoárban, mint például a carmen saphicum (3.), a carmen hendecasyllabum phalaecium (4.), a carmen tricolon tetrastrophon (5.), a carmen monocolon (6.) és a carmen dicolon distrophon (7.).²⁵⁴

Bocatius parafrázisainak többségében az eredeti zsoltárszöveg tartalmi-szerkezeti felépítésén, frazeológiáján jelentősebb mértékben nem alakít, részletezéseivel a már meglévő figurákat teszi szemléletesebbé. Például a „Betölti javaival életedet, megújul ifjúságod, mint a sasé.” hasonlatot disztichonos átköltésében hat sorban fejtegeti, míg az egyik strofikus költeményében (carmen dicolon distrophon) Bocatius megcsonkítja az alakzatot, s egyetlen sorba tömöríti össze annak tárgyi elemét (az ifjúság, az erő megújítása).²⁵⁵ A bibliai textus ismétlései is hol nyelvileg összetettebb, hol pedig egyszerűbb kifejezésformában szerepelnek a parafrázisokban.²⁵⁶

²⁵³ BOCATIUS 1990a, 803–819.

²⁵⁴ Például a tricolon tetrastrophon jelentése: háromféle időmértékes sorfajta (itt: két nagy alkaioszi sor, egy jambikus dimeter hypercatalectic és egy kis alkaioszi sor) szerepel négysoros strófákban. Horatius III/1. ódája (*Ad chorum virginum et puerorum*) is ebben a versmértékben íródott. Károlyi Péter *Institutió*jában a Bocatius által használt metrumok közül az első négyet az itt látott sorrendben tárgyalja: CAROLINUS 1567, E3v.

²⁵⁵ Elegiacum: „Te saturam ille famere vetans et egere quod optas, / Quodque optare pudor, dat tibi satque tuis. / Ille facit, vivax ut sis haliaëetus aevo: / Namque aquilae in morem tu renovata viges. / Ne rugae turpent inhonestae, verna iuventus / Praestat, ego ut victus sim vegetusque senex.” BOCATIUS 1990a, 806, Dicolon distrophon: „Pubere aedificat corpus nova, es hocce tu senecta.” *Uo.*, 816.

²⁵⁶ „Áldjad, lelkem, az Urat... Áldjad, lelkem, az Urat...” – Elegiacum: „Aeternum quia nomen herus laudabile, praeco / Indefessus ego nominis huius ero. /

A versszövegek szókincsén érezhető a szinkretizáló szerzői szándék. A költő a saskeselyűt Iuppiter madarának (Iovis ales), a Napot pedig Phoebusnak nevezi. Egyéb istenneveket is találunk Bocatiusnál másodlagos jelentésükben: Atlas a lélekre nehezedő terheket, Themis az isteni igazságszolgáltatást, Mars pedig a bűnre csábító harcokat, a háborút jelképezi a textusban. Az Olympus Menny értelemben itt is az Úr lakhelye, a szelek klasszikus elnevezései (Auster, Boreas, Caurus, Eurus) pedig rendre előfordulnak a zsoltár következő hasonlatában: „Az ember napjai olyanok, mint a fű, úgy virágozik, mint a mező virága. Ha végigsöpör rajta a szél, vége van, még a helyét sem lehet felismerni.”²⁵⁷

Továbbá Bocatius klasszikus szöveghelyeket is beépít átköltéseibe. A disztichonos parafrázis „Scit, quod pulvis homo, quod levis umbra sies.” sora Horatius *Ad Manlium Torquatium* (IV/7.) című carmenjével hozható összefüggésbe.²⁵⁸ A negyedik költemény (phalaecium) egyik sorában („Si puri scelerum integritate vitae”) ugyancsak egy Horatius-allúzióra bukkanunk, az *Ad Fuscum* című költemény első sorának átköltésére.²⁵⁹

Indefessus ero, mea mens, ego nominis huius / Praeco, mei psaltes, musica, cantor heri.” *Uo.*, 806, Saphicum: „Eia dic laudes, mea mens, Iehovae: / Eia dic laudes memor, ille quantis / Primulo infantem meritis ab ortu / Te usque bearit.” *Uo.*, 808.

²⁵⁷ „Qui plura eloquio passus capularis habere, / Deformisque senex, rugosus et obsitus annis / (Nec parva est aetas) Iovis ales cernere adhuc vir, / Haud iuveni absimilis, neque habent tua tempora canos.” *Uo.*, 804; „Tam procul occasus Phoebi non sidit ab ortu, / Quam delicta hominum summovet ille procul.” *Uo.*, 806–807; „Heu te quantus Athlas presserat obrutum!” *Uo.*, 814; „Ille ille est, relevans sub iniquo iudice pressos, / Ex falsa extractos urna, qui reddit honestos, / Vera Themis pravisque ferox, tortoribus ultor.” *Uo.*, 804; „Ille primaevum scelus, ille naevum, / Marte contractum proprio, expiavit: / Corpori et vires animo reduxit / Palma medentum.” *Uo.*, 808; „Caelica maiestas caelis habitare amans in altis, / Tota heic Olympo iura dat, dat orbi.” *Uo.*, 817; Quam florum est in agris longum durabilis aetas, / Quis simul ac Boreas, Caurus vel acerbius ussit, / (...) / Florum vita perit: tam non vivacior est res, / Quisquis homo.” *Uo.*, 805.

²⁵⁸ *Uo.*, 807. Vö. „Damna tamen celeres reparant caelestia lunae: / Nos ubi decidimus, / Quo pius Aeneas, quo dives Tullus et Ancus, / Pulvis et umbra sumus. HORATIUS 1961, 284–285.

²⁵⁹ BOCATIUS 1990a, 811. Vö. „Integer vitae scelerisque purus / Non eget Mauris iaculis neque arcu, / Nec venenatis gravida sagittis, / Fusce, pharetra...” HORATIUS 1961, 100.

Másutt költői kérdésekkel, felkiáltásokkal és zárójeles közbevetésekkel színesíti a szöveg nyelvi-stilisztikai megalkotottságát. Az Úr irgalmasságáról szóló locust a disztichonos parafrázisban a „Sors mala nos torquet?” kérdéssel vezeti be a költő.²⁶⁰ Ugyanennek a szövegrésznek a jelentését az „Ipsa sed ah bonitas Iehova!” felkiáltással nyomatékosítja a lírai én az ötödik költeményben (tricolon tetrastrophon).²⁶¹ A hexameteres átköltésben pedig egy zárójeles közbevetéssel („o coeles amor!”) egészül ki az isteni kegyelmet fejtegető szöveghely.²⁶²

A 124. zsoldár a megmenekülésért mondott hála mellett tanító példa is arra nézve, hogy a kegyesek üdvössége, jóléte egyedül Isten hatalmától függ. Ostermaier disztichonos átköltésében az Urat Iuppiter jelzőjével megnevezve Tonansként emlegeti, az argumentumban pedig Charon, az alvilági révész is megjelenik.²⁶³ Emellett a csekély mértékű antikizálás mellett azonban alig akad említésre méltó nyelvi teljesítmény a versben, a vadászhaló-hasonlat (a madarász törbe csal) kibontásánál is csak kevéssé részletez a költő. A zsoldár témájából (a szélsőséges veszélyből való szabadulás) lehetőség adódik a párhuzamteremtésre. Ahogy annak idején az Úr megsegítette kegyelmével Izraelt, miért ne óvhatná meg most a viszontagságoktól szenvedő magyarságot is.

A szituációk hasonlóságára ebben a versben még nincs konkrét utalás, de a 126. zsoldár parafrázisában már nyelvi szinten is tetten érhető az aktualizálás szándéka. A bibliai zsoldárban a próféta hálaadásra buzdítja a fogságból visszatérő istenfélőket, akiknek az Úr segített hazatérni. Ostermaier disztichonos átdolgozásában még nem történt meg a szabadítás, az argumentumban T/1. személyben panaszolja a nép, hogy fogságban vannak (Dum sumus in vinclis), a halál szorongatja, a Styx sötét árnyai rémítik őket, csak Istenükben bíznak, hogy megsegíti és boldogítja szolgáit.²⁶⁴ Az eredeti bibliai szöveg múlt idejű igealakjai helyett Ostermaier költeményében jövő idejű igék (reddet, erimus, tenet,

²⁶⁰ BOCATIUS 1990a, 806.

²⁶¹ *Uo.*, 813.

²⁶² *Uo.*, 804.

²⁶³ OSTERMAIER 1557, A6v–A7v.

²⁶⁴ *Uo.*, A8r–B1v.

fundemus, referet, implebunt) szerepelnek, amelyekben a hívők várakozásaikat és kívánalmaikat fejezik ki: ha majd megszabadulnak, akkor nyugodtak lesznek az álmaik, akkor nevetni fognak, és dicsérik majd az Urat.²⁶⁵ A bibliai zsoltár második része imádság, amelyben a próféta arra kéri az Urat, hogy fejezze be, amit elkezdett, hogy népe végleg révbe érjen, és hogy a mostani boldogság után sok örömben legyen még részük. A parafrázisban, minthogy a hívők megmentése itt még nem történt meg, a béklyók feloldásáért, könyörületért és védelemért fohászkodik a lírai beszélő.²⁶⁶ A szókincs antikizálására is akad egy példa az átdolgozásban: a „Fordítsd jóra sorsunkat, Uram, a délvidéki kiszáradt patakmedrekhez hasonlóan!” mondat átköltésében a déli szél klasszikus nevéen, Austerként szerepel.

III. 2. Király- és bölcsességi zsoltárok

Az 1. zsoltár bölcséleti tanítása szerint minden istenfélőnek az Úr törvényein kell elmélkednie, mert akik a mennyei bölcsesség útján járnak, azokra üdvösség vár. Ellenben akik megvetik Istent és a világias örömöknek hódolnak, csupán ideig-óráig élvezhetik boldogságukat, szerencsétlen végzet lesz az osztályrészük.

Ostermaier disztichonos átköltésében pontosan követi a bibliai zsoltár gondolatvezetését, csak kis mértékben részletez, néhány helyen pedig antikizálja a szókincset.²⁶⁷ Például a szelek klasszikus elnevezései két locus parafrazeálásakor is megjelennek. Amikor arról szól a lírai beszélő, hogy a kegyes emberek olyanok, mint a víz partjára ültetett fák, amelyeknek levelei nem hullanak le, hiába dülja fel azokat az Auster (déli szél), vagy amikor a gonoszokat a porhoz hasonlítja, amelyet az Aquilo (északkeleti szél)

²⁶⁵ „Si Dominus vincto cum maiestate Syoni, / Reddet ab infando libera colla iugo. / Tunc erimus veluti gratissima somnia habentes, / Sopitos sensus dum tenet alta quies. / Tum post tanta leves fundemus iubila risus, / Et referet laudes linguaque mensque Dei. / Talibus implebunt gentes concentibus urbem, / Quanta illis Dominus facta stupenda dedit.” *Uo.*, A8v.

²⁶⁶ „Parce tuis Domine, et tam tristia vincula solve, / Relliquiasque tui protege quaeso gregis.” *Uo.*

²⁶⁷ *Uo.*, A3r-v.

kavar a levegőben. A költemény zárásában Ostermaier leszögezi, hogy a bűnösök serege a sztüxi vizekbe (in stygias undas) taszítatják, azaz pusztulásra ítéltetnek.

Egy alkalommal a lírai beszélő kiszól a veresszövegből, megszólalását közvetlenül a vétkesekhez intézi: „Higgyétek el, a legfőbb bíró ítélőszéke előtt fogtok állni gyöngye lábakon, reszkető szívvel!”²⁶⁸ A kötet és a benne szereplő többi zoltárparafrázis tematikájának fényében egészen konkrét jelentéssel ruházható fel ez az első ránézésre általános tanításnak tűnő, az összes gonoszhoz egyaránt szóló megnyilatkozás. A paratextusok az egyház korabeli siralmas, szorongatott helyzetéről szólnak, a gondokat pedig egyértelműen a hitetlenek és a zsarnokok okozzák gatzetteikkel. Ez a zoltár tehát egy intés, egy figyelmeztetés az egyház aktuális ellenségei számára, az eredeti mondat („Ezért nem állhatnak meg a bűnösök az ítélet idején...”) kiszínezése, az elképzelt, jövőbeli szituáció érzékletesebb megrajzolása is vélhetően a félelemkeltést szolgálja.

A 72. zoltár egy királyzoltár, imádság Istenhez a királyért. Pontosabban Dávid zsidó király fohásza Istenhez fiáért, Salamonért. Az öreg Dávid, aki az uralkodás számtalan gondját-baját kiállta, fiának, Salamonnak eljövendő kormányzásához erőt és kiváló képességeket kíván. Purkircher hexameteres argumentumában él a párhuzamteremtés lehetőségével, és aktualizálja a zoltár gondolatait. Az átköltésben Ferdinánd, az öreg király egészen megunván az uralkodással járó gondokat, fáradságokat, drága fiáért, Miksáért imádkozik.²⁶⁹ Miksa igazságos, bölcs és békeszerető ember, aki a vallásból eltünteteti az istentelen, profán irányzatokat, hogy ezáltal mindenki egy Istent tiszteljen. Purkircher azt tanácsolja az öreg Ferdinándnak, hogy hagyjon fel az imákkal, többet annál úgysem kívánhat, mint hogy egységes vallás legyen az egész világon.²⁷⁰

²⁶⁸ „Credite, supremi vos iudicis ante tribunal, / Stabitis haud firmo, corde tremente, pede.” *Uo.*, A3v. A corde tremente kifejezés Ovidiusnál is szerepel: *Ov. Her.* 5,68.

²⁶⁹ PURKIRCHER 1988, 114–119.

²⁷⁰ „Innumeris regni curis defunctus et annis / Iam gravior David Solomoni prospera nato / Omnia vatidico, quo claruit, ore precatur. / Sic sua Fernandus senior regnique laborum / Pertaesus dulci pro nato haud irrita vota / Fundit

Purkircher jambikus parafrázisában jócskán alakít az eredeti zsolthár beszédhelyzetén, szerkezetén és gondolatvezetésén. Az 1–14. sorban vélhetően az atyai fohászt (felszólító módú igealakok: *doce, explica, fac*) halljuk a leköszönő Ferdinánd király szájából, aki könyörög az Úrhoz, hogy Miksa fia igazságos és könyörületes uralkodó legyen.

Majd a 15–16. sor elbeszélői közbevetéseivel („Íme, Isten már meghallotta az esdeklő kéréseit! Íme, hogy kimunkálja most a királyt!”)²⁷¹ kezdődik el a második szerkezeti egység (17–36. sor), amelyben már az aktuális helyzet (jelen idejű igealakok: *videtis, amet, gaudeat, persequuntur, conterat, iacet, fit, colent*) feltárása kerül a középpontba. Az Úr láthatóan meghallgatta és teljesítette Ferdinánd kéréseit, hiszen minden jóval felruházta Miksa szívét, aki irgalmas és könyörületes ember lett.

A 41–156. sorokban következik a hódolati ének, amelyben a lírai beszélő Miksa eljövendő királyságának (jövő idejű igealakok: *superbit, florebunt, augebitur, agent, gignet, uniet, stabit, nesciet, docebit, vivet, precabitur*) képét festi le. Az idilli jövőkép megrajzolása, a jövendőbeli király méltatása ez a szövegrész, amelyben a magyarság, a protestánsok Miksa uralkodásával szembeni várakozásai, vágyai, kívánságai fejeződnek ki. Mindezt a 37–40. sorban kérdésekkel vezeti be a lírai beszélő, hogy mit is mondjon az ő királyáról, hogyan is kezdjen bele ebbe a dicsőítő szólamba.²⁷²

A záró 157–164. sorban visszatérünk a fohászhoz (felszólító módú igealakok: *laudetur, sint, colant, repleto, praedicet*), amelyben vélhetően a lírai beszélő dicséri Istent, örökké tartó tiszteletet és megbecsülést kíván neki, s arra kéri, hogy lássa el a királyt jeles adományával.

---

et extendit iustas ad sidera palmas... Auferet hic sectas e religione profanas,
/ Consilium monstrante Deo, Deus unus et una / Unitis animis hominum
pietate colatur... Desine plura, pater, votis contendere! Maius / Optandum
nihil est quam religio una per orbem.” *Uo.*, 114–115. Az idézett szövegrész-
letben szereplő hangsúlyos repetitívóval (*Deus unus et una / Unitis...*) is az
egység kívánalmát nyomatékosítja a lírai beszélő.

²⁷¹ „En, audiit Deus preces iam supplicis. / En, ut regem nunc expolit!” *Uo.*, 115.

²⁷² „Quid at de rege iam meo recenseam, / Ut eius indicem bona, / Vel unde
sumsero decens exordium, / Quis ora, linguas quis dabit?” *Uo.*, 116.

A megalkotottság összetettsége (keretes szerkesztés) mellett leginkább a szerző aktualizáló intenciója miatt válik érdekessé ez az átdolgozás. A parafrázis központi gondolata minden bizonynyal a vallásbéke megteremtése, amely Miksa uralkodói programjának is az egyik fő célkitűzése volt. Az argumentum korábbi gondolata, az egységes egyház megszületésének vágyalma a Miksa jövőbeli uralkodását előrevetítő egységben szerepel újra, amikor arról szól a lírai elbeszélő, hogy Miksa királyságában mindenki boldog, szerencsés és gazdag lesz, a birodalomban béke honol majd, s ez a béke lesz a kulcs az egyház egységéhez is.²⁷³ A bőszéges részletezés mellett a szókincs antikizálására is találunk itt szórványosan példát: a „Maradjon meg neve örökké, terjedjen híre, amíg a nap ragyog!” locus átköltésében a nap Phoebusként, az ég pedig Olympusként jelenik meg.

A 110. zsoltár mint királyzsoltár Krisztus hatalmának és uralmának örökkévalóságáról szól. Az Úr által Krisztusra ruházott erő mindenek feletti, nincs olyan ellenség, amely meg ne hajolna előtte. Pilcius jambikus verselésben, összesen húsz versszakban költi át a zsoltárt. Az első strófa tizenkét soros, a többi pedig négyesoros.

A költő (*Paraphrasis Psalmi 110.*) nem követi szorososan az eredeti szöveg gondolatmenetét és szerkesztését, bátran alakít, az eredeti szöveg mondatai gazdag kifejtést kapnak nála, például az Úr Krisztushoz intézett rövidke, E/2. személyű megszólalásait („Úlj a jobb kezem felől, míg ellenségeidet lábad zsámolyává nem teszem!”; „Pap vagy te örökké, Melkisédek módján.”) beszéddé, valóságos szónoklattá szélesíti. Az 1–5. és a 13–20. strófákban Isten beszél fiához, Jézus Krisztushoz („Suavis o Fili”) E/2. személyben, jövő időben (domabis, frenabis, conteres, iugulabis, levabis), ezek a részek az eredeti zsoltárszöveg átköltéseként, részletezésekként vehetők számba.²⁷⁴

²⁷³ „Nova in regno felicitas / Abunde surget, omnium res civium / foris domique augebitur. / Ruent doli, deinceps iure amabilem / Agent vitam omnes mutuo. / Honos armorum nullus, en pax publica / Quietem gignet omnibus. / Pax uniet desiderata ecclesiam, / Votis Deum concordibus / Colet nec humano deinceps sanguine / Unquam contaminabitur.” *Uo.*

²⁷⁴ PILTZ 1583, I2v–I4v.

A két parafrazeáló egység közé (6–12. vsz.) ékelődik be az Evangélium szavának (vox Evangelii), az Igének (Verbum) a dicsőítése. A lírai beszélő szólamát halljuk, amely szerint az Úr szavával képes legyőzni az ellenséget, a zsarnok fejedelmek sem tudják azt megsemmisíteni, mert a Szó isteni védelem alatt áll.²⁷⁵ A *Meditationes Piae* című kötethez járuló előszóban Pilcius ugyanazt a retorikaszemléletet képviseli, amikor az isteni kinyilatkoztatás erejéről beszél: az oratio fegyver mindennemű gonosz, a kísértések, a megpróbáltatások és a török ellen.

Pilcius új hasonlatok, képek beépítésével is próbálja minél színesebbé, kifejezőbbé tenni átdolgozását. Például a Szentlélek segítségével megszülető egyházat ahhoz teszi hasonlatossá, amikor a harmat öntözte talajból kisarjad a vetés.²⁷⁶ Az eredeti szöveg „Ítéletet tart a népek fölött, mindenfelé holttestek lesznek, összezúzza sok ország fejét.” locusának átköltésében Pilcius a borzasztó sárkány fejről beszél, amelyet Krisztus lábának erejével fog szétmorzsolni, s annak csatlósait is eltiporja.²⁷⁷

A 127. zoltár tanítása szerint minden földi javunk az Úr ajándéka, és minden földi tevékenységünk, egész életünk a Gondviselőtől függ. Két költőnk is parafrazeálta ezt a bölcsességi zoltárt, Szegedi Lőrinc és Caspar Pilcius.²⁷⁸ Szegedi disztichonban, Pilcius pedig a tőle megszokott módon, jambikus metrumban (Iambicis expressus), nyolc négysoros strófában versel. Mindkét szerzőre igaz, hogy pontosan követik az eredeti zoltár szerkesztését és alakzathasználatát, kevésbé részleteznek, csupán egy-két példa akad a szöveg antikizálására és retorizálására.

²⁷⁵ „Sionis a cacumine / Istud regimen exordiar, / Hinc vox in orbem amabilis / Prodit Evangelii: / Haec proterit sublimia / Fastu superba pectora, / Exterminat contrariam / Et hostium potentiam. / Haec impiorum hostilia / Nil extimescit agmina, / Per cuneos mirabili / Perrumpit efficacia. / Licet prematur undique / Horribili tyrannide, / Haec attamen crudelibus / Nequit domari fraudibus. / Reges igitur & Principes / Hanc ense frustra territant, / Consiliis, astutia, / Frustra student evertere. / Quin cincta saevientium / Mucronibus cohortium, / Praedominatur fortiter / Protecta nostro Numine.” *Uo.*, I3r–v.

²⁷⁶ „Nascetur hinc Ecclesia, / Sancto iuvante Spiritu, / Rore irrigata frigido / Velut seges progignitur.” *Uo.*, I3v.

²⁷⁷ „Caput Draconis horridi / Pedum vigore conteres, / Iugulabis inde gnaviter / Eius truces satellites.” *Uo.*, I4r.

²⁷⁸ SZEGEDINUS 1564, A3r–v, PILTZ 1583, F8v–G1r.

Szegedi a „Hiába keltek korán” szövegrész átdolgozásában a Napot klasszikus megnevezésével (Phoebus) helyettesíti; aki harcra, az bűnéért halállal fizet, azaz a sztüxi tavakhoz (ad stygios lacus) kerül; a szöveg végén a nyílhasználat kibontásakor pedig a harc, a csata szó megjelölésére Mars hadisten nevét használja a szerző.

Szegedi zsoldárparafrázisa háromféleképpen értelmezhető. Egyrészt a kötet végén szereplő halotti versek felől nézve a költeménynek az a része lesz hangsúlyos, amelyben a költő az elhunytak túlvilági sorsát vetíti előre, miszerint a helyes evilági magatartás a halál után is kamatozik („De akit az Úr szeret, annak álmában is ad eleget.”)²⁷⁹. Másfelől a versszöveg zárógondolata, hogy a keresztény szellemben nevelkedett ifjak olyanok, mint a nyilak a tegezben, az ellenség általuk könnyedén felülmúlható, két irányból interpretálható.²⁸⁰ A közösség, a magyarság szempontjából, a török elleni küzdelem kontextusában a félkézzel kardot forgató, másik kezükkel pedig a tudományokat és a művészeteket ápoló pallasi sarjak juthatnak eszünkbe. Ugyanakkor Szegedi a kötethez járuló paratextusban arról beszél, hogy patrónusai körül a szent Pallas nemes művészei (sacrae Palladis artes) virágzanak, a tudós, művelt ifjúság (docta iuventa) a múzsák lantját pengeti. Innen nézve ugyancsak magától értetődik a költemény befejező hasonlata.

Pilciusnál a bennfoglaló kötet kontextusát (paratextusok, többi zsoldárparafrázis) tekintve ez utóbbi meglátások szintén meghatározók lehetnek a zsoldárköltés aktualizálásában, gondolok itt az egyház ellenségeire (adversarius), elsősorban a török elleni küzdelemre (certamen). Pilcius a bibliai zsoldár „Hiába keltek korán, és feküsztek későn: fáradsággal szerzett kenyeret esztek.” szöveghelyét kérdésszerű alakzatokkal élénkítve költi át.²⁸¹

²⁷⁹ „Dilectos ditat dominus per somnia tanque / Impia nil sine quo sollicitudo valet.” SZEGEDINUS 1564, A3v.

²⁸⁰ „Strenuus ut miles ardens iam Marte sagittas, / Non intermissas cum volet ipse iacit. / Et cursus hominum simili ratione feruntur / Quos regit arbitrio Christus ubique suo. / Talibus exundat domini quicunque sagittis, / Perpetuo cunctis iure beatus eris.” *Uo.*

²⁸¹ „Quid vanius? quam surgere / Primo statim diliculo, / Totos dies discurrere, / Seroque somnum carpere. / Stultum magis quid? anxio / Quam corde victum quaerere, / Natura quem determinat / Et ordinem pervertere.” PILTZ 1583, F8v–G1r.

A 133. zsoltár a testvéri egyetértés üdvösségéről, a békesség és a harmónia dicsőítéséről szól. Ostermaier megint csak disztichonokban alkotja meg átköltését, az eredeti hasonlatok kibontásában kissé részletez, ugyanakkor gondolatvezetésében szorosan igazodik a bibliai tanítózsoltárhoz.²⁸² Ostermaier zsoltároskötetének szerkezetét megfigyelve érdemes megjegyezni, hogy miként a kötet elején szereplő 1. zsoltár, úgy a zárópozícióban helyet foglaló 133. zsoltár is a kegyes életvezetésre vonatkozó, általános érvényű bölcsességet tartalmaz. A parafrázishoz járuló argumentumban is hangsúlyozza a szerző, hogy zsoltárának tanítása szerint az istenfélők járuljanak az Úr szent oltáraihoz, őrizték meg a békességet, és éljenek viszály nélkül.²⁸³

III. 3. Himnuszok, dicsőítő zsoltárok

A 23. zsoltár a békében élő nép imádsága. Dávid az Úr jóságát dicsőíti, amelynek köszönhető minden jó, minden áldás, amelyben neki és testvéreinek része lehet. Caspar Pilcius átköltése a megszokott jambikus metrumtól eltérően ezúttal disztichonokban szólal meg.²⁸⁴ A bőséges részletezés és a költőibb kifejezésformák alkalmazása azonban most sem marad el. Például „Az Úr az én pásztorem, nem szűkölködöm. Fűves legelőkön terelget, csendes vizekhez vezet engem.” locus Pilcius parafrázisában választékosabb nyelvi formában szerepel, amely mögött a tanító-magyarázó szándék is fölsejlik: „Egyedül maga Isten, a kegyesek atyja és hű dajkája áld meg minket eledellel. A juhok pásztoraként nyája számára nyughatatlan gondossággal keres viruló legelőt. Így Isten a szükséges élelemmel ellátja Övéit, ezáltal új erőre kelti híveit. Csörgedező forrásokból hoz friss vizet, így áramlik az élelenség a testekbe s a lelkekbe. Valahányszor félelmes nyugtalansággal tölt el az aggodalom, lelkem számára ugyancsak Ő nyújt

²⁸² OSTERMAIER 1557, B1r–v.

²⁸³ „Ut pax servetur iustorum in coetibus una, / Ac ut civilis sit sine lite status. / Et grati sacras Domini voluamur ad aras, / Pro meritis merito psaltria Musa docet.” *Uo.*, B1r.

²⁸⁴ PILTZ 1583, D3v.

menedéket és felüdülést.”²⁸⁵ A költemény második felében Pilcius az eredeti zsoltár egyszerűbb megfogalmazását olyan kifejezésekkel színesíti, mint a balzsammal kent koszorús fő (vö. „Megkened fejemet olajjal”) vagy a nektárral áztatott serlegek (vö. „csordul-tig van poharam”).²⁸⁶

A 91. zsoltár az előzővel ellentétben nem a béke, hanem a veszély létállapotából hangzik fel. A Gondviselés magasztalása, imádság az Úrhoz az istenfélők megnyugvására, hogy a megpróbáltatások közepette Isten védelméből bátorságot merítsenek az előttük álló küzdelmekhez. A zsoltár imajellegét erősíti az is, hogy Pilcius anakreóni sorokkal kevert jambikus (Iambicum Anacreonticum) verselésű, nyolc hétsoros strófából álló parafrázisa az Amen szócskával zárul.²⁸⁷ A költő bátran fejteget, de szorosán követi a bibliai zsoltár szerkezetét, beszédhelyzetét és gondolatmenetét. A törbe csaló madarász csak hostisként szerepel Pilciusnál, amely szó a kötet és a többi zsoltárparafrázis teremtette kontextusba helyezve egészen konkrétan értelmezhető: az ellenség a török.

A 122. zsoltár Jeruzsálem dicsérete, egyszersmind ima az egyház boldogulásáért és üdvösségéért. A tartós béke kívánalma az eredeti zsoltárban is hangsúlyos, ez Ostermaier disztichonos parafrázisában is megjelenik.²⁸⁸ A négy soros argumentumban olvassuk: „Solymas placida vivere pace cupit...”, azaz Jeruzsálem arra vágyik, hogy nyugalmas békében éljen.²⁸⁹ Jeruzsálem a szövetség ládájának kijelölt székhelyeként egyben az egész egyház

²⁸⁵ „Ipse Deus, pater & nutricula fida piorum est, / Ipse salutari nos dape solus alit. / Non aliter, quam, cura ovium fidissima, pastor / Sollicite quaerit pascua laeta gregi. / Sic Deus, exquisita suis alimenta ministrat, / Suppeditat vires qua ratione novas. / Irriguis praestat vivas e fontibus undas, / Influit hinc animis corporibusque vigor. / Anxietas quoties rigido me corripit aestu, / Est idem cordi portus & aura meo.” *Uo.*, D3v.

²⁸⁶ „Laeta coronatae largiris Balsama fronti, / Et mea perpetuo Nectare pocla rigas.” *Uo.*

²⁸⁷ *Uo.*, L3v–L4v.

²⁸⁸ „Inclyta pax regnet Solymarum in turribus altis, / Atque tuae vernent prosperitate domus. / Mille tibi votis, ob fratres atque propinquos, / Saecula divinae pacis amica precor.” OSTERMAIER 1557, A5r–A6r. Vö. „Kívánjatok békét Jeruzsálemnek!... Legyen békesség falaidon belül, legyen boldogság palotáidban! Testvéreimért és barátaimért mondom: Békesség neked!”

²⁸⁹ *Uo.*, A5r.

szimbóluma is. Ostermaier átköltését tehát nyíltan a békevárás gondolatára hegyezi ki, ami egyáltalán nem meglepő, ha a 16. század viszontagságos történelmi eseményeire, az egyház kétségbeejtő helyzetére gondolunk.

A 125. zsolttár gondolatilag több ponton is összefüggésbe hozható az előbb tárgyalt szövegekkel. A Gondviselő egyensúlyt teremt a világon, az igazakat megjutalmazza, az istentelenekeket pedig eltörpíti. Mindez azért fontos, hogy a gonoszság ne kerítesse hatalmába az istenfélők birodalmát, és hogy „Békesség legyen Izraelben!” Ostermaier ismét disztichonokban magasztalja Isten örökkévaló oltalmát.²⁹⁰ A költemény zárásában pedig, ahol arról van szó, hogy az Úr ragadja el a görbe utakra tévedőket, költőnk az antikvitás alvilággal kapcsolatos, klasszikus szókinccsével (Styx, Phlegethon, Tartarus) dolgozik.²⁹¹ Végezetül fontos megemlíteni, hogy az argumentumban Ostermaier nem általánosságban a gonosztevőkről, hanem egészen konkrétan a zsarnokokról (tyranni) beszél, akik szétmárcangolják az istenfélők királyságait. Ez utóbbi megszólalásban megint csak érzékelhető némi aktualizáló intenció.

III. 4. Németországi párhuzamok²⁹²

A németországi humanisták közül Eobanus Hessus volt az első, aki teljes latin nyelvű zsolttárparafrázist készített 1537-ben. Hessus *Psalteriuma*, ahogyan Matthias Laarmann fogalmaz tanulmányában, a 16. századi humanista bibliai költészet egyik bestsellerének számított.²⁹³ Hessus zsolttároskönyvét a hozzájáruló paratextusok

²⁹⁰ *Uo.*, A7v–A8r.

²⁹¹ „Sacrilogos autem delicta nefanda patrantes, / Exactos Stygii calliditate ducis, / Hos dominus rapidi Phlegetontis trudet in undas, / Hic ubi cum sociis tartara coeca colent.” *Uo.*, A8r.

²⁹² A németországi neolatin zsolttárköltészetéről és az itt bemutatott példákról bővebben ld. még GAERTNER 1956, GRANT 1959, BACH–GALLE 1989 (Különösen ld. a *Lateinische Psalterien des 16. Jahrhunderts in klassischen Versmaßen* című fejezetet: 126–146), GRUNEWALD–P. JÜRGENS 2004, GREEN 2010, IMRE 2012b, IMRE 2012d, IMRE 2019.

²⁹³ LAARMANN 2016, 79.

iskolai tankönyvként (Schulbuch) értelmezik, amelyből a klasszikus beszédművészet (antike Dichtkunst) és a Biblia igazságai (biblische Wahrheit) egyaránt elsajátíthatók. A tényleges iskolai használat bizonyossága például a weideni protestáns latin iskola könyvkatalógusa is, amelyben szerepel Hesus munkája.²⁹⁴

Hessusnál a latin nyelvű, disztichonos zsoltárátköltések mellett a margináliákon, a tanító intenciót erősítő, egy részletes szövegmagyarázó, retorikai apparátust is találunk. A parafrázisok elé minden esetben egy argumentumot illeszt a költő, amely az adott zsoltár tartalmának, mondanivalójának tömör foglalatja, majd egy négy soros disztichon következik, ugyancsak a lényegi gondolat kiemelésére. Ezután a parafrázis szövege a retorikai interpretációval párhuzamosan olvasható, Hesus a textus egészét elemzi, retorikai szakkifejezéseket használ, amelyekhez többnyire tömör magyarázatot is fűz. Például az 1. zsoltár átköltésének első sorai mellett a marginálián a propositio (tárgy/téma megjelölése) kifejezés szerepel, majd Hesus a saját szavaival, egy mondatban megfogalmazza, hogy mit ért itt alatta: „Boldog az, aki távol van az istentelenek tanácsától és a tiszta tanítást a szívébe zárja.”²⁹⁵ A parafrázis szövegében előrehaladva az érvelő gondolatmenet is kibontakozik, amelynek könnyebb felfejtéséhez és átlátásához segítségként szolgálnak az újabb retorikai szakkifejezések és a hozzájuk kapcsolt magyarázatok: ratio (bizonyítás, megokolás, érvelés), antitézis (az egymással szemben álló dolgok összehasonlítása), epifonéma (az érvelő gondolatmenetet lezáró sententia).²⁹⁶

²⁹⁴ BACH–GALLE 1989, 129 (9. l.).

²⁹⁵ „Beatus est qui discedit ab ecclesia impiorum et amplectitur puram doctrinam.” HESSUS 1548, Aa4r.

²⁹⁶ *Uo.*, Aa4r. Hesus munkásságával kapcsolatban ld. még WITESCHNIK 1971, GRÄSSER–EBERBACH 1993, RHEIN 1995, 283–295, KÜHLMANN–STRAUBE 2001, HUBER–REBENICH 2001, HUBER–REBENICH 2002, STEWING 2002, STIEVERMANN 2002, CAMERARIUS 2003, SCHIRRMEISTER 2003, WALLNER 2004, FUCHS, 2009 (Fuchs munkája két fő részből áll: Hesus *Psalterium*ának keletkezéséről, irodalmi modelljéről, nyelvi megalkotottságáról – frázisok, parafrázeálási technika, intertextualitás – és recepciójáról szól az első rész. A második egység a zsoltároskönyv kritikai kiadása.), HESSUS 2004–2016, LAARMANN 2016 (Laarmann a 84. zsoltárparafrázis szerkezeti, szemantikai és szintaktikai elemzését adja, hogy ezzel rávilágítson Hesus fő retorikai-stilisztikai alkotói módszerére, az amplificatióra).

Johann Spangenberg és Andreas Spethe zsolttárparafrázisai elsősorban ugyancsak a tanulóifjúságnak szólnak, ahogyan ezt a kísérőszövegekkel is alá lehet támasztani.²⁹⁷ Spethe átköltéseit egy rövid argumentummal vezeti be, szövegeiben pedig igen erőteljesen dolgozik a különféle retorikai-stilisztikai-poétikai eszközökkel. Az antikizálásnak egészen merész formáit látjuk itt, hiszen a szokványosabb kifejezések (Tartarus, Styx, Avernus, Mars, Nympha, Phoebus) mellett olyan érdekesebb példával is találkozhatunk, mint hogy a költő Istent Iuppiternek nevezi.²⁹⁸ Ugyanakkor Spethe minden egyes zsolttáránál precízen feltünteti a versmértéket, a strófaszervezetet és a szótagszámot, a kiadás végén pedig egy táblázatban foglalja össze a metrikai jellemzőket, nyilván az áttekinthetőség és a didaktikus jelleg végett. Spangenberg is görög mitológiai környezetbe helyezi zsolttárait, nála is gyakran szerepelnek például a szelek klasszikus elnevezései (Boreas, Eurus) vagy az alvilági Phlegethon, sőt Isten itt az Olympus lakója.²⁹⁹

A németországi szerzők neolatin zsolttárparafrázisait a szinkretikus szókinccs mellett nagyfokú nyelvi-formai változatosság is jellemzi. Nicolaus Selnecker és Sebastian Hornmolt a latin nyelvű változat (lateinische Psalmgedichte/neulateinische Psalterparaphrase) mellett németül (volkssprachlichen Psalmlieder) is megalkotta zsolttárátköltéseit.³⁰⁰ Joachim von Beust pedig nemcsak

²⁹⁷ BACH-GALLE 1989, 134.

²⁹⁸ SPETHE 1596. Néhány példa az antikizáló szókinccsre: 16. zsolttár – „In Tartaro nec spiritus manebit.”; 18. zsolttár – „Gurges Stygis terrebat.” „In tuta iam me Iuppiter locavit, / Constans amoris foedus et probavit...”, „Fauces Avernii me voraverant.”; 31. zsolttár – „Tanquam sedens in civitate / Fortissima triumpho, / A Marte non recumbo.”; 45. zsolttár – „Iunctae sequentur virgines ibi, / Nymphae ferentur, sponse rex, tibi.”; 50. zsolttár – „Qua Phoebus ortu surgit et cadit, / Splendore lucem de Sion dabit / In claritatis gloria patebit.”

²⁹⁹ SPANGENBERG 1544. Néhány példa az antikizáló szókinccsre: 1. zsolttár – „Pulvis ut a Borea, paleaeque agitantur ab Euro, / Sic habet haud stabiles impius ipse focos.”; 2. zsolttár – „Sed residens summo Deus immortalis Olympo.” „Involut rapida vos Phlegetontis aqua.”

³⁰⁰ BACH-GALLE 1989, 127. Selnecker *Christliche Psalmen...* (Lipce, 1587) című kötetében a német-latin nyelvű zsolttárok mellett különféle verses imádságok, énekek és himnuszok is szerepelnek. Hornmolt latin változata (*Davidis Regii Prophetae Psalmi...*, Tübingen) 1596-ban, német parafrázisa (*Deß königlichen Propheten Davids Psalter...*) pedig néhány évvel később, 1604-ben jelent meg szintén Tübingenben.

evangéliumi szöveghelyeket, hanem zsoltárokat is erőszertettel írt át latin, görög, héber és német nyelvre *Christiados Libellus* című gyűjteményében.³⁰¹ Ambrosius Lobwasser (1515–1585) a 90. zsoltárnak emblematikus értelmezést ad (ld. a 2. képet), ez az alkotás is szerepel Beust fent említett antológiájában. Johann Stigelius *Poematum Liber I.* című kötetében a 23. zsoltárból Propempticont készített, ugyanitt egy-egy zsoltárnak többféle metrikus változatát is szerepelteti.³⁰²

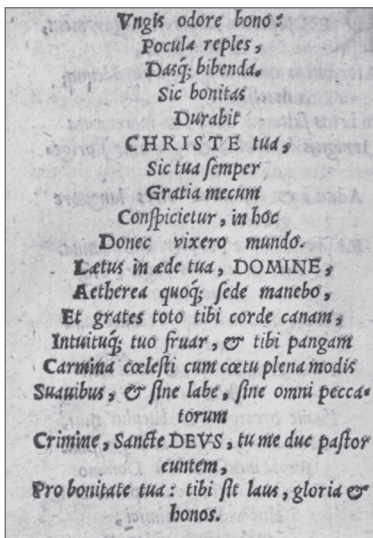
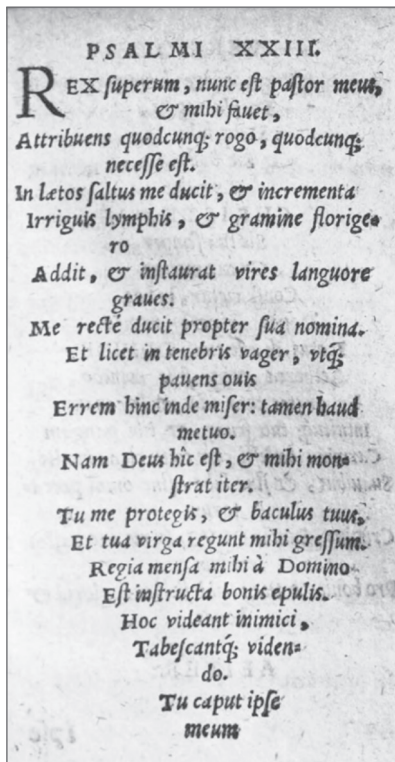
2. kép³⁰³

³⁰¹ BEUST 1603.

³⁰² STIGELIUS 1566.

³⁰³ A 2. kép forrása: BEUST 1603, Q4r.

Selneccer ugyancsak a 23. zsoltárból kalligrammát, azaz hellenisztikus mintájú képverset faragott (ld. a 3. képet), illetve ő is többféle versformát (pl. szapphói strófa, jambikus verselés, óda) használt az egyes zsoltárverziókhöz.³⁰⁴

3. kép³⁰⁵

Hessus, Spethe és Spangenberg zsoltárparafrázisaikban, noha Spethe átköltései kottával, négyszólamú formában jelentek meg, elsősorban inkább az esztétikai érték (Kunstdichtung) kifejezésére helyezték a hangsúlyt. A németországi neolatin zsoltárköltészet-

³⁰⁴ SELNECCER 1573.

³⁰⁵ A 3. kép forrása: *Uo.*, D3v–D4v.

ben is bőven találunk példát a másik esetre, amikor éppen a másik irányba, az üdvérték (Heilwert) felé billen a mérleg nyelve. Selneccer kötetében például a 45. és a 80. zsoltár erősen teológiai orientált-ságú lesz. Ezekben a parafrázisokban az antikizálás háttérbe szorul, és olyan, az egyházat jelképező szimbólumok kerülnek a középpontba, mint a menyasszony és a szőlő.³⁰⁶ Selneccer a zsoltáros-kötethez járuló előszavában is hangsúlyozza, hogy Vergilius munkássága elismerésre méltó, de Dávid költészetéhez semmi sem fogható, hiszen a zsoltárok a *Georgicánál* és az *Odüsszeiánál* is értékesebbek.³⁰⁷ Az üdvérték itt tehát fölébe kerekedik az esztétikai értéknek, a klasszikus beszédművészeti diszciplínának, az emberi szó csupán az üdvértékű isteni szó méltóbb kifejezésére szolgál.

Ha az elemzett magyarországi zsoltárparafrázisokat ebben a kontextusban szemléljük, a végtelenségre csupán az egyik irányból tudunk példákat hozni. Hesus, Spethe és Spangenberg iskolai használatra szánt átköltéseivel, azok magas szintű formai-nyelvi megalkotottságával talán Caspar Pilcius és Joannes Bocatius szerényebb kidolgozottságú zsoltárparafrázisai állíthatók valamilyen szinten párhuzamba. Ugyanis egyedülként Pilcius és Bocatius alkalmaz költeményeiben a szokványos disztichonos és hexameteres metrum mellett változatosabb strofikus formákat is.³⁰⁸ Versszövegeik retorikailag jól szervezettek, bennük gazdag

³⁰⁶ BACH-GALLE 1989, 137. 42. zsoltár: „O Sponse Christe Iesu, / Nos protegas misellos, / Ecclesiamque sponsam / Ornes tuo cruore.” 80. zsoltár: „Incensa nunc, succisa nunc est vinea, / Et tristis est Ecclesia. / Veni, vide tandem, malos et increpa, / Ut hanc cremare desinant. / Manu tua populum tuae tu protege / Dextrae, potente robore.” SELNECCER 1573, I2v, R3r.

³⁰⁷ „Laude dignus est Virgilius, qui & Bucolica & Georgica, & tandem Heroica carmina grauitate & suauitate eximia composuit. Intueamur autem nostrum Daudem, & fatebimur neminem ipsi conferri posse. Quam suaue, quam efficax est illud Bucolicum? Dominus pastor meus, nihil mihi deerit. In loco pascuae me collocauit, super aquam refectionis deduxit me. Quam graue & gratum est illud Georgicum? Quare etiam oportebat Daudem Odysseam de suo exilio & erroribus ante Iliada scribere. [...] Haec est pictura exilij Christi [...]” *Uo.*,)(3r.

³⁰⁸ A Bocatius-zsoltárátköltésekhez járuló paratextusokban ugyan nincs szó arról, hogy ezeket a parafrázisokat iskolai használatra szánta-e szerzőjük, de a versszövegek megalkotottsága és a vonatkozó életrajzi események alapján (Bocatius 1611-ben megszökött prágai fogságából, Kassára ment, ahol ismét az iskola rektora lett, amely hivatalt még 1614-ben is viselte, amikor a gyulafehérvári könyvtár őrévé nevezték ki) a didaktikai funkció valószínűsíthető.

alakzathasználat, bőséges részletezettség, néhány helyen pedig a szókincs antikizálása figyelhető meg. Mindezek egyébként Purkircher és Sylvester átdolgozásaira is jellemzők, mi több, Purkircher a 79. zsoltárnak a latin mellett a német nyelvű parafrázisát is elkészítette.³⁰⁹

A költők többsége (Fodor, Szegedi, Schesaeus, Ostermaier) azonban az eredeti bibliai szöveg hű követésére szorítkozik, kevésbé részleteznek, csupán kisebb nyelvi színezések, változtatások regisztrálhatók parafrázisaikban. A hazai zsoltárköltők majd' mindegyikére igaz, hogy az isteni kinyilatkoztatásban rejlő üdvértékre helyezik a hangsúlyt. A külsőn háttérbe szorul, többnyire aktuális jelentéssel ruházzák fel a zsoltár szavait, a töröktől vagy éppen a járványtól sanyargatott magyarság kollektív panaszaként, Istenhez szóló bűnbánó imájaként értelmezhetők a klasszikus megformáltságú parafrázisok. Alig van itt nyoma a németeknél látott formai-nyelvi bravúroknak, a merészen antikizáló szóhasználatnak. A félelem és a kétségbeesés mindenben eluralkodik, a költői tehetség megcsillogtatása helyett a könyörgés, a vezeklés és a segélykérés kerül a fókuszba.

³⁰⁹ PURKIRCHER 1988, 133–137.

IV. ANTIKIZÁLÁS: ÓSZÖVETSÉGI PARAFRÁZISOK

Az ószövetségi könyvek, szöveghelyek átköltése az ókeresztény kori kezdetek után a kora újkorban ismét bevett gyakorlatnak számított.³¹⁰ Ralf Georg Czapla jegyzékében az Európában megjelent 16–17. századi klasszikus ótestamentumi verses parafrázisokról is átfogó képet ad.³¹¹ Az itt felsorolt átköltések szerzői a legkülönbélebb ószövetségi locusokkal dolgoznak, mint például Ádám és Éva bűnbeesése, Dávid és Góliát párharca, Jónás próféta, Ábrahám és Izsák, valamint Gedeon, a bíró története, Dávid és Jonatán barátsága, Dávid házasságtörése, a lázadó Absolon menekülése, Sámuel két könyve.³¹² A tanító-bölcsességi könyvek (Példabeszédek könyve, Prédikátor könyve, Énekek éneke, Bölcsesség könyve, Sirák fia könyve) igen népszerűek voltak a korszakban, Czapla harminc felett számolja az ide vonatkozó latin

³¹⁰ Bővebben ld. II. 3. fejezetben: Cyprianus, Sedulius, Avitus.

³¹¹ CZAPLA 2013, 526–600.

³¹² Johannes Major: *Paradisus seu hortus Adami. Descriptus carmine heroico* (1558), Johannes Pennisaccus: *Historia lapsus et reparationis primorum parentum carmine heroico descripta* (1576), Rudolf Gwalther: *Monomachia Davidis et Goliae... heroico carmine descripta* (1541), Otto Diricus: *Monomachia Davidis et Goliathi... describitur heroico carmine* (1584), Johann Thollinger: *Jonas Propheta carmine heroico redditus* (1557), Nicolaus Luckius: *Paraphrasis poetica in historiam Ionae Prophetae* (1569), Johann Adam: *Historia de Abrahamo et Isaaco... carmine heroico reddita* (1592), Lucas Schubboeus: *Historia Gedeonis... heroico carmine descripta* (1569), Johannes Krüger: *Insigne amicitiae exemplum Davidis et Jonathae ex sacris bibliis carmine redditum* (1561), Hermannus a Burgundia: *Davidis adulterium heroico carmine conscriptum* (1586), Caspar Schütz: *Fuga Absolonis scripta carmine heroico* (1561), Hieronymus Osius/Ossius: *Duo libri Samuelis carmine heroico redditi* (1559).

nyelvű átköltéseket.³¹³ A magyarországi ószövetségi parafrázisok (Georgius Purkircher, Laskai Csókás Péter és Joannes Bocatius átköltései) majd' mindegyike is ez utóbbi tematikus-műfaji csoportba tartozik, ám ezek a munkák nem szerepelnek Czapla áttekintésében.³¹⁴

IV. 1. Bölcsesség könyve³¹⁵

A Bölcsesség könyvének műfaja apologetikus-didaktikus buzdító szónoklat, amely görög nyelven Egyiptomban, Alexandria városában keletkezett kb. a Kr. e 1. század második felében, zsidó-görög szinkretikus környezetben. Ez a szinkretizmus mind a könyv megformáltságára, stílusára és nyelvezetére, mind pedig a mondanivalójára erős hatást gyakorolt. A Bölcsesség könyvének szerzője munkájával, amelyben a görög retorikai-filozófiai műveltség és a bibliai műfajok szintézisét adja, valamennyi alexandriai honfitársához szól, célja pedig nem más, mint a hit erősítése, remény- és vigasztalás a bizonytalan, ingatag időkben. A szerzői intenciót erősíti a könyv mondanivalója is, miszerint a királyok az Úr törvényei szerint uralkodjanak bölcsen és igazságosan, tartózkodjanak a zsarnokságtól, mert az igazakra túlvilági üdvösség vár, míg az istentelenekre lesújt a Mindenható haragja. A Bölcsesség könyve deuterokanonikus könyvként az alexandriai kánonban hagyományozódott, így később csak a katolikusok tekintették az Ószövetség részének.³¹⁶

³¹³ A sacra poesis jegyében keletkezett művek elsődleges funkciója a tanítás-interpretálás volt. A tanító-bölcsességi könyvek erősen didaktikus jellegük révén eleve jól beilleszthetők a docta pietas műveltségmodellbe és a szent költészet koncepciójába, népszerűségük okát is ez adhatta a sacra poesis alkotóinak körében.

³¹⁴ Czapla repertóriumában a vonatkozó magyarországi munkák közül egyedül Leonhardus Mocoschinus Ószövetség-parafrázisa szerepel. Mocoschinus átköltését külön fejezetben (VI. 3.) tárgyalom.

³¹⁵ PURKIRCHER 1988, 33–90.

³¹⁶ A Bölcsesség könyvről itt elmondottakat bővebben ld. THORDAY-BOROS 2002, 783–801, RÓZSA 1996, 520–527.

Purkircher átköltéséhez két verses paratextus járul.³¹⁷ Az első Starhemberg Henrik báró dicsérő epigrammája, a másik pedig magának a szerzőnek az ajánlókölteménye I. Miksa magyar királyhoz. A paratextusok után az *Argumentum libri Sapientiae*, majd a főszöveg tizenkilenc caputja következik.

Starhemberg báró epigrammájában a Habsburg-uralkodóházat dicsőíti, amely az egész világon híres, birodalmát bölcsességgel irányítja, hódol a Múzsáknak és jártas a tudományokban. Maximus Aemilianus is e család sarja, és mert Purkircher neki ajánlja Salamon írásait, dicsőségét és hírét biztosra veheti.³¹⁸

Purkircher Miksa királyhoz szóló ajánlóverse tartalmilag három részre tagolódik.³¹⁹ Az első rész a kegyes király dicsérete a Dániel könyvének negyedik fejezetéből vett fa-allegória alapján. A második rész Bécs és Pozsony magasztalása. Pozsony leírásából egyértelműen kiérezhető Purkircher őszinte szeretete és rajongása szülővárosa iránt. Végül egy könyörgő egységgel zárul az ajánlóköltemény. Purkircher munkáját királyának ajánlja, és kéri, hogy fogadja költeményét jóindulattal, és támogatásával járuljon hozzá törekvéseihez, hiszen fenséges dolog a Múzsák pártolása.

Az argumentum és a főszöveg bizonyos részletei szerint az egyházra rút veszedelmek lesnek, a zsarnokok vadul, örjöngve törnek a hívők életére, nem félik az isteni büntetést sem, a szent ígéket pedig csak gúnyolják.³²⁰ Így az uralkodóknak oda kell figyelniük (audite) az itt elhangzó bölcsességekre, hogy azokat

³¹⁷ Purkircherről és munkájáról említést tesz: IJSEWIJN 1990, 216, IJSEWIJN 1998, 108. Továbbá ld. TARANOVÁ 2010. Purkircher a magyar szakirodalomban: FRANKL 1873, FRANKL 1874, KNEIFEL 1942, IMRE 1995b, IMRE 1995c.

³¹⁸ Starhemberg báró epigrammája a kritikai kiadásban nem szerepel. A vers szövegét ld. PURKIRCHER 1559, A1v.

³¹⁹ PURKIRCHER 1988, 33–39.

³²⁰ „Haec liber iste docet, quem nostri temporis aetas / ultima cognoscat; saevos habet illa tyrannos, / qui sua iustorum pascunt furiosa cruore / corpora nec poenas curant, quas verba minantur / coelica, sanctorum rident quasi barbara verba, / saepius expositas gemitu maiore querelas. / Audaci fingunt hilares idola furore. / Has habet in mundo turpes ecclesia pestes.” *Uo.*, 43.

elsajátítva (notate, discite) és gyakorolva istenfélő, kegyes vezetőkké válhassanak hívő alattvalóik boldogulására.³²¹

Purkircher az argumentumban alkotói módszeréről is vall, amikor azt mondja, hogy az egyházat anyjaként tiszteli, szereti, tanácsát kikéri, kegyes szavait pedig utánozza, azaz imitálja. Imitáció alatt Purkircher nyilvánvalóan az eredeti bibliai szöveg, az isteni kinyilatkoztatás tartalmilag hű követését, más nyelvi eszközökkel történő visszaadását érti, nem pedig a klasszikus értelemben vett imitációt, azaz sokkal inkább a parafrázis elnevezését lehet itt érteni az 'imitator' kifejezés alatt.³²²

Az argumentumban a Bölcsesség könyvének eredeti szerzőjéről is olvashatunk. Purkircher a könyv valódi megalkotójának az alexandriai Philót, a görög nyelvű zsidó filozófust tartja, aki népének legnagyobb dicsősége volt, és az isteni tanokat igaz szeretettel óvta és ápolta.³²³ Az eredeti könyv akkor született meg, amikor a zsidó népet a rómaiak tartották hatalmukban. Philo elnyomott polgártársai vigasztalására írta meg művét. Így vélhetően Purkircher korának zivataros eseményeivel, az egyház fentebb vázolt sanyarú helyzetével, azaz a körülmények hasonlóságával, a téma aktualitásával indokolható, hogy Purkircher éppen ezt a könyvet választotta parafrázisa tárgyául.

³²¹ „Dic mihi, quid summos evertat in orbe monarchas? / Impia, quam caeco, vita, furore colunt. / Auribus haec patulis, reges, audite, sub imos / pectoris haec abeant omnia verba sinus. / Et vos, iudicii quotquot pia frena tenetis, / hos etiam iustos aure notate sonos. / Imperio totum vobis qui subditis orbem, / discite, quae sancto pectore verba loquar. / Coelica vos geritis regnorum sceptras, potestas / regia nec vobis est sine parta Deo.” *Uo.*, 56. (6. caput). Purkircher a főszövegben másutt is az uralkodókat, különösen a zsarnok vezetőket jelöli meg célközönségként, a tanítást, intést pedig alkotói szándékként. Pl. az 1. caputban a szerző a királyokhoz szól és igazságosságra inti őket: „Imperii sanctas quotquot tractatis habenas, / iusticiae vestro pectore flagret amor. / Iusticiam, moniti, coelestem discite, reges, / qui geritis vestra regia sceptras manu.” *Uo.*, 44. A 19. caputban a szerző magához az Úrhoz szól, és kéri, hogy egyetlen csapással semmisítse meg a kegyetlen királyokat, akik bántják népe szent gyermekeit: „Destrue crudeles horrendo fulmine reges, / qui laedunt populi viscera sancta tui.” *Uo.*, 90.

³²² „Eius et in parvis quae sit sententia rebus, / quaero, pias imitor, quas reddit consona, voces.” *Uo.*, 40.

³²³ „Hunc Philo composuit, testatur ut ipsa, libellum, / maxima qui fuerat Iudaeae gloria gentis, / sedulus et vero coelestem fovit amore / doctrinam, coeli quae nos deducit in arcem.” *Uo.*

Purkircher a klasszikus metrum (disztichon) használatával és a textus caputokba rendezésével már eleve az antik paradigma felé viszi el a bibliai szöveget. A szinkretizáló szerzői szándék a szóhasználatban is megmutatkozik, miszerint a biblikus paradigma egy-egy elemének a helyére az antik paradigma egy-egy megfelelő eleme van beillesztve. Mivel a szöveg az eszkatológia és az üdvtörténet tanításairól, a jók és a gonoszok túlvilági sorsáról szól, így a túlvilággal kapcsolatos gondolatokban rendre előfordulnak a következő klasszikus kifejezések: Styx, Stygius, Tartareus, Dis.³²⁴ Az alvilággal kapcsolatos kifejezések mellett a szókincsben még három példa szerepel az antikizálásra: Boreas, Olympus és Mars.³²⁵

Purkircher parafrázisának második caputjában az istentelen emberek barbár gondolkodásmódjáról, nézeteiről olvashatunk: az élet csupán fájdalom és röpke versenyfutás, a halál végérvényes, nincs túlvilági lét, nincs Isten, akinek ítéletétől rettegni kellene, addig kell élvezni az életet, amíg ifjak vagyunk, nem szabad semmivel sem törődni, csak az élvezeteknek kell hódolni. Az eredeti bibliai szöveg ezen fejezete különféle pogány filozófiai eszmék gyűjteménye, amelyben természetesen az antik filozófia, a hellenizmus, konkrétan az epikureizmus tanai is megtalálhatók. Az átköltés szövegében egy intertextuális utalás formájában jelenik meg az epikureizmus, amikor a költő az „Umbra sumus...” kezdetű harmincegyedik sorral megidézi Horatius Torquatushoz szóló (4.7), az epikureizmus tanait megszólaltató ódáját.³²⁶

³²⁴ „Tu potis es, Stygias cum quem deducis ad undas, / hunc Stygis e putridis tollere rursus aquis.” *Uo.*, 81. „Tartareos et adhuc expertus nemo dolores / inferni miserum significavit onus.” *Uo.*, 46. „Divitias nemo locupletem Ditis in aulam / auferet. Est nobis ditior ille Deus.” *Uo.*, 47.

³²⁵ „A Borea paleae veluti sparguntur inanes, / sic, quae nostra fuit, spes diuturna perit.” *Uo.*, 55. „Nox erat et gratus fessos sopor imbuit artus, / alta quies cunctis rebus in orbe fuit. / Tunc sol in medio sub terris fluxit Olympo, / verbum cum rutilo venit ab ore Dei.” *Uo.*, 87. „Nemo tuis manibus felici Marte resistet, / est gravis iratum res habuisse Deum, / ante tuum quoniam totus, Deus, inclyte, vultum / mundus ut in libra lingula parva tremat.” *Uo.*, 68.

³²⁶ „Umbra sumus, pereunt cuncti reditusque sub auras / vitales nulli Ditis ab arce datur. / Mors sua custodit robustis ostia valvis, / quae reditum cunctis inviolata negant.” *Uo.*, 47. Horatius: *Ad Manlium Torquatium* (4.7.) 4. strófa: „Damna tamen celeres reparant caelestia lunae: / nos ubi decidimus, / quo

Már az eredeti bibliai szövegben (6,5–8: „Ezért félelmetesen és hirtelenül rátok tört, mert szigorú ítélet vár a hatalmon levőkre...”) is hangsúlyos a zsarnok uralkodókra váró szigorú isteni ítélet. Purkircher a parafrázis hatodik caputjának egyik szöveghelyén az isteni haragra, a büntetésre és a fájdalomra vonatkozó szavak, kifejezések variációs ismétlésével (*ira vehemens, poenae onus, maiores dolores, maxima poena, saevissima tormina, aeterni vindicis ira, poenas graves*) nyomatékosítja és részletezi a szövegrészt keretező mondatok tartalmát, miszerint az istentelen uralkodókra lecsap majd az Úr haragja, és a legsúlyosabb büntetésekkel ítéli örök szenvedésre őket. Az elbeszélő az ismétlések tudatosságát az „*iterum repeto*” közbevetéssel is jelzi, így utalva a fő gondolat, a zsarnok uralkodók bűnhődésének fontosságára.³²⁷

A parafrázisban az eredeti szöveg hasonlatainak tartalmilag-nyelvileg alaposabb kibontása szerepel a jobb megértés érdekében. A hasonlatok a szöveg díszítése mellett a mondanivaló érzékletes szemléltetésére is alkalmasak. A parafrázis hasonlatainak majd’ mindegyikében megfigyelhető a szokványos tagmondati sorrendtől való eltérés, amely a hatás- és feszültségkeltést szolgálja. A második caputban például a bibliai szöveg füst és

---

pius Aeneas, quo dives Tullus et Ancus, / pulvis et umbra sumus.” („Mégis, az ég csorbáit a hold gyorsan kijavítja, / ám ha te hullasz alá, / hol kegyes Aeneas lakik, Ancus s Tullus, a kincses, / por leszel, árny leszel ott.” ford. Trencsényi-Waldapfel Imre) HORATIUS 1961, 284–285. Egy vonatkozó vergiliusi reminiscencia kapcsán ld. TARANOVÁ 2010.

³²⁷ „*Ipsius ira brevi vehemens vos obruet omnes, / principibus poenae multiplicabit onus. / Consequitur veniam delicti ignobile vulgus, / cum leve sit, poenas dat quoque iure leves. / Quo quisque est maior, maiores ferre dolores / cogetur, magnos maxima poena premet. / Qui coelos et cuncta regit, nil stemmata magni / nominis aut clari principis arma timet. / Magnum cum minimo quoniam formavit et omnes / excelsa pariter protegit ipse manu. / Magnificos, iterum repeto, saevissima plectent / tormina, per saevos quae meruere dolos. / Heus, vos, crudeles nostro sermone tyrannos, / alloquor et vobis haec mea verba sonant. / Luceat in vestro sapientia pectore, tantum / discite, vera loquor, posse parare decus. / Aut vos aeterni consumens vindicis ira / obruet et poenas haec parat ira graves.” PURKIRCHER 1988, 56.*

szikra hasonlatának (2,2–3) egy némileg átalakított verziója olvasható.³²⁸

A szerző körülírásokat is alkalmaz a szemléletesség fokozására. A második *caput*ban az alvilág megnevezésére a 'Dis palotája' kifejezést használja Purkircher.³²⁹ Az átköltésben számos kérdésalakzat és felkiáltás található, amelyek a textus, az elbeszélői monológ élénkítésének, az érdeklődés és a figyelem felkeltésének és fenntartásának, sokszor pedig a meggyőzésnek, az érvek megerősítésének az eszközeiként értelmezhetők. A tizenegyedik *caput*ban például interrogációval él a költő, amely csak látszólag kérdés, szerepe nem a tudakozódás, hanem a csodálkozás kifejezése. Itt az Exodus jól ismert jelenetének elmondása közben, amikor az Úr vizet fakaszt a kősziklából, hogy a pusztában vándorló népe szomját csillapítsa (vö. 11,4: „Gyötörte őket a szomjúság; akkor segítségül hívták, és vizet adott a meredek szikla, eloltotta szomjukat a kemény kőszál.”), hangzik el az álmétködő elbeszélői közbevetés, kiszólás.³³⁰ A tizenharmadik *caput*ban már felkiáltással fejezi ki meglepő felismerését a szerző, miszerint üres az elméjük azoknak, akik nem ismerik a teremtő Isten szavait, és nem tisztelik az Urat őszinte kegyességgel (vö. 13,1: „Mert természettől balgák voltak mind az emberek, híjával voltak Isten ismeretének...”)³³¹

A parafrázis szövegét szerzője helyenként az elbeszélőtechnika váltogatásával is élénkíti. Például a tizedik *caput*ban az eredeti könyv E/3. személyű Jákobról szóló elbeszélése (10,10–12) E/2. személyű Jákobhoz szóló megnyilatkozássá alakul.³³² A retorikai-

³²⁸ „Spiritus exiguas qui nasi perfluit oras, / fumus ut, in rutila lampade natus, abit. / Et sermo tanquam gliscens scintillula, nostro / corde, per aethereos transvolat, orta, polos.” *Uo.*, 46. Vö. „Hisz orrunkban csak füst az élet lehellete, és a gondolkodás csupán szikra a szívünk lüktetésekor.”

³²⁹ „Divitias nemo locupletem Ditis in aulam / auferet. Est nobis ditior ille Deus.” *Uo.*, 47.

³³⁰ „His immensa sitim sedabat petra. Quis illo / marmore tam gratas esse putabat opes?” *Uo.*, 67.

³³¹ „Omnes, vera Dei qui non noverere parentis / verba Deum vera nec pietate colunt, / heu mihi, quam vanas gestant in corpore mentes!” *Uo.*, 72.

³³² „Haec, Jacobe, tuos direxit sedula gressus, / cum fratris fugeres ora severa tui. / Ipsa Dei regnum patefecit, semina sanctae / huic quoque doctrinae dulcia nosse dedit. / Saepe tuos iuvit susceptos illa labores, / illa tuas praesens largiter auxit opes. / Astitit ipsa tibi tunc, cum deceptus iniquis / fraudibus

stilisztikai eszközök használata mellett Purkircher más technikákat is alkalmaz didaktikus célzattal. Az egyik ilyen technika a szöveg szerkezetének minimális mértékű átrendezése. Az eredeti szövegben előfordul, hogy egy-egy fejezet végéről a gondolatilagtartalmilag még odatartozó egység átkerül a következő fejezet elejére. Purkircher átköltésében korrigálja ezeket a kisebb összevisszaságokat. Például az eredeti szövegben a negyedik fejezet élén szerepel egy olyan rész (4,1–6: „Jobb az erénnyel párosult gyermektelenség, mert halhatatlan az emlékezete...”), amely tartalmilag még a harmadik fejezethez tartozna. Így Purkircher a negyedik fejezet elejéről az erényességről és paráznaságról, az istentelen nemzedék bűneiről és büntetéseiről szóló részt átköltésében átemeli a harmadik *caput* végére, hogy a gondolatmenetet ne zavarják meg a tartalmilag összetartozó, de szerkezetileg egymástól különálló egységek.³³³

A szöveg más helyein is találkozunk ilyen kisebb helyreigazításokkal, pontosításokkal. Az eredeti textus tizenkettedik részében egy többszörösen összetett mondatszerkezet szerepel (12,27), amelynek rövidebb mondatokra való tagolását, egyszerűsítését végzi el Purkircher parafrázisában a jobb megértés érdekében.³³⁴ Az eredeti könyv tizennegyedik fejezetében, amelyben a vízözön történetéről (14,6) van szó, nem nevezi meg az elbeszélő, hogy

---

a merita parte movendus eras. / Mox quoque, ne timeas, te solabatur, acerbos / hostes, quos graviter velle nocere videt. / Tunc cum mirando certares ipse duello, / ista tuas docuit vincere sola manus. / Sic scis, e reliquis quod praestantissima rebus / sit pietas cunctis anteferenda bonis.” *Uo.*, 65–66. Vö. „Vezetete az igazat egyenes utakon, amikor bátyja haragja elől menekült; megmutatta neki Isten országát és szent dolgokkal ismertette meg, nehéz munkájában jóléthez segítette, és fáradozásait bőséggel jutalmazta. Segítségére volt zsarnokai kapzsiságával szemben, és gazdaggá tette. Ellenségeivel szemben védelmezte, üldözőitől oltalmazta, és nehéz küzdelemben győzelemre segítette, hogy belássa: a jámborság mindennél erősebb.”

³³³ *Uo.*, 52.

³³⁴ „Nam cui divinos dederant reverenter honores, / hos illis fuerat maxima causa mali. / Mens invita Deum didicit celebrare potentem, / antea quem voluit dicere nemo Deum. / Propterea meritos tandem sensere dolores, / tardior his gravior poena ferebat onus.” *Uo.*, 71–72. Vö. „Mert amikor szenvedéseikben azok miatt bosszankodtak, amiket isteneknek tartottak, mivel győtremlmet szenvedtek tőlük, belátták, hogy az az igaz Isten, akiről azelőtt nem akartak tudni. Ez az igen nagy büntetés is ezért érte őket.”

kire is gondol, amikor a világ reménységéről beszél, így Purkircher pontosítja az elbeszélést, és egyértelműen kimondja Noé nevét.³³⁵ Helyenként olyan, az eredeti szövegből hiányzó, de a textus megértését elősegítő, magyarázó megnyilatkozásokat, kiszólásokat is találunk az átköltésben, amelyek valószínűleg az elbeszélőtől származnak. Ilyen például a tizennegyedik caput zárójeles szövegrészlete, amelyben a költő a bálványokat faragó szobrász bűnös becsvágyára figyelmeztet (vö. 14,18).³³⁶

IV. 2. Énekek éneke³³⁷

Az Énekek éneke a menyasszony és a vőlegény harminc szerelmi énekéből álló gyűjtemény, egyes kutatók szerint lakodalmas ének, a palesztinai izraelita menyegző szöveggönyve. Az énekek szerzősége a hagyomány szerint Salamonhoz köthető, így a művet a bölcsességi könyvek közé sorolják. A feltehetőleg a fogság utáni időkben kialakult szöveg Palesztinában, Jeruzsálemben keletkezett. A Kr. u. 7. századtól húsvét ünnepén olvasták, kánoni könyvként a héber Bibliának is része, az Írások egységben található. A szöveg laza szerkezetű, önálló, kevésbé összefüggő, szerelmi, lakodalmi énekekből áll, amelyeknek csak a témájuk közös, a jegyesek egymás iránti szerelméről szólnak. A gondolatmenetben és a cselekményben sincs haladás, az egyes dalok sokszor ugyanannak a témának a változatai. Az Énekek énekéhez kétféle értelmezési lehetőség kapcsolható. Az egyik szerint a benne foglalt dalokban a kölcsönös és hűséges emberi szerelemről, konkrétan Salamon, a pásztor és Sulamit, az egyszerű pásztorlány ná-

³³⁵ „Et tua magnanimos quondam cum dextra gigantes / perderet et rapidis terra periret aquis, / prora Noë tota cum posteritate per altum / incolumem longo tempore parva tulit.” *Uo.*, 74. Vö. „Így keresett már az ősrégi időben, amikor a gőgös óriások vesztüket lelték, tutajon menedéket a világ reménysége, és új nemzedék magvát hagyta a világra, mivel a te kezéd kormányozta.”

³³⁶ „Sculptor et ipse suas operis dum quaerere laudes / nititur (ambitio crimina multa parit), / arte sua coecae hominum confirmat inani / mentes, dum statuare membra venusta facit.” *Uo.*, 76. Vö. „Tiszteletük fokozására a művész becsvágya olyanokat is ösztönzött, akik (a királyt) nem is ismerték.”

³³⁷ LASCOVIUS 1578.

száról olvashatunk. A másik, az allegorikus-szimbolikus magyarázat szerint a vőlegény és a menyasszony kölcsönös szeretetében és hűségében Izrael/az egyház és Jahve/Krisztus kapcsolata fejeződik ki. A két interpretációs irányzat természetesen együttesen is érvényesíthető, hiszen az emberi és az isteni szeretet összekapcsolódik, az emberi szeretet megnyilvánulása az isteninek.³³⁸

Laskai Csókás Péter parafrázisának címével (*Iucundum ac suave sponsi Christi colloquium cum sponsa Ecclesia*, azaz Krisztus beszélgetése jegyesével az egyházzal) már utal az allegorikus-szimbolikus értelmezésre, az átköltéshez járuló nagyszámú paratextusok közül néhányban pedig ugyancsak erre a szövegmagyarázatra találunk utalásokat.³³⁹ Például Laskai kísérőversében (*Pro materia carminis epigramma*) hangsúlyozza, hogy átköltésében Isten titkos akarata (ti. az Izraellel és az egyházzal kötött szövetsége) nyilvánul meg, amelynek kifejtésében végig világosságra, a homályos célzások elkerülésére törekedett.³⁴⁰

³³⁸ RÓZSA 1996, 393–400.

³³⁹ Összesen 18 paratextus járul a főszöveghez, amelyek sorrendben a következők: 1.) Petrus C. Lascovius: Pro materia carminis epigramma 2.) Epigramma M. Petri Albini Nivemontii 3.) Johannes Monai disztichonos költeménye 4.) Stephanus Kaposius disztichonos költeménye 5.) Stephanus Eori disztichonos költeménye 6.) Daniel Kisdopzai hexameteres költeménye 7.) Andreas Capolneaus Zalainus disztichonos költeménye 8.) Ioannes Herceg Zölösius disztichonos költeménye 9.) Petrus C. Lascovius prózai előszava patrónusaihoz és a debreceni szenátushoz 10.) Petrus C. Lascovius költeménye 11.) Petrus C. Lascovius Nicolaus Zabohoz szóló verse 12.) Petrus C. Lascovius David Zabohoz szóló verse 13.) Petrus C. Lascovius Johannes Torkoshoz 14.) Petrus C. Lascovius Franciscus Duscashoz 15.) Petrus C. Lascovius Matthaeus Bogardihoz 16.) Petrus C. Lascovius: Ad omnes viros consulares Reip. Debrecinae 17.) Petrus C. Lascovius költeménye a debreceni szenátushoz 18.) Petrus C. Lascovius (görög nyelvű) költeménye a debreceni szenátushoz.

A magyarországi parafrázisok közül Mokoschinus, Laskai és Bocatius munkáihoz kapcsolódik a legtöbb paratextus. A Laskai-átköltéshez járuló kísérőszövegek többsége a következő témakörökben mozog: a Laskaiak, különösen Péter magasztalása; Az Énekek éneke című könyv parafrázisának és az eredeti bibliai könyvnek a dicsérete; a patrónusoknak, a debreceni szenátusnak, Debrecen városának és a város kiemelkedő polgárainak üdvözlése.

Laskai filozófiai, egyháztörténeti munkásságához ld. BALÁZS 1973, H. HUBERT 1990.

³⁴⁰ „Quae frustra feriunt, non sunt aenigmata, sensus, / Hic quae texuimus quilibet opto sciat. / Hic magni secreta Dei (modo cernere) voluntas / Versibus in nostris hic repetita iacet.” LASCOVIUS 1578, A1v.

Kaposi István (Stephanus Kaposius) a parafrázishoz írott disztichonos költeményében szintén Krisztusról mint vőlegényről (sponsus) és az egyházzal mint aráról (sponsa) beszél. Szerinte a textusnak ez a jelentése könnyedén elkerülheti az emberi értelmet, felfogóképességet, hacsak a hit fénye nem tudja azt megvilágítani. Kaposi az emberi nászhoz hasonlítja a szent frigyét, a kettő között azonban van egy lényeges különbség: míg a szűz leány házasságával elveszíti tisztaságát, addig az emberiség éppen a Krisztussal kötött szövetség által tisztul meg.³⁴¹ A paratextusok közül kiemelkedik Laskai Csókás Péter prózai előszava, amelyet patrónusaihoz és a debreceni szenátushoz címzett. Ebben a praefatióban Laskai hangsúlyozza, hogy átköltésében semmi olyan nincs, amely a tisztaság erkölceitől idegen lenne. Ebből a megszólalásból arra következtethetünk, hogy a parafrázis a tanulmányi számára oktatási céllal készült.³⁴²

Laskai disztichonos átköltésén felfedezhető a klasszikus görög dráma néhány műfaji sajátossága. A főszöveg első sorában (Sponsa suum hic dulci compellat carmine sponsum) a költő felvázolja a drámai alapszituációt: a menyasszony édes dalban szólítja vőlegényét. A Prologus Spiritus egység ténylegesen drámai előhangként, bevezetésként funkcionál, amelyből megtudhatjuk a 'darab' alap gondolatát, mondanivalóját, célját. A Colloquium rész párbeszédes formájából, a Sponsus-Sponsa dialógusából is a szöveg drámajellegére következtethetünk.³⁴³

A szókinccs tekintetében nem fajsúlyos az antikizálás, igen kevés példát tudunk csak említeni. Elvértve olyan klasszikus kifejezések fordulnak itt elő, mint a stygius paludes, azaz Krisztus, a

³⁴¹ „Christus sponsus amans Ecclesia sponsa vocatur / Ipsius hanc sibi quod sanguine vinxit amor. / Effugit humanos omnes haec copula sensus / Nec nisi eam fidei lux penetrare potest. / Virgo mundano cum iungitur ipsa marito, / Altrix non ultra virginitatis erit. / At genus humanum prius omni labe refertum, / Signa nec ulla pia virginitatis habens. / Postquam connubio Christi talamoque receptum est, / Vitae dat castae plurima signa suae.” *Uo.*, A2v–A3r.

³⁴² „Praeterquam enim quod in his, nihil a moribus honestorum iuvenum admittitur alienum, peculiari etiam huius mei instituti ratio est, quod et mei officii esse duco...” *Uo.*, A4v–B1r.

³⁴³ Martin Nessel 1649-es *Theatrum amoris* című parafrázisában ugyancsak drámaként értelmezi az Énekek énekét. CZAPLA 2013, 579.

megváltó legyőzi a sztüxi posványokat, tehát a halált, vagy a Phoebo exulta nitore, azaz a menyasszony ragyog a phoebusi fénytől, csillogástól.³⁴⁴ A szépséges ara tündöklését egyéb szöveg-helyeken is a Nap (Phoebus) ragyogásához hasonlítja a lírai elbeszélő,³⁴⁵ másutt pedig arról beszél, hogy az ékes beszédű menyecskét maga Minerva sem múlja felül.³⁴⁶ A vőlegény egyik megszólalásában Vergilius 10. eclogájának közismert sorát ismerhetjük fel.³⁴⁷

Laskai parafrázisa két fő szerkezeti egységből (a Lélek előhangja és a beszélgetés) áll. A párbeszédés részben felváltva a menyasszony és a vőlegény egymásra felelgető szólamai szerepelnek, ezekkel párhuzamosan olvashatók a Lélek megszólalásai. Ebben a hármas felosztásban összesen tizenöt egység következik egymásra. A szöveg egészét áttekintve kitűnik, hogy a szerző elsődleges célja a textus allegorikus-szimbolikus jelentésének, Krisztus és az egyház misztikus kapcsolatának kibontása és az ebből fakadó bibliai tanítások átadása; ez a törekvés a szöveg minden szerkezeti szintjén jelen van.

A Prologusban a költő egyértelműen Krisztussal és egyházával azonosítja a Colloquium rész beszélőit, s ezzel a szöveg gondolati magvát is meghatározza. Az is kiderül ebből az egységből, hogy a dialógus részben a Spiritus szólamai magyarázó-tanító funkciót töltenek be.³⁴⁸ Isten igéinek megismerésére, titkos, kiváltképp

³⁴⁴ „Christus ... / Peccatum, mortem, Satanam, Stygiasque paludes / Vicit, et afflictas ipse reduxit oves.” LASCOVIUS 1578, C2v. „Tantum grata mihi Phoebo exulta nitore / Sponsa, nec est quae iam plus placuisse queat.” *Uo.*, C3r.

³⁴⁵ „Albent ut puro mundatae in fonte capellae, / Aurea vel Phoebo fila movente nitent, / Aut velut emissis radiis Sol aureus ardet, / Virgineis splendes non secus ipsa genis.” *Uo.*, D2r.

³⁴⁶ „Colloquio dulcis, facundis grata loquelis, / Hanc superat nunquam flava Minerva nurum.” *Uo.*, C2v.

³⁴⁷ „Magnus amor iunctis, amor omnia vincit in aevo / Castus amor laetos cogit adesse dies.” *Uo.*, C2r. Vö. Vergilius Ecl. 10,69: „Omnia vincit amor et nos cedamus amori.” A 10. ecloga latin nyelvű szövege interneten elérhető: <http://www.thelatinlibrary.com/vergil/ec10.shtml> (Megtekintés ideje: 2021. július 6.).

³⁴⁸ „Sponsum nunc mecum sponsam tu coge loquentes, / Sponsus erit Christus sponsa beata cohors (...) O quam dulce Dei cognoscere verba benigni, / Spiritus haec nobis suggeret ipse Dei.” LASCOVIUS 1578, A4v. Pál első levele a ko-

a Krisztus és egyháza közötti szövetségről szóló tanításainak feltárására pedig az egyház aktuális helyzete miatt most különösen szükség van, hiszen a megannyi düh és tombolás közepette a kétségbeesett híveknek egyedül az Úr támogatása, segítsége szolgálhat vigaszul.³⁴⁹

A Colloquium/Sponsa-Sponsus párbeszédés részben az eredeti bibliai textus hétköznapi jelentésének szintje és az allegorikus-szimbolikus jelentésszint egyszerűen van jelen. Laskai néhány helyen parafrázeálja az Énekek éneke eredeti szövegét, átvesz belőle olyan locusokat, mint például amikor a menyasszony csókokat kér a vőlegénytől,³⁵⁰ amikor a menyasszony magányosan bolyong és a vőlegény nyájához vezető utat keresi,³⁵¹ amikor a vőlegény a viruló, zöldellő almafához és a gazdagon termést hozó szőlővesszőhöz hasonlatos,³⁵² a menyasszony pedig olyan, mint a lilium vagy a rózsa a tövises szederbokrok közt, és galambszemei vannak.³⁵³ Máskor a szerző csupán kis mértékben ragaszkodik az

---

rinthosziakhoz 12,8-10 alapján a Szentlélek (Szent Szellem) ajándékai közt szerepel a nyelvek magyarázása is: „Mert van, aki a Lélek által a bölcsesség igéjét kapta, a másik az ismeret igéjét, ugyanazon Lélek által. Az egyik ember ugyanattól a Lélektől a hitet, a másik ugyanazon Lélek által a gyógyítások kegyelmi ajándékait. Van, aki az isteni erők munkáit vagy a prófétálást kapta; van, aki lelkek megkülönböztetését, a nyelveken szólást vagy pedig a nyelveken szólás magyarázását kapta.”

³⁴⁹ „Inter enim tantos Ecclesia totque furores, / Auxilio fortis stat bene facta Dei.” *Uo.*, B4v.

³⁵⁰ Sponsa: „Oscula non igitur mihi iungere sponse negato...” *Uo.*, C1r. ~ vö. Énekek éneke 1,2: A menyasszony: „Csókoljon meg engem szája csókjaival.”

³⁵¹ Sponsa: „Sola vagas ignara vias quo devius error / Ducit ad interitum dulcis amice sequor. / Ergo viam da, qua tua pabula carpere possim, / Amplificemque tuum te duce sponse gregem.” *Uo.*, C1v. ~ vö. Énekek éneke 1,7: A menyasszony: „Mondd meg nekem te, kit lelkemből szeretek, hol legeltetsz, délben hol delettetsz? Miért keresgélek társaid nyájainál?”

³⁵² „Vitis et ut frondens bene culto in colle virescit, / Botrus et a faeto palmite pendet onus: / Non aliter nostri fiet cultura mariti, / Et cumulat nostrum non secus ille thorum.” *Uo.*, C1v. ~ vö. Énekek éneke 1,14: A menyasszony: „Mint a ciprusfűrt Én-Gedí szőlőiben, olyan az én szerelmesem.”; „Malus ut est inter sylvestria ligna virescens / Flore potens, inter tu quoque Christe viros.” *Uo.*, C3r. ~ vö. Énekek éneke 2,3: A menyasszony: „Mint almafa az erdő fái közt, olyan szerelmesem a legények közt.”

³⁵³ Sponsus: „Quantum inter densas tibi lilia grata miricas, / Et rosa spinosis suavior ipsa rubis. / Tantum grata mihi... Sponsa...” *Uo.*, C3r. ~ vö. Énekek

eredeti textushoz, több helyen saját kérdéshalakzataival, hasonlataival ékesíti, retorizálja a szöveget. Például a csókokat kérő menyasszonynak a következő költői kérdésekkel felel vőlegénye: „Talán utasítsam vissza, amit most szerelemmel telve kérsz tőlem? Ne törődjek a mézédés nedűvel kevert szavakkal?”³⁵⁴ A menyasszony pedig a száraz nádasban égő tűzhöz hasonlítja szíve szerelmének lángolását.³⁵⁵ Az allegorikus-szimbolikus jelentés explicit formában a szöveg ezen szintjén is jelen van. A veszedelemben forgó egyház a menyasszonnal, az oltalmat nyújtó Krisztus pedig a vőlegénnyel azonosítódik, mindez nyelvi szinten is tetten érhető. Például a menyasszony több helyen Krisztusnak nevezi jegyesét (*sponsus*, *maritus*).³⁵⁶ A Prologus mellett a főszöveg első hármasságában is reprezentálódik az egyház aktuális helyzete. A menyasszonyra mindenfelől a vereség, a romlás, a pusztulás terhe nehezedik, ezért szerelmétől és békevágyától vezérelve arra kéri vőlegényét, hogy lépjen vele frigyre és kegyesen keljen a védelmére. A menyasszony panasza természetesen meghallgatásra és válaszra talál.³⁵⁷

éneke 2,2: A vőlegény: „Mint liliom a tövisek közt, olyan kedvesem a lányok közt.”; *Sponsus*: „*Quam dedit arduentes oculos Natura columbae: / Tam dedit et sponsae lumina clara meae.*” *Uo.* ~ vő. Énekek éneke 1,15: A vőlegény: „De szép vagy, kedvesem, de szép vagy! Szemeid galambok.”

³⁵⁴ „*Anne ea quae pleno nunc pocis amore recusem? / Verbaque mellito mista liquore morer?*” *Uo.*, C1r.

³⁵⁵ „*Ignis ut in sicca succensus arundine flagrat: / Flagrat et accensi sic mihi cordis amor.*” *Uo.*, D1r.

³⁵⁶ „*Non ego credideram sponso me tam fore gratam / Quis potuit Christo gratior esse meo?*” *Uo.*, C2r, „*In tantis mirex vigilas dum Christe periclis, / Cur ego non gratis sponsa tua esse velim?*” *Uo.*, C2v, „*Flore potens, inter tu quoque Christe viros / ... / Solus enim noster plenus pietate maritus, / Vita, salus, semper quo mihi dante manent.*” *Uo.*, C3r. A *noster maritus* formából az egyház kollektív, T/1. személyű megszólalására következtethetünk.

³⁵⁷ *Sponsa*: „*Undique collectis multa me mole ruina / Opprimit insidiis, tu mihi dexter ades. / Dexter ades, quoniam sponso tibi sacra dicata / Sponsa queror, cupio iam tua iussa sequi.*” *Sponsus*: „*Sum placidus, mitisque, et ad omnia promptus amica, / Dic modo quid morbi quidve doloris habes. / Audiet has auris placidas mea sponsa querelas, / Audiet, et certe verba recepta dabit. / Nil metuas, cursumque tuum deponere noli, / Adsis, et thalami dulcis amica mihi es.*” *Uo.*, B4v–C1r.

A Spiritus vélhetően a szerző, Laskai szócsöve. Tárgyilagosan beszél, nem a szereplők (Sponsa, Sponsus) szólamaira felel, hanem általános érvényű bibliai tanításokat, bölcsességeket fogalmaz meg a főszöveg tárgykörében. A Spiritushoz kapcsolódó tizennégy egységben két sor („Quisquis adit dominum prece non dubitante benignum, / Me duce foelices possidet ille dies.”, azaz bárki, aki bizonyossággal, s nem kételkedve kéréssel, imával fordul az Úrhoz, az a lélek vezetésével boldog napokkal fog bírni.) szólamról szólamra folyamatosan ismétlődik a fő mondanivaló, tanítás hangsúlyozására. A többi szövegrészben a fő gondolatkör (az egyház és Krisztus közötti kapcsolat üdvössége) tartalmi elemei vannak kifejtve. A menyasszony-vőlegény egymásra felelgető szólamaihoz hasonlóan az egyes bölcsességek (pl. az Úr igazságossága és általma, az isteni megbocsátás és gondviselés, az üdvösség kincse és az isteni adományok, az ima és a hit ereje, az egyház-hajó allegória, az egyház mint Krisztus nyája, Krisztus és az egyház házassága) is az eredeti bibliai könyv laza szerkesztését leképezve következnek egymásra.

IV. 3. Sirák fia könyve³⁵⁸

A Sirák fia könyvét egy Ben Szira nevű tekintélyes írástudó alkotta meg héber nyelven Jeruzsálemben Kr. e. 190 körül. A héber nyelvű szöveget Ben Szira unokája egyiptomi tartózkodása alatt, kb. Kr. e. 132-ben fordította le görögre. Ben Szira célja műve megírásával az volt, hogy a palesztinai zsidóság vallását és kultúráját fenyegető eszmeáramlattal, a hellenizmus hódításával nyíltan szembe szálljon, hogy társait hitükben megerősítse, és meggyőzze őket Izrael hitének értékéről. A könyv nem bír tervszerű felépítéssel, különböző témákkal foglalkozó mondások gyűjteménye, a tematikus egységek is lazán, rendszer nélkül kapcsolódva következnek egymásra. A Sirák fia könyve a bölcsességi irodalomhoz tartozik, alaptémája a bölcsességi nevelés elemei, a vallás és az erkölcs kérdései, az Istennek tetsző helyes cselekvés, magatartás

³⁵⁸ BOCATIUS 1990, 63–198.

normái, szabályai. A Bölcsesség könyvéhez hasonlóan ezt a munkát is a deuterokanonikus könyvek közé soroljuk.³⁵⁹

A Bocatius munkájához járuló kísérszövegek szerzői majd mindnyájan a parafrázis tanító-nevelő jellegét, célzatát emelik ki, ahogyan erről a sacra poesis elméleti háttérét tárgyaló fejezetben (II.3.) Bocatius praefatiója kapcsán már esett szó.³⁶⁰ Üdvözlőkölteményt írt az átköltéshez Fridericus Taubmannus, Ernestus Hettenbach, Salomon Gesnerus, Nicolaus Steinberg, Johannes Spangenberg, Stephanus Holtzmannus. Továbbá Aegidius Hunnius prózai előszóban üdvözli a parafrázis olvasóit.

Hettenbach szerint Bocatius tudós költeményében az istenfélelemből fakadó és a tiszta hiten alapuló virtus megismerésére és kívánalmára tanít.³⁶¹ Steinberg azt tanácsolja a tanulóifjúságnak, hogy serényen forgassák Bocatius munkáját, és a benne található erkölcsi-életviteli szabályokat már gyermekkoruktól fogva a gyakorlatban is alkalmazzák. Miként az orvos mézzel édesíti a keserű orvosságot, úgy Bocatius műzsája révén, bölcs művészetével, édes dalba burkolva teszi kellemesebbé a tanítványok számára a komoly, szigorú tanokat.³⁶² Spangenberg is úgy

³⁵⁹ RÓZSA 1996, 528–536.

³⁶⁰ Bocatius munkásságának tanulmányozásához ld. HAJNÓCZI 1913, HAJNÓCZI 1941, KIRÁLY 1983, CSONKA 1983/2, CSONKA 1989, SZELESTEI N. 1995, SZELESTEI N. 1998, TESZELSZKY 2008, BALEGOVÁ-FRANTIŠEK 2016, SZÖRÉNYI 2016, GYULAI 2017.

³⁶¹ „Ergo piis quod hanc doces laboribus / Notamque cunctis esse docto carmine / Optam, Bocati dum Syracidae libros / Sacros in ordinem ductos exhibes, / Accomodo discentibus fusos metro.” BOCATIUS 1990a, 957.

³⁶² „Sedulus has versa leges, teneroque probandis / Gestibus et factis infer ab ungue, puer / (...) / En tibi, si qua minus sapiunt et amara videntur, / Musa facit docti suavia cuncta viri. / Dulcia sic reddunt absinthia tetra labellis, / Acria sic medici pocula melle linunt. / Curat idem quoniam sapiente Bocatius arte, / Dulcibus involvens dicta severa modis.” *Uo.*, 958. A szöveg helyi intertextuális utalást tartalmaz: Lucretius *De rerum natura*, I. 934–942. „...carmina musaeo contingens cuncta lepore. / Id quoque enim non ab nulla ratione videtur; / Sed vel uti pueris absinthia taetra medentes / Cum dare conantur, prius oras pocula circum / Contingunt mellis dulci flavoque liquore, / Ut puerorum aetas improvida ludificetur / Laborum tenuis, interea perpotet amarum / Absinthii laticem deceptaque non capiat, / Sed potius tali facto recreata valescat...” Az idézet forrása: <https://www.thelatinlibrary.com/lucretius.html> (Megtekintés ideje: 2021. július 6.), „...az egész verset Múzsák mézébe merítem. / Úgy érzem, nem is ostobaság ez: a kisgyerekeknek /

látja, hogy Bocatius a nyugodt, gondtalan életre tanít, hogy mindenkor az isteni parancsokat kell követni. Erkölcsi téren a gyermekek számára sok hasznot hoznak a könyvben szereplő tanítások.³⁶³ A parafrázis műfajkijelölő címéből (*Paraenesis ad vitam bene beateque transigendam*) is erre a tanító-nevelő intencióra következtethetünk.

A disztichonos verselésű szövegben számos példa kínálkozik a szókincs antikizálására. Bocatius bátran operál az istennevekkel (Atlas, Iuppiter, Neptunus, Mars, Venus, Cupido, Pluto, Ceres, Phoebus), a szelek (Eurus, Boreas, Auster), a mitológiai lények (Parcae, Lachesis, Furia, Erynnis, Tisiphone, Syren, Titan) és személyek (Ulysses, Hercules, Argus) klasszikus elnevezéseivel, továbbá a mennyei (Olympus) és az alvilággal (Phlegethon, Avernus, Styx, Elysium, Charon) kapcsolatos antik kifejezésekkel.

A tölgyfa (Iovis umbrosa arbor) körülírásában szerepel a főisten, Iuppiter neve,³⁶⁴ akit Tonansként, azaz Mennydörgőként is emleget Bocatius, amikor arról beszél, hogy Isten hősi keze a népeknek királyt ad.³⁶⁵ Másutt a megvénhedt szerelme Cupido öreg katonájának (senex miles Cupidinis) nevezi a szerző.³⁶⁶ A kapzsiságról szóló részben, akik a bánya kincseire sóvárognak, azok Plutónak áldoznak.³⁶⁷ A magas hegyek közt az Eurus szórja

---

émelyítő ürmöt ha beadnak, az orvosok is csak / így vonják be előbb a pohár peremét aranyédes / mézkeverékkel, a még gyanú nélküli, zsenge gyerekkor / így csalatik meg egészen az ajkáig, de megissza / a keserű, ürmös folyadékot, s így szedetik rá, / mégsem károsodik, hanem inkább ettől erősebb / lesz végül s becsapatva kigyógyul örökre bajából...” (ford. Vas István), Az idézet forrása: gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Okor-kelet/Okori.es.keleti.irodalmak/index.asp_id=563.html (Megtekintés ideje: 2021. július 6.).

³⁶³ „Hic docet humanam sine sollicitudine vitam / Defere, et in cunctis coelia iussa sequi. / Hunc ergo assidue pueri versate libellum, / Ad mores vobis comoda multa feret.” BOCATIUS 1990a, 959.

³⁶⁴ BOCATIUS 1990, 75.

³⁶⁵ „Regem heroa manus populis dat quando Tonantis, / Pendet ab arbitrio regia nulla suo.” *Uo.*, 98.

³⁶⁶ *Uo.*, 110. A Cupido katonája kifejezés egyébként a humanista költészet közkedvelt fordulata. Erről bővebben ld. ECKHARDT 1913.

³⁶⁷ „Qui faciunt sacra Plutoni, sitiuntque metallum, / Hos alto positos praecipitabit idem.” BOCATIUS 1990, 134.

szét a polyvákat.³⁶⁸ Az Úr az Olympus uralkodójaként (magni regnator Olympi) ad törvényt Mózesnek.³⁶⁹ Az istenfélelelről szóló egységben a kétkedők lelke azzal az ígérettel bátoríttatik, hogy az elíziumi várból ismét jólét és üdvösség támad.³⁷⁰ A hal-doklás folyamatát a Charon hajójára való készülődéssel („Cum properas, currusque paras, navesque Charontis”) írja körül Bocatius.³⁷¹

Lachesis, az élet fonalát szövő párka a férfúknak örök életet, hírnevet adhat.³⁷² Amikor a szerző az ármánykodásról és a rágalomról beszél, szerencsésnek mondja azt, aki életét irigység, düh és örület nélkül éli. A düh, örület szó itt az egyik fúria, Tisiphone nevével helyettesítődik.³⁷³ Az égről eltűnő Nap helyett pedig a Titan (ti. Hélios, Hyperion fia) szó szerepel.³⁷⁴ Egy másik locus szerint aki lusta, az nem fog herkulesi munkákra („non suadebit Herculeos labores”) biztatni.³⁷⁵ A Salamonról szóló leírásban pedig arról olvashatunk, hogy a bölcs királynak száz szeme volt, akár Argusnak.³⁷⁶

A paráznságra és szemérmertlenségre figyelmeztető részben a lírai elbeszélő arra inti olvasóit, hogy tartsák távol magukat a szírének csábító énekétől, ne legyenek azoknak prédái. Járjanak el úgy, ahogy egykor a kegyes Ulysses tett hajósaival, hogy ne érhessék el füleiket a zengő hangú szörnyek.³⁷⁷ Ez utóbbi részlet

³⁶⁸ „Montibus in summis paleae sparguntur ab Euro, / Et sepes alto nulla manere potest.” *Uo.*, 129.

³⁶⁹ *Uo.*, 75.

³⁷⁰ „Ille sacro firmat dubiis hoc omine mentem, / Rursus ab Elysia quod venit arce salus.” *Uo.*, 81.

³⁷¹ *Uo.*, 170.

³⁷² „Cuncta ferit Lachesis, sed famae parcit honestae, / Haec aeterna viris stamina Parca dedit.” *Uo.*, 150.

³⁷³ „O felix, quicumque suum sic transigit aevum, / Aspera quem dictis vox superare nequit. / Aegra dolore vacat mens, livor corpora nullus / Pascit, Tisiphone pectore nulla sedet.” *Uo.*, 154.

³⁷⁴ „Cum subeunt nubes coelo Titanque recessit, / Purior, heu celeres quisquis habebit equos.” *Uo.*, 139–140.

³⁷⁵ *Uo.*, 123.

³⁷⁶ „Centum in fronte oculos Argus velut alter habebat” *Uo.*, 186.

³⁷⁷ „Eripe te cantu Syrenum, victus earum / Ne miser in casses praeda vocata cadas. / Fac tibi, et ipse pius nautis quod fecit Ulysses, / Ne capiant aures monstra canora tuas.” *Uo.*, 110.

intertextuális utalásként is értelmezhető, ha az *Odüsszeia* nevezetes epizódjára gondolunk.

Aegidius Hunnius a parafrázishoz írott praefatiójában Bocatius alkotói módszeréről, az átköltés szerkesztéséről is szót ejt. Bocatius az eredeti bibliai könyvben rendezetlenül, szétszórta, összevissza szereplő tanításokat átdolgozásában tematikus fejezetekbe gyűjti össze.³⁷⁸ Ez a technika, az egymástól esetenként távol levő, de tartalmilag összetartozó gondolatok összerendezése lehetővé teszi az egybevágó szövegrészek azonnali idézését az iskolai és az egyházi, templomi használatban egyaránt.³⁷⁹ Számos ismétlődés található az eredeti bibliai könyvben, ezeket a visszatérő témákat igyekszik egy-egy versben összefogni Bocatius az átláthatóság, a letisztultság, a világosság kedvéért. Például a bölcsesség témakörében számos szövegrész szerepel az eredeti textus ötvenegy fejezetében szétszórva: *A bölcsesség titka, Bölcsesség és tisztesség, A bölcsesség nevel, A bölcsesség iskolájában, A bölcs boldogsága, Igazi és hamis bölcsesség, A bölcs nagysága és veszedelme, Bölcsesség és balgaság, A bölcsesség beszéde, A bölcsesség és a törvény*. Bocatiusnál ezek a gondolatok két tematikus költeményben (*De sapientia, De sapientibus*) vannak összefoglalva. A barátságról szóló tanításokkal (*A barátság, Igaz és hamis barátok, Magadhoz valókkal barátok, Hamis barátok*) ugyanígy jár el a költő (ld. a *De amicis* és a *De inimicis* című elégiát).

A következőkben egy példán keresztül szemléltetjük ezt az eljárást. A Sirák fia könyvének szerzője több helyen beszél a nőkről, az asszonyokról, a feleségről (*A nők: 9,1–9; 25,13–26; 26,1–18, A házasságtörő asszony: 23,22–27, Az asszony kiválasztása:*

³⁷⁸ A 4 könyvben összesen 72 elégia szerepel. A parafrázisban előforduló témák közül néhány: *De sapientia, De timore Dei, De fiducia in Deum, De verbo divino, De peccato, De poenitentia, De magistratus officio, De tyrannis, De impiis, De officio parentum, De adulteris et impudicis, De ebrietatis vitio, De stultis, De avaritia, De vadimonio, De paupertate, De labore, De veritate, De somniis, De morte* stb.

³⁷⁹ „Ubi simul operam dedit, ut adhibita methodo, quae sparsim alias hinc inde toto libro leguntur, in certa capita redigeret, ut quacunq; de re vel in Ecclesia, vel in schola disserendum alicui sit, ex suis quasi cellulis sententias ad institutum congruentes proferre et ad usum praesentem accommodare queat.” BOCATIUS 1990a, 956.

36,21–27, *Az asszonyok: 42,12–13*) is. A kiemelt locusokban szereplő szentenciákat Bocatius két egymásra következő elégiában (Liber secundus, Elegia X. *De virtutibus honestae coniugis*, Liber secundus, Elegia XI. *De vitiis foeminarum*) foglalja össze.

Liber secundus, Elegia X. *De virtutibus honestae coniugis*³⁸⁰

1	Casta marita toro fulvo preciosior auro est,	Sirák 26,15
(...)		
9	O quoties felix, quoties est ille beatus,	Sirák 26,1–2, 4; Sirák 36,23–24
10	Qui dicat: coniux est mihi casta domi.	
(...)		
15	Haec coeleste viro donum, quae prorogat aevum,	Sirák 26,1, 3, 14
16	Provida cui soles molliter ire facit.	
(...)		
21	Oris amoena bono blandoque decora lepore	Sirák 36,23
22	Nata viro prudens vulnera voce fugat.	
23	Coelica res mulier quaecunque silentia praestat,	Sirák 26,14
24	O decus, o opibus cara virago magis.	
25	Dic mihi, quid gemmis, fulvo quid carius auro?	Sirák 26,14–15
26	Nupta modesta domi, nupta modesta foris.	
27	Quod sine sole polus, torus hoc sine coniuge casta:	Sirák 26,16
28	Sol decus omne polo, nupta pudica toro.	
29	Forma secunda iuvat facies ubi frontis honesta,	
30	Haec tibi formosae lampadis instar erit.	Sirák 26,17
31	Sic ab ea tua tota domus ceu lumine sacra	
32	Lampadis ignicomae fulget in aede decus.	
(...)		
35	Dulce suo spectrum formosa marita marito,	Sirák 36,22
36	Huic ea sollicito gaudia mille parit.	
(...)		
39	Nupta manu famulis quae rem disponit et arte,	Sirák 26,18
40	Semper erit domui firma columna suae.	
41	Sepibus incassos fera quaelibet irruit hortos,	Sirák 36,25
42	Absque bona coniux coniuge damna dolet.	

Látható tehát, hogy Bocatius X. elégiája a bibliai könyv 26. és 36. fejezeteinek főbb gondolataiból tevődik össze. A XI. (a nők bűneiről szóló) elégiában pedig a 25. és a 26. fejezetekből vett mondasók vannak összedolgozva. Érdekes megfigyelni, hogy a bibliai szöveg 26. fejezetének szinte teljes egésze át van költve Bocatius

³⁸⁰ BOCATIUS 199 0, 111–112. A bibliai locusmegjelölés a köv. szerint: *Biblia...* 2005.

két költeményében, csupán egyetlen gondolatkör (26,10–12) marad ki a parafrázisból: „Szemérmetlen lányod éberem őrizzed, nehogy kihatározz gyengeséged. Csábos tekintetű asszonnyal jól vigyázz, és ne csodálkozz, ha belevisz a bűnbe. Ahogy a szomszédos vándor nekiesik a víznek, ez is úgy megkóstol mindenféle vizet. Hajlandó leülni minden karó előtt, és minden nyíl előtt kinyitja tegzét.” Érthető a hiány, főképpen, ha arra gondolunk, hogy az átköltés primér célközönsége a tanuló keresztény ifjúság volt, akiknek figyelmébe bizonyos nem szívesen ajánlotta volna Bocatius ezen érzékletes figurákba burkolt, szexuális töltetű gondolatokat.

A parafrázis textusának retorizáltságáról többek közt a betegségéről szóló elégia (*Liber quartus, Elegia II. De morbis*)³⁸¹ elemzéséből alkothatunk képet. Az 1–12. sor a bibliai locus (38,9–14) átköltése. Eszerint ha betegek vagyunk, áldozunk az isteneknek, mutassunk be tömjénáldozatot, tartsuk távol a lelünkötől a bűnöket és a rossz, ártó dolgokat. Azonban ne késlekedjünk felkeresni az orvosokat sem, hiszen Isten emberi formában él köztünk a földön. Sokszor az orvos és az orvosság lehet gyógyír bajunkra.³⁸²

A szöveg érvelése csak ezután bontakozik ki. A 13–14. sor tartalmazza a fő gondolatot, az átadni kívánt tanítást: mégis (tamen) többet ér az orvosnál (Machaon, Aesculapius fia) az oltár, az imák, hiszen egykor Mózes is könyörgő szóval kért égi segítséget.³⁸³ Tehát ha betegség gyötör, akkor imádkoznunk kell, hiszen az imádságok révén nyerhetünk üdvösséget az Úrtól. Az istenfélő lélek biztos jutalmakat, kiváltságokat kap majd az égből főházaért cserébe.³⁸⁴

³⁸¹ BOCATIUS 1990, 167–168.

³⁸² „Prima tibi fuerit superum bene cura litandi, / Placatus rediit corpora firma Deus. / Mentem averte malis, et crimina corde repellas, / Affer et innocua thura sacrata manu. / Dulce Deo facias, et pingues affer honores, / Sicut et is iam iam quem cava busta ferent. / Praesentemque Deum terris quia nata figurent, / Tolle moram, ac medicos i pete deinde cibos. / I pete Poeonia medicus cito gnarus in arte / Tentet Apollinea parte levare malum.” *Uo.*, 167.

³⁸³ „Plus tamen herbifero valet ara Machaone, quando, / Voce poli Moses supplice poscit opem.” *Uo.*, 167.

³⁸⁴ „A Domino referunt communia vota salutem, / Ut sint aegroto mitia fata viro.” (...) „Digna favore venit maiore cupido levandi / Maior, et a coelo praemia certa feret.” *Uo.*, 167–168.

A 19–34. sorban a szerző a pénzéhes, kapzsi embert hozza fel példaként, aki betegen nem tudja már élvezni felhalmozott vagyonát. Az ilyen viselkedésű ember szenvedését, kínlódását hasonlatokkal teszi szemléletesebbé Bocatius. Oly hasztalan, hiábavaló a haldokló gazdag ember számára pénze, akár a márványszobornak az orra és a szája, vagy a herélt férfinak a szerelmi vágya. Ahogy az előbbi nem képes élvezni az illatokat és az ízeket, úgy az utóbbi sem tud már Venus szolgálatába állni, s gyönyöröket átélni.³⁸⁵ Érdekes lehet megfigyelni, hogy a példa és a hozzá kapcsolódó hasonlatok tematikailag a hét főbűn gondolatköréből kerülnek ki.

Ebből az érvelésmenetből tehát az alábbi általános érvényű következtetéseket lehet levonni: 1. A betegség sok esetben az Úr törvényeinek való engedetlenség, a bűnök következménye. 2. A betegnek az Úrhoz kell imádkoznia. 3. Az Úr megsegíti a hozzá könyörgő, szenvedő hívét, és ha bűnt követett el, megbocsát neki.

Végezetül érdemes egy pillantást vetni a szövegrészlet jól megkomponált kezdésére és befejezésére. Az első sorokban a lírai elbeszélő az olvasókhöz szól, arról beszél, hogy mi, emberek ki vagyunk szolgáltatva a különféle betegségeknek, így betegen járunk azon az úton, amelyet ő maga kövez ki nekünk.³⁸⁶ A zárásban ismét a költő szavait olvashatjuk, mintegy az elhangzottak összefoglalásaként, tanulságaként: „Az ép test és lélek számomra kedvesebb az aranynál, betegség lakja – mily szerencsétlenség – a gazdag testeket.”³⁸⁷ Kerüljük tehát a bűnöket, s így a betegség is elkerül minket. Különösen vonatkozik ez a pénzhajhászó élet-

³⁸⁵ „Sint statuæ quamvis Pario de marmore nares, / Non capiet nares suaviter ullus odor. / Dente nihil simulacra terunt, nec fauce recondunt, / Ut stet eis lautis splendida mensa cibis. / Non aliter qui plura petit cum plurima cista / Possideat, miser est, nescit et aere frui. / Quippe lues illum fato si vexat amara, / Parcus opum corpus tabe perire sinit. / Tot gemitus edit, quot nummos edit in auras, / Ex uno geminus fitque dolore dolor. / Sic iacet imbellis pulcra cum virgine lecto, / Qui nequit in Veneris castra venire spado. / Dumque sciat misero sibi quod sit inutilis ardor, / Ingemit, ac frustra dulce pererrat opus.” *Uo.*, 167.

³⁸⁶ „Ut nos turba sumus variis obnoxia morbis, / Sic habeas aeger, quam tibi sterno, viam.” *Uo.*

³⁸⁷ „Corpus et ingenium sospes mihi gratius auro: / Ditia quam misere corpora morbus habet.” *Uo.*, 168.

mód megvetésére, ahogyan a Szentírásban is több helyen szerepel ez a gondolat: pl. Mt 19,21: „Jézus így válaszolt neki: Ha tökéletes akarsz lenni, menj el, add el vagyonodat, oszd szét a szegényeknek, és kincsed lesz a mennyben; azután jöjj, és kövess engem!” Egyfajta útmutatásként fogható fel tehát a vers tanítása, hogy az ima megsegíti a beteget. Ezen bölcsesség hangsúlyozására szolgál a szöveg megalkotottsága, retorizáltsága is.

IV. 4. Németországi párhuzamok

Ralf Georg Czapla listáján a Sirák fia könyvéhez mindössze négy parafrázist sorol: Johann Lorich *Ecclesiasticus* (1544), Johann Seckerwitz *Iesu Syraci liber* (1556), Michael Hempel *Siracidis XXXIX. caput* (1557), Martin Nessel *Sapientiae Jesu Siracidae liber* (1654).³⁸⁸ Ezek közül a munkák közül a CAMENA gyűjteményében csak a sziléziai Seckerwitz átköltése érhető el, a továbbiakban erről a szövegről adok egy rövid áttekintést.³⁸⁹

Két paratextus szerepel Seckerwitz átdolgozása mellett. Az egyiket, a disztichonos kísérőkölteményt Philippus Bechius írta az olvasóhoz (*Ad lectorem*) címezve. A vers szerint a parafrázis, ahogyan maga a bibliai könyv is, tanító funkcióval bír (*docet*). Tömören, röviden oly hasznos dolgokra okít a költő, mint a test és a lélek tulajdonságai, a bűnök és az erények, amelyeknek ismerete számunkra igen előnyös. Bechius útmutatásként értelmezi Seckerwitz alkotását, amelynek követése a csillagokig, azaz az üdvösségig, a halhatatlanságig viszi olvasóit.³⁹⁰

A másik kísérőszöveg, Seckerwitz praefatiója Christophorus württembergi herceghez (1515–1568, 1550-től haláláig uralkodott) szól. Seckerwitz kéri az uralkodót, hogy parafrázisát jöin-

³⁸⁸ CZAPLA 2013, 580–581.

³⁸⁹ SECKERWITZ 1556.

³⁹⁰ „Nam docet iste liber stricta breuitate decorus, / Et larga nitidus commoditate rei. / Corporis ac animi dotes, quas noscere praestat, / Si tibi cura tui, si tibi cura Dei. / Qua ratione Deus, qua sit vel proximus omnis / Tractandus, mira sedulitate docet. / Ac simul horrendas vitiorum detegit idem / Sordes, virtutem ac tollit in astra bonam. / Denique sub paucis, complectar ut omnia verbis, / Hic nobis certam monstrat ad astra viam.” *Uo.*, A1v.

dulattal fogadja, hiszen úgy illik ez a könyv a fejedelemhez, aki a vallásért és az irodalomért sokat tett, ahogyan illik a vadászhoz kutyája vagy a lovashoz paripája.³⁹¹

A főszöveg hű mása az eredeti bibliai könyvnek mind gondolatvezetését, mind szerkezetét tekintve. Az átköltés ötven *caputja*, a kötet elején álló *praefatio*, illetve a kötetet záró *oratio* pontos leképezései a bibliai Sirák fia könyve fejezetbeosztásának és felépítésének.

Az átköltés egészét áttekintve bőven találunk példát a klaszrikus szókincs használatára: Olympus, Stygius, Tartareus, Avernus, Tonans, Rex Superum, Venus, Phoebus, Bacchus, Mars, Ceres, Thetys, Persephone, Phaethon, Mydas, Zephyrus, Aeolus, Boreas, Notus, Eurus, Melpomene, Thalia, penates, Gygantes, Charis, Erynnis, Furia, Cyclops, Parca, Titan.

A szöveg retorizáltságáról egy-egy *locus* áttekintésével is alkothatunk képet. Például a betegségekről szóló 38. *caputban* a szerző a bibliai szöveg gondolatvezetését követi, az egyes tartalmi elemek parafrázeálásánál kissé részletez, figurákkal, költői kérdésekkel, ismétlésekkel teszi színesebbé, érzékletesebbé átdolgozását.³⁹² A tanító-magyarázó szándék is közvetlenebbül kiérezhető Seckerwitz szövegéből, ugyanis az eredeti textus „Az, aki vétkezik Teremtője ellen, az orvosoknak kerül a kezébe.” központi gondolatát nyíltabban, világosabban, direkterben fejezi ki a költő parafrázisában: a betegség Isten büntetése, és aki vétkezik, az megbetegszik.³⁹³

³⁹¹ „Ut enim ambitio quaedam est canes venatoribus, equos lectiores studiosis equestris rei donantium, ita Principi inter nutritores Ecclesiae facile hoc tempore praecipuo maxime, opinor, convenit Ecclesiasticus. Peto igitur, illustrissime Princeps, ut studium hoc atque officium meum clementi pectore suscipias...” *Uo.*, A7v.

³⁹² „Nate, tibi monitus haud fas excludere nostros. / Quid dubitas? aeger nate precare Deum... Postmodo iam sacris, et religione peracta, / Est locus ad medicae confugere artis opem. / Fide Deo doctos hic condidit arte medentes: / Praesidia accersens debita fide Deo... Te refugis munus pro te pia vota ferentum? / Tu precibus vires credis abesse suas? / Ut valeas, orem vigor et te pristinus aegrum / Allevet in vitae tempora plura tuae. / Te tangat male grate nihil? tibi somnia fiant?” *Uo.*, L6v–L7r.

³⁹³ „Poena Dei morbi, poenas quoque temperat idem. / Qui malus ante Deum, morbidus ante Deum est.” *Uo.*, L7r.

Egy másik ide vonatkozó párhuzamként kínálkozik Eobanus Hessus átköltése (*Ecclesiastes Salomonis*), amelynek alapjául szintén egy, a bölcsességi irodalom körébe tartozó munka szolgált.³⁹⁴ A Prédikátor könyve a *Biblia* költői könyvei közé tartozik, eredetileg héber nyelvű, a Kr. e. 3. század körül valószínűleg Palesztinában, Jeruzsálemben keletkezett szöveg. Szerzője, aki a hagyomány szerint Salamonnal azonos, arra a kérdésre keresi a választ a bölcsességi irodalomból jól ismert stílusban és nyelvezeten, hogy miképpen kell az életünket élni az isteni parancsok és a végső ítélet meghatározta vallási kontextusban. A Prédikátor könyvének sugalmazottsága sohasem volt kérdéses, mindig is része volt a protestáns kánonnak.³⁹⁵

Hessus maga írta mindkét kísérőszöveget, amely a tizenkét caputból álló disztichonos parafrázisa előtt áll, egy verses praefatiót az olvasóhoz és egy prózai ajánlást János Frigyes száz választófejedelemhez (1503–1554) címezve. Hessus az olvasóhoz írott előszóban vanusnak nevezi munkáját, azaz hiábavalónak, feleslegesnek. A szerző ezzel a szóválasztással nyilvánvalóan a Prédikátor egyik központi gondolatára (vanitas) játszik rá, amelynek fontosságát ismétléssel (vana, vanus) is nyomatékosítja.³⁹⁶

A János Frigyeshez szóló praefatióból megtudjuk, hogy Hessus műve gondolatilag nem önálló, eredeti koncepció mentén keletkezett, hanem kompiláció eredménye: Johannes Campensis A Prédikátor könyvéről készült parafrázisszerű magyarázatának és egy Luther által kommentált kiadásnak a szintézise.³⁹⁷ Hessus tehát Campensis prózai változata, illetve a lutheri, szintén prózai szövegvariáns és interpretáció alapján készítette el saját költői parafrázisát, amely műfaji keret pedig jellegénél fogva nyilvánvalóan igen alkalmasnak bizonyult a retorikai-stilisztikai eszközök használatának, s ezáltal a bennfoglalt szent tartalom, tanítás erőteljesebb hangsúlyozásának. Valószínűleg erre a műfaji-sti-

³⁹⁴ HESSUS 1548.

³⁹⁵ RÓZSA 1996, 401–412, THORDAY–BOROS 2002, 753–762.

³⁹⁶ „Sed quia non insunt toto hoc nisi vana libello, / Maluit hic vanus, quam nihil esse labor.” HESSUS 1548, 331.

³⁹⁷ *Uo.*, 334. „Quod ad versionem Campensis attinet, non sum ausus per omnia, quamvis doctissimum virum, sequi. Sed addita etiam versione Lutheri...” CAMPENSIS 1532, LUTHER 1532.

lisztikai átdolgozásra és interpretáló szándékra utal a szerző, amikor arról beszél, hogy Campensis és Luther értelmező szövegeit új ruhába öltöztette (libellum... quasi nova veste indutum), azokat a latin vers új fényével világította meg (illorum optima scripta novo quasi lumine Latinis carminis illustrare).³⁹⁸

Az alkotói módszer mellett a szerzői szándékra is fény derül a paratextusból. Hessus hálája jeléül János Frigyesnek ajánlja munkáját, mert a fejedelem köztudottan nagy tisztelője az ilyesféle írásoknak, és ez a könyv olyan életvezetési tanácsokat tartalmaz, amelyek az uralkodó számára feladatai elvégzésében, különösen az igaz vallás megőrzésére irányuló törekvéseiben irányadóak lehetnek.

Hessus parafrázisában a szelek klasszikus elnevezései (Boreas, Auster) mellett főleg istennevekkel (Oceanus, Phoebus, Bacchus, Parca) operál.³⁹⁹ A 4. caput a kapzsi emberekről beszél, akiknek szomját a Hermus folyó vize sem olthatja, epekedésüket a Tagus folyó aranyos fövénye sem csillapíthatja.⁴⁰⁰ Az örök szomjúság és a hiábavaló vágyakozás motívuma, illetve Lydia főfolyója, a Hermus alapján az olvasó Tantalus lúd király alakjára asszociálhat. Luther a Prédikátor könyvének kommentárjában Horatius 1. sermója alapján a fősvény embert, aki az epekedés és az önmegtartóztatás közt vergődik, szintén a hiába vágyakozó Tantalusszal vonja párhuzamba.⁴⁰¹ Ilyenformán Hessus parafrázisa közvetve intertextuális kapcsolatban áll a horatiusi szöveghellyel.

A bibliai szöveg mellett vagy helyett tehát Campensis és Luther interpretációi is Hessus átköltésének alapjául szolgálnak. Ezekben a munkákban bőséggel találunk példát a retorikai magyarázat eszközeire, Hessus pedig egyrészt az ott látott figurákat emeli át parafrázisába, másrészt maga is újabbakat alkot akár az eredeti textusból kiindulva, akár egyéni leleményét megcsillogtatva.

³⁹⁸ HESSUS 1548, 334.

³⁹⁹ „...Ut rerum caussas scrutarer, et omnia scirem, / Quae fieri celsa Phoebus ab arce videt.” *Uo.*, 338; „...Vidi quanta foret temulenti insania Bacchi, / Quanta mala ebrietas pernicioza ferat.” *Uo.*, 341; „Idem finis erit stulti et sapientis, et uno / Parca ferox fato coget utrunque mori.” *Uo.*, 342.

⁴⁰⁰ „...Quorum nulla sitim sedaverit unda nec Hermi, / Nec fluvio fulvi dives arena Tagi.” *Uo.*, 349.

⁴⁰¹ LUTHER 1532, F5r-v.

A számos példa közül csupán egy-két locust említék. Az 1. caputban szerepel a theatrumhasonlat, amely Campensis interpretációjából való átvétel.⁴⁰² Ugyanitt az eredeti textus „Fölkel a nap, és lemegy a nap, siet vissza arra a helyre, ahol majd újból fölkel.” sorából (1, 5) kiindulva Hessus a szárnyas paripáit szólító, tüzes szekerével az égbolton útnak induló Sol/Héliosz képét festi meg.⁴⁰³ Ugyanakkor Hessus a János Frigyeshez szóló ajánlásban is kiemeli, hogy milyen nagy hangsúlyt fektetett a textus stilsztikájának csiszolására, különösképpen a szóismétlések elkerülésére. A szövegben számos körülírás szerepel, például a 2. caputban a felejtés a Lethe vizében való megmerítkezéssel van kifejezve.⁴⁰⁴ Hessus a körülírások mellett hasonlatokat és kérdéshalakzatokat is használ, így bizonyosságot adva költői tehetségéről és elbeszélő-technikájának változatosságáról.

Összegezve a következő tanulságok vonhatók le a fejezetben bemutatott szövegelemzésekből. A magyarországi szerzők, Purkircher és Laskai átköltésükben a bibliai könyv témájának aktualizálására helyezik a hangsúlyt, jól meglátják a keletkezési körülmények hasonlóságát és az eredeti szöveg mondanivalójának időszerűségét, a tanítás átadásának szükségszerűségét, a paratextusokban is ez az összefüggés a hangsúlyos. A németek ezzel szemben sokszor a parafrázis megalkotottságát, az alkotói módszert helyezik a középpontba, például Hessus megnevezi a compiláció forrásait, és a műfaji-stilisztikai átdolgozás körülményeiről is beszél. A szövegek formai-nyelvi jellemzőivel is ezeket a megfigyeléseket tudjuk alátámasztani. Hessus szinkretikus szókinéséből, érzékletes képeiből, kifinomult szövegalakító technikáiból a sokat megélt, magas kultúrájú, gyakorlott poeta doctus tapasztalatai érezhetőek ki, aki bátran láttatni engedi tudását, tehetségét. Ezzel szemben Purkircher parafrázisa inkább szárny-

⁴⁰² „Interea non mota suo stat pondere tellus, / Ceu locus haec in quo fabula possit agi. / Non secus ac plenum populo spectante theatrum, / Alternae celebrent quod sine fine vices.” HESSUS 1548, 336; CAMPENSIS 1532, Cap. I. 3.

⁴⁰³ „Sol nunc Hesperias intrat, nunc exit ab undis, / Nunc revehet celeres, nunc revocabit equos.” HESSUS 1548, 336.

⁴⁰⁴ „Sic etiam quod nunc praesenti floret in aevo, / Flumine lethaeo secla futura prement.” *Uo.*, 342.

próbálgatásnak tekinthető. Az eredeti bibliai szövegen nem túl sokat alakított a szerző, és jóllehet egyéni költői tehetségét sem ebben a költeményében csillogtatta meg, de mondanivalóját és az életműben betöltött szerepét tekintve kétségkívül kiemelt jelentőséggel bír a Bölcsesség könyvének átköltése. Laskaira is igaz, hogy parafrázisában nem törekszik az eredeti bibliai szöveg hű követésére, sem pedig a textus túlzott antikizálására, retorizálására, azonban a szerkesztés összetettségében a hazai munkák közt egyedülállót alkot. Bocatius és Seckerwitz munkái több szempontból is hasonlóak. Egyfelől a szövegekhez járuló paratextusokban mindkét átdolgozásnál erős hangsúlyt kap a tanító célzat, másfelől pedig a szövegek magas szintű retorikai-stilisztikai kimunkáltságában is a költők ilyen irányú tudatossága mutatkozik meg. Bocatius Sirák fia könyve parafrázisa messze a legkidolgozottabb a magyarországi ószövetségi átköltések közt.

V. ANTIKIZÁLÁS: ÚJSZÖVETSÉGI PARAFRÁZISOK

A Szentírás újszövetségi könyveihez is számos disztichonos vagy hexameteres, latin nyelvű átköltés készült a 16–17. századi Európában. Jozef Ijsewijn Laevinus Torrentius antwerpeni püspök munkáját, Az apostolok cselekedeteinek parafrázisát (*Rerum a Divo Paulo gestarum libri II.*, 1594) hozza példaként.⁴⁰⁵ A Czaplarepertórium újszövetségi részében az evangéliumi tárgyú parafrázisok teszik ki a felsorolt művek háromnegyedét.⁴⁰⁶ A legtöbb szerzőt Jézus Krisztus születésének, életének, szenvedésének, halálának és feltámadásának története, továbbá Mária Magdolna és Heródes alakja ihlette meg.⁴⁰⁷ Ugyanitt Az apostolok cselekedetei részhez kapcsolódó átköltések közül majd’ mindegyik Pál apostol életéről és megtéréséről szól. Az apostollevelek klasszikus átdolgozásai közül kiemelendő François Bonade *Divi Pauli Apostoli epistolae divinae* (1537) című munkája, amely Pál összes levelének parafrázisát tartalmazza. A sacra poesis magyarországi szerzői közül kétségkívül Christianus Schesaeus a legnépszerűbb,

⁴⁰⁵ IJSEWIJN 1990, 108–109.

⁴⁰⁶ CZAPLA 2013. Az újszövetségi parafrázisok: 600–716. oldalig, ebből az evangéliumi parafrázisok (és az evangéliumi tárgyú carmenek): 600–699. oldalig.

⁴⁰⁷ Konrad Olemann: *Natalis Domini ac Salvatoris Nostri Iesu Christi versibus heroicis descriptus* (1581), Jacobus Bonus: *De vita et gestis Christi... carmine heroico eleganter et mirifice congestum* (1526), Iustus Giganteus: *Historia de morte et cruce Iesu Christi... hexametro carmine reddita* (1573), Johannes Straube: *Passio et mors Domini... heroicis versibus expressa* (1580), David Wendelius: *Historia resurrectionis Iesu Christi... versibus hexametris reddita* (1588), Ezechias Fabricius: *Lacrymae et plausus Mariae Magdalenae... heroico versu descripta* (1588), Tobias Stegmann: *Infanticidium Herodis Idumaei heroico carmine redditum* (1587).

Czapla ugyan nem említi, de a hazai és a külföldi szakirodalom egyaránt foglalkozik vele.⁴⁰⁸

V. 1. Máté evangéliuma: A hamis próféták

Máté evangéliumának egyik szöveghelye (7,15–23) a hamis prófétákról szól. Az álszent tanítók csak színlelik a jót, báránybőrben mutatkoznak, de valójában belül ragadozó farkasok, romlottságukkal megtévesztik és elszakítják az embert Istentől. A hamis próféták híján vannak minden jósnak, kegyességnek. Hiszen a jó fák jó terméseket hoznak, a rossz fák viszont rossz gyümölcsöt teremnek. A mennyek országába azonban csak az igaz istenfélők kaphatnak bebocsátást, mert az Úr előtt nem marad rejtve a csalárdság. Christianus Schesaeusnak a hamis prófétákról írott parafrázisa előtt két verses kísérszöveg szerepel a bennfoglaló kötetben.⁴⁰⁹ Az egyik egy disztichonos költemény, amelyet Schesaeus Dávid Ferencnek címez.⁴¹⁰ Ebben az ajánlóversben a haza szerencsétlenségeiről, sebeiről beszél Schesaeus, amelyeket a vad török (rabidi Turcae) kegyetlen pusztításával, fegyvereivel (fera spicula) és a sztüxi folyóból született hamis próféták (falsi vates) romlott tanaikkal (corrupto dogmate) egyszerre idéznek elő.⁴¹¹

A másik szöveg Fodor Bálint epigrammája az olvasókhöz. Fodor is fájlalja, siratja Pannónia romlását, s úgy véli, hogy ebben a szerencsétlen, nyomorult helyzetben az Úr tiszta tanításainak

⁴⁰⁸ SZEKFŰ 1906, HEGEDŰS 1916, SCHULER 1923, SCHULER 1927, BITAY 1979, IJSEWIJN 1998, 215; SZABADI 1999, BOLLÓK 2001, POELCHAU 2003, POELCHAU 2005, WIEGAND 2009, THURN 2011.

⁴⁰⁹ SCHESAEUS 1979, 47–51.

⁴¹⁰ Schesaeus 1557-ben Kolozsváron kezdte a pályafutását evangélikus lelkész-ként, s itt mély benyomást tettek rá Dávid Ferenc nézetei, aki erőteljesen védelmezte az evangélikus tantételeket minden feltételezett eretnekkel, különösen a reformátusokkal szemben. Vélhetően ez az elgondolás ihlette Schesaeus első költeményét, az *Elegia de falsis prophetis* című munkát is. POELCHAU 2005, 212.

⁴¹¹ „Quis patriae casus et plurima vulnera nostrae / Spectans non largis fletibus ora riget? / Aut in nos rabidi fera torquent spicula Turcae, / Turcae, quos pietas flectere nulla potest; / Aut falsi Stygio nati flumine vates / Corrupto violant dogmate corda pium.” SCHESAEUS 1979, 46.

megismerése (discere) szolgálhat csak vigaszként, enyhülésként. Schesaeus költeményében arra tanít (docet), hogy milyen ismeret-
 ötjelek alapján lehet megkülönböztetni az igaz prófétákat a hamisaktól. Fodor mindenkit arra biztat, hogy igyekezzenek el-
 sajátítani (discat) az Úr tanait, mert ezek nélkül nem érhető el az örök élet és az üdvösség.⁴¹²

	I. rész: 9–40. sor	II. rész: 41–74. sor	III. rész: 75–124. sor	IV. rész: 125–160. sor
IMAGO: 1. kép- szegmens	– a farkas természete (9–22. sor)	– a juhok, a nyáj természete (41–58. sor)	– a tövis természete – a tövis okozta károk, seb – romlott, beteg termés/gyümölcs (75–96. sor)	– a sulyom természete – a sulyom okozta károk (125–138. sor)
MAGYARÁ- ZAT: 2. jelentés- teremtés + 3. magyará- zás, részlete- zés, kifejtés, példaadás	– a hamis próféták, tanítók, eretnekek természete (23–40. sor)	– Krisztusnak és egyházának/hívóinak természete (59–74. sor)	– a hamis próféták és tanításaik természete – a hamis próféták és tanításaik okozta károk, lelki seb – romlott, beteg lélek (97–124. sor)	– a hamis próféták természete – a hamis próféták okozta károk (139–160. sor)

Tartalmi szempontokat figyelembe véve négy részre lehet tagolni a parafrázis szövegét. Ezek a tematikus részek a hamis prófétákról szóló krisztusi példázat egyes allegorikus képszegmenseinek (1.) kibontását tartalmazzák. Mindegyik magyarázó egység párhuzamteremtéssel indul, amelyben megtörténik a kép valamely elemének beazonosítása, azaz a jelentésteremtés (2.). Ezután következik minden esetben a párhuzam jobb megértetésének érdekében a részletező magyarázat, kifejtés, példaadás (3.).

⁴¹² „Pannoniae quando faciem deploro ruentis, / Vulnera sunt animi publica damna mei. / Seditio, sectae, feritas, idola, libido, / Praedicunt patrii fata vicemque soli. / Est tamen in miseris solamen rebus opimum, / Discere mandati dogmata pura Dei (...) Hic docet a falso verum distinguere vatem, / Ostendens quales sint utriusque notae. / Quilibet immensi discat decreta parentis, / His sine lux vitae nulla perennis erit.” *Uo.*, 473.

A disztichonos átköltés szövege gazdagon retorizált, bőven találunk példát benne a klasszikus szókinccs és a költői képek használatára. Tulajdonképpen ez a poétikai-stilisztikai eszközök teremtette műfaji keret szolgál teréül a retorikai-logikai elvek mentén történő magyarázatnak, tanításnak. A hamis próféták csak a saját javukat nézik, s úgy élősködnek a hívőkön, ahogyan a hereméh ragadja el a dolgozóméh hasznát.⁴¹³ Csupán ahhoz értenek, hogy helytelen tanításaikkal elpusztítsák a védtelen, büntelen krisztusi nyáját, miként a medve tör az ártatlan báránnyok életére.⁴¹⁴ Dühöngő lelküket Erynnis, azaz a düh, a veszettség úgy űzi, ahogyan a tüzelő tehenet hajtja vágya.⁴¹⁵ Eretnek szívük, amely csak szitkokat, gyalázkodásokat vet ki magából, a sztüxi tyrannus számára alkalmas hon.⁴¹⁶ Olyanok ezek a hamis tanítók, mint a lernai Hydra, akinek miután Hercules egy fejét levágta, tíz másik nőtt annak helyére.⁴¹⁷

Ezzel szemben Krisztus maga Atlas, mert a vállain tartja az egész világ terhét, és imáival óvja azt az összeomlástól.⁴¹⁸ Krisztus sohasem akart elrejtőzni az emberek elől, a kegyes, istenfélő embereken, mint egy anyajegy, máig ott van, bennük él, részüként létezik, támaszt nyújt nekik.⁴¹⁹ A tövises növények ellentétéként, amelyeknek a termése kemény, rossz ízű, a szerző a fehér liliomot említi, amely tövis nélküli, az indiai elefántcsont sem lehet nála fehérebb, s oly édes illatot áraszt magából, hogy azt az égetett tömjén illata se múlja fölül.⁴²⁰

⁴¹³ „Quidquid agit falsus, sua quaerit commoda, vates, / Subtrahit, ut fucus, mel vigilantis apis.” *Uo.*, 47.

⁴¹⁴ „Innocuos laedunt, quorum sine crimine vita est, / Impune ursus abit, sustinet agna necem.” *Uo.*, 48.

⁴¹⁵ „Sic falsi veniunt nullo mittente prophetae, / Insanum quando pectus Erynnis agit.” *Uo.*, 50.

⁴¹⁶ „Haeretici pectus Stygio est domus apta tyranno” *Uo.*

⁴¹⁷ „Ut Lernaea decem capita Hydra subinde resumsit, / Quando unum abscissum est Herculis ense caput: / Sic multi surgunt alii uno errore remoto, / Dogmata qui revocant falsa sepulta semel.” *Uo.*

⁴¹⁸ „velut aetherea sustinet Athlas, / Et precibus prohibet, ne ruat orbis opus.” *Uo.*, 48.

⁴¹⁹ „Haeret adhuc aliquis naevus inestque piis” *Uo.*

⁴²⁰ „Floribus aequantur vix candida lilia spinae, / Albius Indiacum non ebur esse potest. / Tam suaves ex se mittunt, ut Tmolus, odores, / Quos neque praecellit thure crematus odor” *Uo.*, 49.

A költemény végén a szerző fohászt, szinte oratiót, buzdító-lelkesítő beszédet intéz Jézushoz, hogy űzze el az ártó lelkeket, a farkast, a sulymot s a tövist, és védje meg nyáját, mert üldözi őket az éjszaka és a kemény tél, villámmal kevert felhők futkosnak körülöttük. Itt a hajó-egyház toposzba burkolva Krisztus Neptunusként jelenik meg. Krisztus hajóját a tenger mély forgatagában már a hullámok fedik be. Eurus kelet felől, Zephyrus nyugatról fúj sebesen. A börtönükből kitörő szelek ereje már-már teljesen elhatalmasodik, megfeledkezve arról, hogy a tengeri istenséget félje. A halandó testek az óriási hullámokon gördülnek, s elnyelik azokat tátott szájjal a tengeren kóborló rémségek. Már a hajók szelte, vérrel pirosított tenger tajtékzik, és maga a föld is a meggyilkoltak vérében ázik. Az emberek azt gondolják, hogy mély álom ragadta el Krisztust, és hajójáról teljesen megfeledkezett. Kérik Urukot, hogy ébredjen fel, és háromágú szigonyával (tridente) kényszerítse a tomboló szeleket, hogy térjenek haza, hogy a hullámok közül felszínre jutva, ujjongva révbe érjen a hajó. A gigászok ismét megpróbálják legyőzni az eget, és kegyetlen háborúkra készülnek Isten ellen. Most kell a Mindenhatónak háborgó haraggal támadnia, és nagy erővel megsemmisítenie a merész férfúkat. A lírai beszélő utolsó mondatai mintegy megelőlegezik az eljövendő isteni büntetést, amely lesújt a gonoszokra: „Csalatkozok, vagy tényleg kezd leszállni az Úr a megtépzótt Olümposzról, és megbosszulja a világ rút tetteit?”⁴²¹

⁴²¹ „Iam tua, Christe, ratis maris imo in gurgite fertur, / Hanc nisi tu regeres, obrueretur aquis. / Eurus ab Aurora Nabathaeisque advolat oris, / Occiduis Zephyrus flat violenter agris. / Totaque ventorum vis rupto carcere regnat, / Immemor aequorei sceptrum timere Dei. / Mortua per vastos volvuntur corpora fluctus, / Rictibus absorbent quae vaga monstra suis. / Iam mare velivolum rubefactum sanguine spumat, / Ipsaque caesorum terra cruore madet. / Christe, putant homines altum te carpere somnum, / Oblitum navis prorsus et esse tuae, / Evigila tandem ventosque tridente furentes / Rursus ad antiquas coge redire domos. / Fluctibus emersi portum ut teneamus ovantes, / Atque coronemus fronde virente comas. / Denuo iam coelum tentant superare Gygantes, / Saevaque tersummo bella parare Deo. / Nunc opus est, tumida Deus accendaris ut ira, / Prosternasque ausos fulmine tanta viros. / Fallor, an incipiet moto descendere Olympo, / Puniet et mundi turpia facta Deus.” *Uo.*, 51.

V. 2. János evangéliuma: Jézus, a jó pásztor

János evangéliumának tizedik részében (10,1–21) Jézus meggyógyít egy vakon született embert, majd a farizeusok kirekesztik a csodás javuláson átesett férfit, mert az Jézust Istentől valónak tartja. Krisztus az ő elcsüggedt híve vigasztalására mondja el a jó pásztorról szóló példázatát, miszerint az egyháznak mindig is lesznek igaz vezetői, akik Jézus Krisztust szolgálják, az ő tanait hirdetik, és ezekre a kegyes tanítókra mindig is ellenszenvvel tekintenek majd az istentelen képmutatók.

A lenti rézmetszeten (ld. a 4. képet) a teljes példázat nyomon követhető. A kompozíció középpontjában a juhok aklának ajtaját szimbolizáló Jézus Krisztus, a legfőbb jó pásztor áll. A juhok igaz pásztorai, azaz a hívők kegyes tanítói az ajtón keresztül, vagyis Krisztus szellemében, az ő szavait hirdetve, őbenne nem kételkedve jönnek a juhok aklába, vagyis az egyházba. A jó pásztorokat a következőképpen jellemzi Jézus: a juhok mindenkor megismerik pásztoruk hangját, hallgatnak szavára, a jó pásztor pedig nevéükön szólítja bárányait, s vezeti, óvja őket, életét adja értük. A metszet bal felső részletén a jó pásztor nyája jólétéért, menekvéséért szembeszáll a farkassal, a hívők romlására törő pusztító erővel. Viszont a rablók, tolvajok, béresek, akik nem az ajtón, hanem különböző réseken, nyílásokon behatolva törnek az akolba, ők a nép, az egyház hamis, nem isteni tanításokat hirdető prófétáival azonosíthatók. Az áltanítók onnan ismerhetők fel, hogy céljuk csupán a pusztítás, nem érdekli őket a nyáj boldogulása, csak magukkal foglalkoznak, rászedik, becsapják, meglopják ártatlan bárányaikat. Ennek érzékeltetésére a kép jobb felső részén látható a béres, aki önmagát mentve, bárányait cserbenhagyva megfutamodik a fenevad elől.

4. kép⁴²²

Schesaeus latin nyelvű, disztichonos átköltése Nicolaus Selnecker *Confessio Ecclesiarum saxonicarum* című művének függelékeként jelent meg, így Schesaeus verses ajánlását is Selneckerhez intézte.⁴²³ Schesaeus a szent ige plántálójának, az Úr állhatatos Athletájának s az isteni nyáj példaképének nevezi Selneccert, s arra kéri a német humanistát, hogy noha kötelezettségeinek terhe hatalmasként nehezedik rá, mégis tárja ki háza ajtaját az ő költeménye előtt, amelyet baráti szeretete jeléül neki ajánl.⁴²⁴

Schesaeus erősen didaktikus, magyarázó szándéka tükröződik művének rendkívül logikus elrendezéséből, szerkezeti-tartalmi felépítéséből is. Összesen nyolc részre tagolható a parafrázis, az

⁴²² Phillip Galle: *Jézus, a jó pásztor*, 1565, rézmetszet, 29 × 22 cm, Staatliche Graphische Sammlung, München. A 4. kép és az elemzés forrása: http://www.biblia.hu/muv_jkm/hq/jkm_h_29.jpg (Megtekintés ideje: 2021. július 6.).

⁴²³ SCHESAEUS 1979, 433–439.

⁴²⁴ „Salve Lipsiaca verbi plantator in urbe, / Selneccere, sacri, sospes et esto piis!” *Uo.*, 433.

egyes egységeket római számokkal jelöli a szerző. Mindegyik rész a Krisztus, a jó pásztor allegorikus kép egyes szegmenseinek kibontását tartalmazza az előző szövegnél látott módszer (1. képszegmens, 2. jelentésteremtés, 3. magyarázás, részletezés, példaadás: ld. az első oszlop számozását) szerint.

	I. rész	II. rész	III. rész	IV. rész	V. rész	VI. rész	VII. rész	VIII. rész
1.	Pásztor akol juhok nyáj farkas	legelő, rét, kert füvek, élelem	örkutyák bárány- bőrbe bújt farkas	Buko- likus jelenet	birka- nyírás	eltévedt juhok a Pász- tor vissza- vezet az akolba	pász- torbot	természe- ti visz- ontagságok a pásztori létben
2-3.	Krisz- tus egyház hívők Sátán	Krisz- tus be- széde, Szent- írás egy-egy tan, ige	Krisztus segítói, próféták, apostolok magukat álcázó eretne- kek, go- nosztevők		fájdal- mak, szenve- dések	eltéve- lyedett hívek Krisztus vigyázó ereje	kereszt	Krisztus szenve- dései

Schesaeus az evangéliumi példázat Krisztus, a jó pásztor allegóriáját poétikai-stilisztikai eszközökkel foglalja be a vergiliusi ecloga műfaji hagyományába, s ezáltal teremődik meg az a legitim műfaji keret, amelyben nyíltan kibontakozhat és működésbe léphet a szent kinyilatkoztatást magyarázó, részletező, értelmező retorikai-logikai apparátus.⁴²⁵ A disztichonos költemény textusát áttekintve latinus frázisokra, mitológiai képekre, érzékletes költői figurákra lehetünk figyelmesek.

Rögtön az első részben a fa-gally hasonlattal mutatja be a költő az egyház és a hívek egymáshoz való szoros kötődését. Azokat a személyeket, akik kiválnak egyházukból, biztonságot adó közegükből, azzal a jóslattal ijeszti, hogy meggondolatlanságuk

⁴²⁵ „Res hic bucolicis quamvis tractata figuris...” *Uo.*, 433.

miatt a phlegethoni farkas által hajszolt prédává válhatnak.⁴²⁶ A második egységben, amely a krisztusi tanítások gyógyító erejéről szól, a halandó lélek egyik gyakori aggodalma, a halálfélelem a tátongó Tartarus képével kapcsolódik össze.⁴²⁷ A következő részben Krisztus az Olympusra emlékeztető égi várából küldi le prófétáit, hogy vigyázzák a hívek lelki békéjét.⁴²⁸ Ugyanitt az, ahogyan a próféták megragadják és megfékezik az eretnekeket, gonosztevőket, ahhoz lesz hasonlatos, miként a rák szűk ollóival megszorítja a kígyók csúszós, sikamlós nyakát.⁴²⁹ A jó tanítók szava pedig, amellyel arra figyelmeztetik a hívőket, hogy a szent ige segítségével a bűnőket, az ellenséges vádakat kerüljék, a kürt, a harsona szerepével azonosítódik.⁴³⁰ Ahogyan az orvos gyógyszerekkel gyógyítja a beteg ember testét, úgy a közvetítők, a próféták, az apostolok az isteni ige terjesztésével gyógyítják lelki sebeinket.⁴³¹ A birkanyírásról szóló részben annak hangsúlyozására, hogy a juhokat nem csupán gyapjuk teszi széppé, azt a hasonlatot alkalmazza a szerző, hogy a menyasszony sem a drágaköves ruhától ragyog, hanem mert belül tiszta szépséget birtokol.⁴³² A he-

⁴²⁶ „Haud secus a Christi quicumque recedit ovili, / Fit Phlegethontaeo praeda petita lupo.” *Uo.*, 434.

⁴²⁷ „Seu nimium mortis te pallida terreat umbra, / Tartarus et patulo gutture semper hians: / Mors nec habet vires valido prostrata duello, / Est somnus, vitae porta quiesque piis.” *Uo.*, 435.

⁴²⁸ „Aetherea Christus demittit ab arce prophetas...” *Uo.*

⁴²⁹ „Cancer ut adductis serpentum lubrica chaelis / Colla premit...” *Uo.*

⁴³⁰ „Est tuba doctorum vox exaltata piorum, / Frigida quae terret corda movetque gregis, / Ut vident sacro contraria crimina verbo, / Nec praeter licitum fasque piumque probent.” *Uo.*, 436.

⁴³¹ „Grata minus medicus medicamina porrigit aegro, / Ipsius ut vitae consuluisse queat; / Amputat interdum vel adurit inutile membrum, / Ut reliquum corpus sanius esse queat. / Vulnera cur animae longe graviora dolentis / Attingi patitur non magis aeger homo? / Quid quod apostolicum salvator munus acerbo / Mordaci et nimium comparat ipse sali? / Scilicet ut vitiis hac dura aspergine foedis / Servet ab interitu pectora plena putri.” *Uo.*

⁴³² „Non ita gemmato formosa coruscat amictu / Ante oculos sponsi blandaque sponsa sui. / Audet in adversis proles ut amica parentem / Dilectum precibus sollicitare Deum. / Sentit vivificos tentato in pectore motus, / Quos operans sanctus spiritus intus agit.” *Uo.*, 438.

tedik egységben Krisztus a vállain hordozott kereszttel harcol a halált megtestesítő szüxi fejedelem ellen.⁴³³

Az antikizálás a negyedik részben hág a tetőpontjára. Jézus Krisztus a vergiliusi eclogákból jól ismert pásztorfigurák képében tűnik fel, pásztorsípján muzsikál legelésző nyájának. A jelenetből teljes idill, béke, nyugalom árad. Énekében Krisztus arra kéri híveit, hogy mindannyian siessenek hozzá, akiknek nyugtalan a lelke, vagy ha vétek súlyos terhe rémíti és gyötéri őket, hiszen az emberi otiumhoz vezető egyetlen út csakis Jézus, a jó pásztor követése lehet. Vigasztalni fogja nyáját, biztos orvosságot ad bajaikra, mert egyedül ő az emberiség békéje, útja, élete, boldogulása, üdvössége. Szüntelenül annyira szereti ezt a siralmas világot, hogy életét is feláldozta érte. Szégyen nélküli, tiszta lelkű, ártatlan báránynak mondja magát, aki a világnak bűneit halálával törölte el. Vétkeinket hátán hordta, az értük járó ütésekét vállain viselte, hogy ne gyötörjön minket a súlyos vétkek egyetlen büntetése sem.⁴³⁴ A szerző végezetül a Krisztushoz intézett kérésében, fohászában a jó pásztor nyomdokain jár, a jézusi tanítások szerint élő hívők ajándékát, a majdani üdvözülést helyezi kilátásba: „Add, hogy veled együtt élhessünk az égi palotában, ahol semmilyen ártó erő nem létezik többé, amelytől a kegyeseknek félniük kell.”⁴³⁵

⁴³³ „Fertque humeris Christus sceptrum crucis, ardua ligna, / Hoc baculo Stygium concutit ipse ducem.” *Uo.*, 438.

⁴³⁴ „Interdum plenis inflata et fistula buccis / Pascentes dulci carmine mulcet oves. / Tristia mellifluis demulcet pectora verbis / Christus, nil istis suavius esse potest. / Ad me omnes properate, precor, quibus anxia mens est, / Et grave peccati terret et urget onus. / Vos ego solabor, certam praebebo medelam, / Solus pax hominum, sum via, vita, salus. / Usque adeo miserum sincere diligo mundum, / Charior ut fuerit non mea vita mihi. / Ille ego labe carens sum purus et integer agnus, / Crimina qui mundi deleo morte mea. / Vestra meo gessi cum plagis crimina tergo, / Culpa gravis ne vos poena vel ulla premat. / Hoc quis contentus, quae musica gratior unquam / In terra, Superum nota vel arce fuit?” *Uo.*, 437.

⁴³⁵ „Et fac, coelesti tecum vivamus in aula, / Amplius est ubi vis nulla timenda piis.” *Uo.*, 439.

V. 3. Lukács evangéliuma (részletek) és a Rómaiakhoz írt levél

Mária tisztulásának napjára (*Die Purificationis*, Gyertyaszentelő Boldogasszony napja, február 2.) készült Simeon énekének (*Canticum Simeonis*) parafrázisa. Mária és József Jézus születése után negyven nappal, a törvénynek eleget téve, áldozataikkal egyetemben bemutatják gyermeküket a jeruzsálemi templomban. Az agg Simeonnak, aki az eseményen jelen volt, korábban azt ígérte az Úr, hogy addig nem jön el halálának napja, amíg nem látta a Megváltót. Simeon Krisztust a karjában tartva a következőket mondta: (Lk 2,29–32.) „Most bocsátod el, Uram, szolgádat beszéded szerint békességgel, mert meglátta szemem üdvösségedet, amelyet elkészítettél minden nép szeme láttára, hogy megjelenjék világossággul a pogányoknak és dicsőséggül népednek, Izráelnek.”

Ezt a kerek, többszörösen összetett mondatot Caspar Pilcius parafrázisában bőségesen részletezi.⁴³⁶ Itt az egyszerűség (*simplicitas*) nem az eredeti bibliai locus tömörítésében nyilvánul meg, hanem a helyenként elvont, homályos, szüksézáúan megfogalmazott gondolatok jobb kifejtésében. Simeon éneke egyszerűbben értelmezhetővé, világosabbá, érzékletesebbé válik a gazdag részletezés és a retorizálás által.

A megszólító formulák (*Rerum creator omnium, / Fons & caput viventium... O hospes augustissime*) mentén a költemény szerkezete arányosan tagolható. Az 1–6. strófákban Simeon beszél E/1. személyben, Istenhez intézi szavait, ahogyan az eredeti szövegben is. Ebben az első szerkezeti részben történik meg tulajdonképpen a bibliai ének fő egységének parafrázisálása, az eredeti *textus* rövidke tagmondatait egy-egy versszakban fejt ki Pilcius. A parafrázis második strófájában Simeon panaszával egészül ki az eredeti szöveg, a költő az egykori szenvedésre, fájdalomra, szorongatásokra vonatkozó szavak variációs ismétlésével, halmozásával érzékelteti, nyomatékosítja a megfáradt agg megkönnyeb-

⁴³⁶ PILTZ 1583, C7r–C8r.

bülését és örömét.⁴³⁷ Az átköltés 3–4. versszaka a bibliai szöveg ide vonatkozó tagmondatának („Most bocsátd el, Uram, szolgádat beszéded szerint békességgel...”) kifejtése és értelmezése. Világosan kimondatik, hogy tulajdonképpen az élet börtönéből való kiszabadulásra, azaz a halálra gondol itt Simeon: „Már-már szabadíts ki engem, a te szolgádat a homályos börtönből, és már vess véget az életemnek. Végre ragyogjon a te ígéreted igazsága, tégy róla, hogy elérkezzen a költözés legbékésebb órája.”⁴³⁸

A 7–11. strófákból épül fel a második szerkezeti egység. E/1. személyben szól az imádság, de már nem Simeon beszél, a lírai én szól Jézus Krisztushoz. A parafrázis beszédhelyzetének múltjából átkerülünk az imádkozó én jelenébe. A költő Krisztust tiszteletreméltó vendégnek (O hospes augustissime) hívja, így teremtve személyes légkört a fohászhoz. A beszédhelyzet megváltozására a megszólító formulán kívül a 8–10. versszakban az igeidők váltogatásával (praeteritum-praesens) hívja fel a figyelmet.⁴³⁹ Megfigyelhető, hogy a szöveg múlt időben álló részleteiben az eredeti locus kibontását („mert meglátta szemem üdvösségedet, amelyet elkészítettél minden nép szeme láttára, hogy megjelenjék világosságul a pogányoknak és dicsőségül népednek, Izraelnek.”) folytatja, a világosságra, fényre, dicsőségre vonatkozó szavak (splendor, illuminator, lux, gloria) esetében az ismétlődés alakzata itt is megjelenik a kinyilatkoztatás fő gondolatának, mondanivalójának, miszerint Krisztus, az üdvözítő Izrael dicsősége és a pogány népek megvilágosítója, hangsúlyozására. A jelen idejű egységek egyfelől reflexióként szolgálnak a parafrazeált részekre a jelenbeli imádkozó szemszögéből vagy beszédhelyzetéből, másfelől magát az imát, a kéréseket tartalmazzák.

⁴³⁷ „Quantis miser fui obrutus / Calamitatum fluctibus, / Me pressit incessabili / Labor dolorque pondere.” *Uo.*, C7r.

⁴³⁸ „Iam iam tuum de carcere / Caliginoso libera / Me servulum, iamque ultimam / Impone vitae clausulam / Tandem tuae refulgeat / Promissionis veritas, / Fac esse pacatissimam / Migrationis horulam.” *Uo.*

⁴³⁹ „Cum splendor esses gloriae / εἰκὼν Patrisque essentiae, / Es ordinatus omnibus / Redemptio fidelibus. / Illuminator omnium / Ut solus esses gentium / Te nam per aura coelica / In nostra spirat pectora. / In gente sancta plurium / Lux extitisti cordium, / Credentibus benigniter / Donans coronam gloriae.” *Uo.*, C7v.

Pilcius másik parafrázisa Mária énekéhez (Lk 1,46–55) kapcsolódik, amely Jézus születésének hírüladását követően hangzik el, amikor Mária meglátogatja Erzsébetet Júda egyik városában, Zakariás házában.⁴⁴⁰ A bibliai szöveghely tartalmilag két részre osztható. Az első részben (1,46–49) Mária beszél E/1. személyben, végtelen örömét fejezi ki, hogy az Úr kiválasztotta, és ily hatalmas feladattal bízta meg őt, hűséges szolgálóját. A második egység (1,50–55) az Úr általános magasztalása szintén Mária szájából E/3. személyben. Ez a szövegrész az isteni hatalomnak, erőnek és a Gondviselés igazságosságának a dicsőítése, miszerint a Mindenható az istenteleneket a mélybe taszítja, az istenfélőket pedig felemeli.

Az átköltésben az eredeti textus verseit egy-egy versszakban fejt ki a szerző, a központi gondolatnak, tanításnak (1,51–52) pedig három strófányi részletezést szán.⁴⁴¹ A szöveg logikai ívét a sokszor hangsúlyos, sor eleji pozícióban szereplő magyarázó (nam), következtető (ergo) és ellentétes (contra) kötőszók mentén lehet megrajzolni, továbbá az utolsó előtti versszakban a gondolatmenet végét, lezárását a tandem határozószóval jelzi a költő. Az 1–2. strófa megszólító-felszólító (extolle, gratulare) formulái, az örvendő lélek (gaudens anima) és a hálás szív (interna virtus pectoris) megszemélyesítése, illetve az ötödik versszak költői képe, amely a 36. zsolttárral hozható intertextuális összefüggésbe, a bibliai szöveg retorizálására szolgál.⁴⁴²

A Jairus leányának feltámasztásáról szóló szöveghely szintén Lukács evangéliumában (Lk 8,40–56) található. A történet röviden a következő: egykor Jézushoz odament egy Jairus nevű férfi,

⁴⁴⁰ *Uo.*, F6r–F7r.

⁴⁴¹ „Vis huius orbis inclutam / Innotuit per machinam, / Roburque formidabile / Gentes feroces territat. / Hic osor est superbiae, / Fastus, & arrogantiae, / Hos dissipat, qui propriis / Superbiunt virtutibus. / Ergo superbos Principes / Deturbat e fastigiis, / Duces protervos splendidis / Expoliatque honoribus. / Contra sed humiles promovet, / Quos destitutis surrogat, / Hos munerat provinciis, / Honore, dignitatibus.” *Uo.*, F6v–F7r.

⁴⁴² „E fonte quo clementiae / Rivus perennis gratiae, / Conspersit omnes largiter, / Hunc qui colunt fideliter.” *Uo.*, F6v. ~ vö. Zsolt 36,8-10: „Mily drága a te szereteted, Istenem! Szárnyad árnyékába menekülnek az emberek. Dúslakodnak házad bőségében, örömet árasztasz rájuk, mint patakot. Mert nálad van az élet forrása, a te világosságod által látunk világosságot.”

a zsinagóga vezetője, és könyörögve kérte, hogy segítse meg tizenkét éves haldokló leányát. Jézus elindult Jairus házához, útközben meggyógyított egy beteg asszonyt, ezalatt viszont meghalt Jairus lánya. Jézus arra biztatta az elkeseredett apát, hogy a történetek ellenére ne adja fel, higgyen tovább a jobbulásban, hiszen gyermeke csak elszenderedett. Krisztus megérkezvén a családi házba feltámasztotta a halott leányt. A locus üzenete egyértelmű: a rendületlen hit mindenkor megsegít, mert Jézus Krisztus ereje képes felülkerekedni a betegségeken és a halálon is.

Pilcius disztichonos átköltését a Szentháromság ünnepe utáni 24. vasárnapra szánta (*Dominica XXIII. post Trinitatis*).⁴⁴³ A cím- adással oratiót ígér (*Oratio pro placido ex hac misera vita exitu*), ezzel vélhetően a szöveg retorikai-stilisztikai kidolgozottságára utal, az érvelés a nam, ergo kötőszók mentén bontakozik ki, viszont a parafrázis sokkal inkább imádságként, szónoki beszédbe burkolt precatióként értelmezhető. A vers imajellegét Krisztus többszöri megszólításával (Iesu, Christe, Dei Fili) és a hozzá intézett E/2. személyű kérésekkel (votis ardentibus oro... sume, limite, pande) erősíti a költő, így teremtve személyesebb légkört a fohászhoz. Nem tekinthetjük a szöveget a szó szoros értelmében vett parafrázisnak sem, hiába van utalás erre a címben, hiszen az eredeti bibliai locusszal nyelvileg nem, csupán gondolatilag, tartalmilag kapcsolható össze Pilcius költeménye.

A lírai beszélő E/1. személyben és jórészt jövő időben szólal meg. Majdan eljövendő halálának óráját emlegeti, s a borzongást, amellyel lelke a büntetésektől való félelem miatt fog eltelni. Az elképzelt jövőbeli szituációban, tengernyi bűne közepette senki más nem tud majd reményt adni neki, csak Jézus Krisztus. Ezért már előre hozzá fohászodik, akit az emberiség teremtőjének és megváltójának (generis nostri reparator et autor), élete reményének, támaszának, oltalmának (Praesidium vitae, spes columenque meae) nevez. Az imádkozó ismételt kérései is erre irányulnak, hogy Jézus segítse és óvja meg őt, mutasson neki utat majdan

⁴⁴³ Uo., K1r-v.

halála idején.⁴⁴⁴ A fő gondolat hangsúlyozására szolgál a mors (mortis, morte) szó folyamatos ismétlődése és az utolsó két sor is, amelyben a beszélő általános érvénnyel foglalja össze a tanítást: a halál közepén Krisztus tartja fenn az életet, számunkra ő az élet és az üdvösség.⁴⁴⁵ Ahogyan Jairus leánya is megmenekült a haláltól, és feltámadt atyja hite és Krisztus ereje által, úgy a többi istenfélő is részesülhet ebben a kegyben, ők is örök életre támadhatnak elmúlásuk után.

A rómaiakhoz írott levél, Pál apostol missziós-térítő levele az Újszövetség hatodik könyve. A levél keletkezési ideje valószínűleg Kr. u. 56 vége vagy 58 eleje. A levél címzettje a jórészt keresztényekké lett pogányokból álló római keresztény egyház. A nyolcadik fejezet a levél csúcspontjának is tekinthető, hiszen ebben a részben találunk választ arra a kérdésre, hogy ki szabadítja meg az embert a halált hozó testtől (7,24: „Kicsoda szabadít meg ebből a halálra ítélt testből?”). A válasz nem más, mint a Lélek, a feltámadt Krisztus ereje. A hívő a Krisztussal való egyesülés által léphet kapcsolatba ezzel az erővel. A Lélek vezérelte ember Isten igaz fiává válik, engedelmeskedik Istennek, és neki tetszően él, majd halála után örök életre támad fel. A szöveghely tanítása tehát: Krisztussal együtt kell élnünk, szenvednünk, hogy vele együtt megdicsőüljünk.⁴⁴⁶

Pilcius hexameteres parafrázisát Jakab apostol napjára (*Die Jacobi Apostoli*) készítette.⁴⁴⁷ A címben meg van jelölve az átdolgozás alapjául szolgáló szöveghely (*Ex Epistola ad Rom. 8.*), a fő gondolatkör érzékeltetésére pedig a költő szó szerint idéz egy

⁴⁴⁴ „Ultima cum vitae concluderit hora labores, / Iamque adeunda mihi semita mortis erit. / Tu comes esto viae, Iesu dulcissime, nonque / Praesidiis orbem destituissis velis... Praesto mihi fias mortis in articulo... Munia sume Ducis, mitissime, limite curram / Neu coeco, tenebras lumine pande tuo.” *Uo.*, K1v.

⁴⁴⁵ „In media Christus vitam mihi morte tuetur, / Est mihi qui merito vita salusque suo.” *Uo.*, K1v.

⁴⁴⁶ PILCH, 1994. A Collegeville-i Bibliakommentár interneten elérhető magyar fordítását használtam: <http://mek.oszk.hu/00100/00188/html/> (Megtekintés ideje: 2021. július 6.).

⁴⁴⁷ PILTZ 1583, G3r–G4v.

mondatot a római levélből.⁴⁴⁸ Ez a mondat azután más szavakkal kifejezve a költemény szövegében kétszer is ismétlődik az ígéret nyomatékosítására, miszerint Isten állhatatos hívei számára minden jobbra fordul.⁴⁴⁹

A szó szerinti átköltésre és a tartalmi parafrazeálásra egyaránt akad példa a versben. Pilcius a parafrázis nagyobb részében nem törekszik a bibliai szöveg hű követésére, annak helyenként túlzottan részletes fejtegetéseit ki is hagyja az egyszerűség és a világosság végett, s inkább a hangsúlyosabb, az átadni kívánt tanítás szempontjából fontosabb szövegrészek bőségesebb kibontására összpontosít: pl. az isteni törvények üdvös követése (8,1–4), a bűnök kiirtása az emberi lélekből (8,17–18), a Krisztussal való egyesülés (8,29–30), Isten oltalmazó szeretete (8,31). Az eredeti szöveg záróegységét (8,35–39: „Ki választana el minket Krisztus szeretetétől?...”) viszont szinte szó szerint átveszi Pilcius, még mondatszerkesztésében, frazeológiájában is pontos mása az átdolgozás az eredetinek.⁴⁵⁰

Pilcius parafrázisának szövegébe helyenként klasszikus szavakat és figurákat is beilleszt. Annál a résznél, amelyben az Úr megdönthetetlen oltalmáról van szó, Pilcius a gigászok (Gigantes) Iuppiter (Tonans) elleni lázadását idézi fel egy kérdésalakzatba burkolva. Majd nem sokkal később már arról beszél a költő, hogy Krisztus által az emberek számára megnyílt az ég kapuja, elérhetővé váltak a csillagok. Ezzel szemben Mózes törvényei min-

⁴⁴⁸ „Scimus, quod Deum diligentibus omnia cooperantur in bonum.” ~ 8,28: „Azt pedig tudjuk, hogy akik Istent szeretik, azoknak minden javukra szolgál...” *Uo.*, G3r.

⁴⁴⁹ „Nempe Deum constanter amantibus omnia vertit / In melius, seu laeta queant, seu tristia dici.” *Uo.*

⁴⁵⁰ „Dic? tanto quis amore Dei tamen undique septos / Transversos rapiet? num gens truculenta Tyranni? / Num rerum iactura gravis? casus vel acerbi? / Exiliumve nimis dira miserabile sorte? / Num mala paupertas? mundo aut infamis egestas? / Aut tanta in miseram fabricata pericula vitam?... Quid sumus? haud multum absimiles balantibus agnis, / Destinat immittis si quas Ianiena macello... Firma stat haec ergo sententia. Nos neque mortis / Terrores, vitae nec lamentabile fatum, / Non etiam aethereos specie rutilante ministros, / Nonque potestates ullas terraeque polique, / Non praesentia, nec quae post ventura putantur, / Non sublimia, nec veniunt quae sedibus imis, / Quin nullam rerum rabiem, secludere posse / Quem Pater in Christo nobis patefecit, amore.” *Uo.*, G4r–v.

denkit egyaránt a Tartarusba küldtek, nem volt esély a bűnbocsánatra.⁴⁵¹ A költemény első soraiban ugyanezt az ellentétet az 'ast' kötőszóval emeli ki és nyomatékosítja a beszélő.⁴⁵² A bűnök kiirtásáról szóló egységben Pilcius egy hasonlatot használ: ahogy a doktor (Paeon, az istenek orvosa) keserű orvossággal űzi el a betegségeket, úgy a Teremtő ostorával nyesi le a bűn ártalmas erőit. A bűnöket azért kell eltávolítani az ember bensőjéből, noha ez a folyamat kemény gyötrellem, hogy ne akadályozzák az üdvözülést. A szövegrész szóhasználatából (flagellum, crux) a krisztusi szenvedéstörténetre asszociálhatunk.⁴⁵³

V. 4. Németországi párhuzamok

Andreas Spethe és Johann Spangenberg munkái evangéliumi szövegek latin nyelvű átköltéseit tartalmazzák a keresztény ünnepnapiakra, az Úr napjaira (pl. *Dominica I. Adventus, In natali Domini nostri Iesu Christi, Dominica I. post natalem Domini, In Epiphaniis Domini, In die circumcisionis Domini* stb.).⁴⁵⁴

Spethe parafrázisait nagyfokú formai-műfaji változatosság jellemzi. Például a hagyományos hexameteres és disztichonos metrumok mellett olyan különlegesebb versformákra is találunk itt példákat, mint a szaphói strófa, a jambikus verselés vagy a dicolos distrophos, amely két időmértékes sorfajta kétsoronkénti szabályos váltakozása. Spethe *ecloga pastoralis*ában a vergiliusi pásztorfigurák, Meliboeus és Sylvanus Jézus Krisztus születésének örömhíréről beszélgetnek. Lukács evangéliumának második

⁴⁵¹ „Ergo quae tandem? qualisque ferocia nostri / Praesidii robor temere tantare laboret, / Ut non illa simul priscorum more Gigantum / Vim studeat, forti & nova bella parare Tonanti... Astra patent nobis, patet alti ianua coeli / Per Christum, cunctos Moses licet arceat inde / Accusans vitia, & cunctos ad Tartara mittens.” *Uo.*, G4r.

⁴⁵² „Et vanas fingat rationes mundus iniquus... Ast aliter longe statuunt oracula verbi.” *Uo.*, G3r.

⁴⁵³ „Toxica pulsurus Paeon aconita requirit, / Putribus & morbis succo auxiliatur amaro. / Sic solet ille opifex rerum mordace flagello / Relliquiis culpae nocuos succidere nervos, / Ne noceant hominum rabie stimulante salutis. / Sit gravis ergo licet, valde tamen utilis est crux.” *Uo.*

⁴⁵⁴ SPETHE 1592, SPANGENBERG 1539.

fejezetéből az egyik szövegrész *Paraphrasis dialogicá*ba van átdolgozva, a megszólalók (interlocutores) pedig a következők: Christus, Lucifer, Daemonium, Homo Libertus, Turba populi, Mulier. Hasonlóképpen dialogikus formában jelenik meg két locus: az egyik János evangéliumának nyolcadik fejezetéből (*Dialogus Christi & Iudaeorum*), a másik pedig Lukács evangéliumának tizedik fejezetéből (*Dialogus Christi & Legisperiti*) származik. Továbbá két vers címadásából (*Christus Redemptor sic ait* ~ Mt 20 / *Christus ait* ~ Lk 6) arra következtethetünk, hogy Krisztus szavai egyenes beszéd formájában hangzanak el.

Mind Spethe, mind Spangenberg parafrázisai bővelkednek klasszikus szavakban, kifejezésekben: pl. Tonans, Phoebus, Mars, Sol, Ceres, Pluto, Augustus caesar, Meliboeus, Sylvanus, Tityrus, Olympus, Titan, Eurus, Boreas, Auster, Zephyrus, Styx, Tartarus, Avernus, Acheron, Phlegeton, Oceanus, Scylla, Charybdis, Nymphae, Dei ~ Superi. A költemények retorikai kidolgozottságáról pedig egy-egy szöveghely részletesebb vizsgálata alapján alkothatunk képet.

Spethe a Szentháromság ünnepe utáni 8. vasárnapra (*Dominica VIII. post Trinitatis*) szánta a hamis prófétákról (Mt 7,15–23) szóló evangéliumi átköltését.⁴⁵⁵ A hexameteres parafrázis szövege sok mindenben megegyezik az eredetivel, például megmarad a T/2. személyű elbeszélésmód (cavete, agnoscetis, cognoscetis, discedite), a kérdésalakzatok és a mondatisméltés.⁴⁵⁶ Továbbá Spethe a bibliai textust egyéb figurákkal is színesíti, ilyen a megszólító formulák ismétlése, halmozása (O Domine, o domine, o magni bone Nate Tonantis) vagy az ellentétezés (sed).⁴⁵⁷

⁴⁵⁵ SPETHE 1592, Q1r–v.

⁴⁵⁶ „Nonne tuum fuimus per nomen saepe Prophetarum? / Nonne exorcistae miracula plurima passim, / Fecimus?...” ~ „nem a te nevedben prófétáltunk-e, nem a te nevedben űztünk-e ördögöket, és nem a te nevedben tettünk-e sok csodát?”; „Agnoscetis enim propriis ex fructibus illos... Quare cognoscetis eos ex fructibus, inquam.” ~ „Gyümölcsseikről ismeritek meg őket... Tehát gyümölcsseikről ismeritek meg őket.” *Uo.*, Q1v.

⁴⁵⁷ „Non omnis qui me Dominumque Deumque vocabit, / Percipiet salvus coelestis gaudia regni: / Sed cui patris erunt curae divina voluntas / Et praecepta mei, qui sidera summa gubernat.”; „Nonne tuum fuimus per nomen saepe Prophetarum? / Nonne exorcistae miracula plurima passim, / Fecimus? hinc igitur nostri memor esto laboris. / His ego sed referam.” *Uo.*

Spangenberg az Úr irgalma, könyörületessége (*Misericordia Domini*) címet adja a Krisztus, a jó pásztorról szóló evangéliumi locus (Jn 10,1–21) verses átdolgozásának.⁴⁵⁸ Az átköltésben a bibliai szöveg mintájára Jézus beszél E/1. személyben (subeo, agnosco, commisso, ducam, reddam), az eredetiben látott alakzatokhoz hasonlóan szó- és mondatismétlést, továbbá ellentétet is találunk a parafrázisban.⁴⁵⁹ Spangenberg a példázat képeinek azonnali értelmezését adja, nyelvi szinten is ki van fejtve a bibliai locus implicit jelentésszintje (bonus pastor=verus magister; oves=discipuli; lupus=hostis). Később a költő közel azonos jelentésű szavak (lacerat, perdit, mactat, vorat, obruit, auffert) halmozásával nyomatékosítja a farkas, azaz az ellenség megsemmisítő erejét (elhordja, széttépi, leöli, felfalja, elpusztítja, megsemmisíti a juhokat) a nyájra, vagyis a hívőkre, Krisztus tanítványaira nézve. Spangenberg alliterációval díszíti azt a részt, amely a farkas elől menekülő (per prata, per amnes), nyáját cserbenhagyó béresről szól.

Spethe és Spangenberg költeményeivel jó néhány ponton összehasonlíthatók a magyarországi parafrázisok. A formai-műfaji sokszínűség a hazai átköltésekre is jellemző, Schesaeus hol elégiába, hol eclogába burkolva dolgozza át az evangéliumi szöveghelyeket, Pilcius pedig jambikus metrumokkal és hexameterrel egyaránt dolgozik. Mind a magyarországi, mind a német költők erősen antikizálják és retorizálják verseiket, szókinszükben gyakoriak a klasszikus kifejezések, bátran élnek a különféle figurákkal, költői képekkel. A parafrázisok rendkívül logikus, világos szerkesztéséből és a szövegben érzékelhető magyarázó-interpretáló szándékból, továbbá az ezt támogató retorikai-stilisztikai apparátusból a költők didaktikai célzatára következtethetünk.

⁴⁵⁸ SPANGENBERG 1539, B5v–B6r.

⁴⁵⁹ „Sum bonus ille ovium pastor...” ~ vö. „Én vagyok a jó pásztor...”; „Semper oves agnosco meas, & noscor ab illis. / Me pater ut novit, charumque agnosco parentem, / Sic agnosco meas, vitamque miserrimus ultro / Pro grege commisso, per mille pericula ducam.” ~ vö. „én ismerem az enyéimet, és az enyéim ismernek engem, ahogyan az Atya ismer engem, én is úgy ismerem az Atyát, és én életemet adom a juhokért.”; „At vero infoelix est mercenarius omnis” ~ vö. „Aki béres és nem pásztor...” *Uo.*, B5v–B6r.

Ezt az alkotói intenciót a paratextusokban olvasottakkal is meg lehet erősíteni, hiszen a kísérőszövegek szerzői egyéb feladatkörök mellett ugyancsak az átköltések tanító funkcióját hangsúlyozták.⁴⁶⁰

⁴⁶⁰ Pilcius a *Meditationes Piaae...* című kötethez írott előszavában arról beszél, hogy költeményei iskolai közegben, iskolai felhasználásra készültek: „Ex lectionibus Evangeliorum usitatis, praecipuis doctrinae partibus me ipsum inter orandum communefacio & erudio, applicatio deinde ad auditores foelicus, meo quidem iudicio, succedit.” PILTZ 1583, B1v. (Egyébként a Pilcius kötetében található zsoltárparafrázisok interpretációjának – ezt bővebben ld. a III. fejezetben – fényében, a török elleni kollektív küzdelem szempontjából ezek az evangéliumi átköltések és a bennük megfogalmazódó tanítások is aktuális értelmet nyerhetnek.) Spangenberg praefatiójában hangsúlyozza, hogy evangéliumi átköltéseivel Justus Jonas fiát szeretné a szent irodalom, a sugalmazott könyvek tanulmányozására indítani: „volui quoque hoc munusculo te ad sacrarum literarum studia invitare” SPANGENBERG 1539, A2v.

VI. KRISZTIANIZÁLÁS: BIBLIAI CARMENEK, EPOSZIMITÁCIÓ

Czapla repertóriumában a krisztianizált carmeneket nem külön csoportba rendezve, hanem az ó- és újszövetségi parafrázisokkal együtt veszi számba.⁴⁶¹ Például az Ádám és Éva bűnbeeséséről szóló ószövetségi parafrázisok mellett szerepelnek a hasonló tárgyú carmenek is, de az újszövetségi átköltések esetében is ez az eljárás érvényesül.⁴⁶² A klasszikus forma vallásos-bibliai tartalommal telítődik, s ezekben a szinkretikus költeményekben Krisztus fogantatásáról, születéséről, szenvedéseiről, haláláról, feltámadásáról és mennybemeneteléről olvashatunk.⁴⁶³ Ugyanitt szerepel ismeretlen szerzőtől (Anonymus) a *Meditationes metricae in passionem Domini* (1600) című munka, amely már címét tekintve is rokonítható Caspar Pilcius kötetével (*Meditationes Piae...*). Czapla a carmenek mellett az egyéb krisztianizált műfajimitációkra is kitér felsorolásában: Ullrich Bollinger és Nicodemus Frischlin parafrázisainak műfaji mintája Vergilius *Aeneise* volt, Ludwig Camerarius eposza Krisztus születéséről szól, Friedrich Dedekind művének címével (*Metamorphoses sacrae*)

⁴⁶¹ CZAPLA 2013, 505–716 (Quellenrepertorium).

⁴⁶² Johannes Sprinck: *Carmen de lapsu primorum parentum* (1559), Caspar Geger: *De lapsu primorum parentum... carmen elegiacum* (1561).

⁴⁶³ Jacob Locher: *Carmen de festo conceptionis Mariae* (1513), Henricus Husanus: *In natalem Christi* (1554), Vitus Jacobeus: *Elegia de natali Christi scripta* (1557), Johannes Ricardus: *Carmen in natalem Jesu Christi* (1557), Johannes Seckerwitz: *Eidyllion de passione et resurrectione Christi* (1557), Dominicus Mancinus: *De Domini nostri Jesu Christi passione* (1559), Johannes Maior: *Carmen in ascensionem Christi* (1563), Johann Conrad Rhumel: *De passione et morte Jesu Christi* (1614). Keresztelő Szent János születésére: Henricus Husanus *In natalem Ioannis Baptistae* (1554).

pedig Ovidius *Metamorphoses*ét idézi.⁴⁶⁴ E zárófejezet néhány hazai bibliai carmen mellett Leonhardus Mokoschinus Ószövet-ség-parafrázisának, részletekbe menően a mű első két könyvének elemzésére is kiterjed. Ez utóbbi átköltés eposzimitációként is értelmezhető, s mint ilyen, kiválóan alkalmas a sacra poesis két meghatározó pólusa, az antikizálás és a krisztianizálás közötti kényes egyensúly szemléltetésére.

VI. 1. A *Meditationes Piae* című kötet versei⁴⁶⁵

Maga a meditatio kifejezés csupán egyszer fordul elő a *Meditationes Piae* című kötethez írott előszóban, amikor Caspar Pilcius azt fejtegeti, hogy a keresztény ember lelke a kínok, nehézségek és gyötrelmek idején csak az imában (precatio) és az Isten ígéjén való elmélkedésben (meditatio) találhat megnyugvást és vigaszt, csak az ékesen szóló, izzó könyörgésből, az Úr segítségül hívásából (gratum cultum invocationis, ardentis orationis interventu) meríthet erőt a küzdelmekhez.⁴⁶⁶ A praefatióban a meditatio mellett a szent költeményeket még két kifejezéssel jelöli a szerző: 1. exercitium = '(had)gyakorlat' 2. tirocinium = 'újoncszolgálat, első hadi szolgálat, első próba'.⁴⁶⁷ A szóhasználatból több következtetést is levonhatunk. Egyfelől bizonyos, hogy Pilcius a főcím-ben szereplő meditationes kifejezést elsődleges jelentésében

⁴⁶⁴ Ulrich Bollinger: *Moseis. De rebus gestis Mosis. Heroico carmine ad imitationem Aeneis. Virg.* (1597/1603), Nicodemus Frischlin: *Hebraeis. Regum Iudaicorum, & Israeliticorum historia... carmine heroico Virgiliano describitur* (1599/1610), Ludwig Camerarius: *In natalem Christi epos* (1594), Friedrich Dedekind: *Metamorphoses sacrae* (1565).

⁴⁶⁵ Caspar Pilcius munkásságáról ld. RÁTH 1892–93, HADOBÁS 2003.

⁴⁶⁶ „Mens per precatorem, & meditationem verbi & promissionum, confirmata fide, certo scit se accipere remissionem peccatorum, iustitiam; & Spiritum S. corda nostra Christum accipere hospitem, qui sua benignitate, sua praesentia, & efficaci consolatione nos in cruce & morte sensu & gustu aeternae vitae perfundit, nos roborat, & confirmat. Ubi animus tantorum beneficiorum cogitatione obfirmatus est...” PILTZ 1583, A6v–A7r.

⁴⁶⁷ „Quod autem haec tenuia exercitia publicentur, instituti mei ratio haec est.” „Sub tuo nomine, Generose & Magnifice Domine, patrone beneficentissime, haec tyrocinia edenda putavi.” *Uo.*, B1v, B2v.

használja, erre utal az előszóból előbb idézett részletben is, miszerint a kötetben szereplő verseket tulajdonképpen két műfajra osztja: imákra (precatio) és elmélkedésekre (meditatio). Példaként elegendő itt a kötet záróverseire utalni.

Az utolsó előtti költemény a következő címet kapta: *In tentationibus pii hominis cogitationes*, azaz a kegyes ember elmélkedései a megpróbáltatások közepette. A költő arra biztatja az istenfélőket, hogy vész idején a mindenható Jézus Krisztusban keressenek oltalmat, aki a testnek és a léleknek egyaránt erős, hatalmas védelmezője. Ugyanakkor szánja a testet, az ember anyagi, fizikai mivoltát (O miseranda caro), amely megrendülve és félelemtől reszketve a földi, mulandó segítségben (fegyverzet, erődítmény) reménykedik Istent lebecsülve, háttérbe szorítva, mert ezzel önnön romlását, pusztulását sietteti.⁴⁶⁸ Pilcius egyébként a cogitatio szót nem itt használja először a meditatio szinonimájaként, az előszóban szintén él ezzel a megoldással,⁴⁶⁹ mi több, a Calepinus-lexikonban is egymás megfelelőjeként szerepel a két szó.⁴⁷⁰

A másik költemény nyolc disztichonba foglalt imádságot tartalmaz a nap meghatározott időszakaira (1. reggeli ébredés – Mane surgentis, 2. tisztálkodás – Lavantis, 3. napkelte – Sole exoriente, 4. étkezés előtt – Cibum sumturi, 5. étkezés után – Post sumtum cibum, 6. napnyugta után – Post Solis occasum, 7. elalvás előtt –

⁴⁶⁸ „Praesidium mortale caro tremefacta requirit, / At mea mens Christo fedit ubique Deo. / O miseranda caro, cum solo cunctipotente / Posthabito quaeras arma caduca Deo. / Ut fugias mortem, mortale praehendis asylon, / Sic tua spes ultro mortis in arma ruit. / Ergo vivifico mecum confidito Christo, / Corporis hic vindex est animaeque potens.” *Uo.*, L5r.

⁴⁶⁹ „Ubi animus tantorum beneficiorum cogitatione obfirmatus est...” *Uo.*, A6v-A7r.

⁴⁷⁰ Calepinus latin–magyar szótárában (1585), Faustus Verantius ötnyelvű szótárában (1595), illetve Szenci Molnár latin–magyar szótárában (1604) és lexikonában (1611) a címben szereplő meditatio szónak csak a ’gondolkodás, elmélkedés’ jelentése szerepel. A Calepinus-lexikonban (1502) viszont két jelentést találunk: 1. ’gondolkodás’ (cogitatio), 2. ’tanulmányozás, előkészület, gyakorlat’ (commentatio), konkrétan a szónoki és a hadi gyakorlatokat/gyakorlásokat, felkészüléseket hozza itt példaként Calepinus egy-egy antik locus – Cicero, ifj. Plinius – alapján. Györkösy Alajos (1956) latin–magyar szótárába szintén felveszi a meditatio szó mindkét jelentését: 1. ’gondolkodás, elmélkedés’, 2. ’készülődés, gyakorlás, előkészület vmire (gen.)’.

Dormituri, 8. bármely időszakra – Quolibet tempore) a lélek kegyességre indítása céljából.⁴⁷¹

A szakirodalom szerint elsősorban a beszélő én retorikai pozíciójában ragadható meg a különbség az imádság és az elmélkedés között.⁴⁷² Az utóbbi költeményben az imádságot mondó lírai én Krisztushoz intézi hálaadását és kéréseit, az ima mondandója az isteni személyre irányul, Isten, itt Krisztus iránti vagy előtti aktus ez. Ezzel szemben a korábban említett elmélkedő versben nem Krisztuson van a hangsúly, hanem az Isten és ember közti viszonyon, az Isten világában létező emberen, az istenfélő ember gondolatain, eszmeifuttatásain. A mondanivaló, a megfogalmazott intés (ti. A mindenható Istenben bíz, ne a mulandóban remélj segítséget!) is az emberhez szól, a beszélő én az embert próbálja helyes, a kegyes lélekhez illő lelki cselekvésre készíteni, azaz az Isten–ember viszony alakítására tesz kísérletet. A költeményben végig a test (*caro tramefacta, corpus*) és a lélek (*mea mens, anima*) kettősérről van szó, ellentétben (at) áll egymással az ember törekény, mulandó, földi segítségre vágyódó anyagi, fizikai valósága és az Istenben, Krisztusban bizakodó, anyagtalan, örök és elpusztíthatatlan esszencia, a lelki szféra.

Pilcius az előszóban az *exercitium, tirocinium* ('gyakorlat, első próba vagy szolgálat') kifejezésekkel a *meditatio* szó másodlagos jelentésére is utal. A gyakorlatot egyfelől érthetjük lelki, vallási gyakorlatként, hiszen a kötetben szereplő verses imádságok és elmélkedések elsődlegesen a használati irodalom műfajai, a magánáhitatot szolgáló vallásos tevékenységek. Másfelől, ha a szövegek keletkezésének kontextusát is figyelembe vesszük, miszerint ezek a költemények iskolai közegben, iskolai felhasználásra készültek, a gyakorlatot iskolai retorikai, beszédgyakorlatként is

⁴⁷¹ Pl. „Lavantis: Christe, cutis sordes nitidis ut tergimus undis: / Sic animae foedam sanguine terge luem.” (tisztálkodás: Arra kéri Krisztust, hogy úgy tisztítsa meg vérével lelkünket a nyavalyáktól, miként a víz mossa le bőrünk-ről a piszkot.); „Post sumtum cibum: Vis nova ceu membris epularum munere venit: / Sic animae accedat gratia, Christe, recens.” (étkezés után: Kéri Krisztust, hogy miként az elfogyasztott étel új erővel tölti el a test tagjait, úgy költözzön a lélekbe is friss hála.) *Uo.*, L5v–L6r.

⁴⁷² HELTAI 2008, 79–81.

érthetjük.⁴⁷³ Ez utóbbi megközelítést a praefatio markáns retorikai szemléletével is megerősíthetjük, mely szerint az oratio a hitet védő fegyver, amellyel a hit megőrzéséért és a túlvilági üdvösségért folytatott harcot vívják a keresztények, így kiváltképpen fontos, hogy elménket az ékesszólás tudományában mint hadi gyakorlatban pallérozzuk. Pilcius az előszóban végig ebben a katonai kontextusban használja és értelmezi a retorikát, és vélhetően ezzel indokolható a '(had)gyakorlat, újoncszolgálat, első hadi szolgálat' jelentésben is használatos, így áttételesen a versek egyedi retorikai-poétikai megformáltságára is utaló exercitium/tirocinium szavak alkalmazása is.⁴⁷⁴

A kötet alcímében egyébként a pia carmina ('kegyes versek/költemények') jelzős szó szerkezet is szerepel, amely a meditatio szóval együttolvasva a gyűjtemény egészére, annak módszertani-műfaji változatosságára értendő. Összességében elmondható tehát, hogy Caspar Pilcius *Meditationes Piae...* című kötete kegyes témákat, műfajokat (precatio, meditatio) felölelő krisztianizált carmeneket és bibliai szövegek, zsoltárok antikizáló parafrázisait egyaránt tartalmazza.

Caspar Pilcius a klasszikus metrumok egész tárházát hozza gyűjteményében: pl. hexameter, disztichon, phalaecium, sapphicum, iambicum, asclepiadeum choriambicum, carmen trochaicum alcmanio et euripideo alternatim mixtum, glyconium asclepia-

⁴⁷³ „Ex lectionibus Evangeliorum usitatis, praecipuis doctrinae partibus me ipsum inter orandum commonefacio & erudio, applicatio deinde ad auditores foelicus, meo quidem iudicio, succedit.” PILTZ 1583, B1v.

⁴⁷⁴ „Itaque militiam exercere dicimur, cum fidem oratione circumseptam custodimus, pro eius incrementis ad Deum clamamus, & Spiritus S. auxilium, pro eadem confirmanda, imploramus; cumque omnibus diaboli & hostium, nos a via salutis in viam perditionis retrahere nitentium insultibus, hunc clypeum & Gorgonem obtendimus, omnesque tentationes exceptas, hoc telo retundimus & superamus. Veram ergo fidem impetrat, custodit & conservat oratio, quam tamen & ipsam ex vera fide proficisci, & vera fide niti oportet... Porro de virtute orationis inquit Augustinus: Oratio iusti est clavis coeli, ascendit precatio, descendit Dei miseratio... Per hanc mentes nostrae cum Deo loquuntur, & Deo coniunguntur; huius beneficio tanquam scalis & gradibus ad Deum ascenditur, & et ad ipsum pervenitur... Fateor, me simplicitatem & perspicuitatem assequi voluisse; eius rei gratia malui leges metricas, paucis tamen in locis, violare, quam sententias familiares obscuritate & verborum insolentia involuere...” *Uo.*, A4r–v, B2r.

deum, hipponacteo trochaico dimetro catalecto constans. A késő humanizmus idején ez a magas szintű, elmélyült költészettani tudás elvárt kompetencia volt, a 16. századi poétikatankönyvek összetett ismeretanyagából is erre következtethetünk. Jacob Micyllus *De re metrica libri tres...* című munkájában és Károlyi Péter két könyvből álló *Institutió*jában egyaránt részletekbe mérően foglalkozik a Pilcius által is használt versformákkal.⁴⁷⁵

Pilcius a Szentháromság ünnepe utáni 7. vasárnapra két élelemért mondott hálaadó verset írt. Az első költemény szapphói strófákban készült, a másik vers címe (*Alia*) alatt pedig az alkalmazott metrum a következő megnevezést kapta: *hipponacteo trochaico dimetro catalecto constans*.⁴⁷⁶ Micyllus kötetének első részében (*Liber Primus*) a különféle verslábakat (*De pedibus*) és verseléseket, a verslábakból felépülő sorfajtákat (*De versibus, seu metris*) tárgyalja, az elméleti ismereteket pedig minden esetben gyakorlati példákkal is kiegészíti (*Typi & exempla pedum*). Természetesen Pilcius metruma is szerepel a tankönyvben, a tisztán trochaeusokból felépülő verssortípusoknál (*Typus Trochaici metri puri*): „Dimetrum Catalecticum: quod et Euripideum vocant. Constat tribus pedibus simplicibus et syllaba, talia sunt in Hypolyto.”⁴⁷⁷ A leírás szerint egy három verslábból (három trochaeus) és egy hosszú szótagból (csonka trochaeus) álló metrumról van itt szó. Károlyi Péter a verstani ismereteket dialogikusan, szemléltető példákkal kiegészítve és a verslábak megjelölésével adja át az olvasónak. Micyllus leírása tehát Károlyinál kérdés-felelet formájában jelenik meg.⁴⁷⁸

Pilcius krisztianizált carmenjeinek szövegében a klasszikus metrumok mellett antik szavakat, kifejezéseket is találunk. A Jézus körülmételésének napjára (január 1.) készült költeményben

⁴⁷⁵ MICYLLUS 1539, CAROLINUS 1567.

⁴⁷⁶ PILTZ 1583, G5v–G6r.

⁴⁷⁷ MICYLLUS 1539, E8r–v. Példát is hoz a verssorra Micyllus, mi több, a verslábakat is jelöli: Nos premit necessitas –u-u-u- (F4v.).

⁴⁷⁸ „Quid est Dimetrum Trochaicum? Est quod constat tribus regionibus in hoc genere usitatis, et syllaba superflua.” CAROLINUS 1567, H2v.

a Krisztussal azonosított Nap(világ) Phoebusként szerepel.⁴⁷⁹ Egy másik versben a beszélő azzal rémíti a paráznalkodót, hogy bűne miatt örök gyász és szomorúság vár rá a Styx, azaz az alvilág mélyén.⁴⁸⁰ A Szentháromság ünnepe utáni tizenharmadik vasárnapra írott költemény hasonlata szerint a bűn elszakítja a híveket a Teremtőtől, és úgy kergeti őket a zsványok keze közé, ahogy az északi szél, a Boreas szórja szét a könnyű pelyvát.⁴⁸¹ A gazdag és a szegény Lázár történetére való utalást tartalmaz az a vers, amely a Szentháromság ünnepe utáni első vasárnapra szól. Az idézett részlet szerint a szegény Lázár halál utáni sorsa példaként szolgál arra, hogy aki a hit erejével képes felülemelkedni az evilági csapásokon és fájdalmon, az a túlvilágon igaz boldogságra fog lelni, s a mennybe, az Olympusra, Ábrahám kebelére és az angyalok seregébe kerül majd.⁴⁸² A Szentháromság ünnepe utáni nyolcadik vasárnapra szánt költeményben Pilcius arra kéri Jézust, hogy védelmezőként hozzon segítséget a szerencsétlen, nyomorúságos helyzetekben, és fékezze meg a vad furiákat, erynniseket (Erinnes).⁴⁸³ A kötet egy másik versében a költő Krisztus királyságát hasonlítja össze a földi, politikai (világi hatalom irányította) királyságokkal öt ellentétpár mentén. A harmadik gondolatpárban a gigászok (Gigantes) is meg vannak említve, amikor arról van szó, hogy a földi királyságok alattvalói virtusukban a

⁴⁷⁹ „Ianus nivorus splendidam / Phoebi reducit lampadem, / Anni novi labentia / Ut auspicetur tempora. / O Christe, sol purissime, / Et vera lux, Ecclesiae, / Propinquioris exhibe / Iubar tuae praesentiae.” PILTZ 1583, C3r.

⁴⁸⁰ „Te manet aeternus praefractam sub styge luctus: / Te virtus Dei ubique foras eliminat, usquam / Religiosa tuae ne tangant atria sordes.” *Uo.*, C5v.

⁴⁸¹ „Ac sicut paleae leves feruntur, / Impulsu Boreaeque dissipantur: / Sic nostrum scelus impium revulsos / Nos a rerum hominumque conditore, / Saevas dispulsit in manus latronum (...)” *Uo.*, H3r–v.

⁴⁸² „Quandoquidem soli novit confidere Christo, / Et forti aerumnas vincere mente graves. / Solamenque mali statuens in dogmate sancto, / Expectat firma gaudia vera fide. / Lazarus exemplo est, ut fias compos Olympi / Abrahaeque sinus Angelicque chori.” *Uo.*, F2r.

⁴⁸³ „At tu Christe, sacri praeses fidissime, coetus: / Fer miseris rebus dulce patrociniun. / Et compesce truces furias saevas & Erinnes, / Grassantes diris caedibus atque lupos.” *Uo.*, G6v.

gigászokat követik, és karddal küzdenek a gonosz ellen, míg Krisztus szolgál inkább a beszéd erejével harcolnak.⁴⁸⁴

Pilcius a klasszikus metrumok és szavak használata mellett a stilisztikai eszközök alkalmazásával is a carmen formai-műfaji jellegzetességeinek imitálására törekszik. A Szentháromság ünnepe utáni második vasárnapra írott versben szerepel egy példa a metaforák halmozására, ismétlődésére: Krisztus a különféle ételek és italok (kenyér, víz, méz, tej, nektár) formájában van megszólítva, hiszen maga Krisztus a hívők táplálója és éltetője.⁴⁸⁵ Másutt egy hasonlatba burkolva Pilcius ugyanerről beszél: Isten úgy táplál minket, mint a vadakat és a madarakat.⁴⁸⁶ A *Superbiae malitia* című disztichonos költeményben a lírai beszélő a megszemélyesített Gőghöz E/2. személyben szól: általa (per te) taszított le az alvilági vizekbe Lucifer is, miatta veszítették el a halandók az ég boldog királyságát. Ugyanitt a lenti (ad undas infernas) és a fenti világ (regna beata poli summi) áll ellentétben egymással.⁴⁸⁷

Pilcius változatos bibliai-vallási témákkal tölti meg carmenjeit: pl. Krisztus, a jó pásztor oltalmazza az istenfélőket (Jn 10,1–21), Krisztus az üdvösségre táplálja híveit (Jn 6,47–58), Krisztus megbocsát Mária Magdolnának (Lk 7,37–50) stb. A verseket pedig sokszor ugyanazon retorikai séma mentén alkotja meg. Az érvelő egység (narratio), a Krisztus tetteiről, hatalmáról szóló általános kijelentések teszik ki a költemények nagyobb részét, majd ezután az esetek többségében a Krisztushoz intézett E/2. személyű imádság, fohász (precatio) következik, amely a közösség (nos, T/1.) nevében szól. A két szerkezeti egységet a költő sokszor az

⁴⁸⁴ „III. Politicum: Mercurios lingua quaerit, virtute Gigantes, / Qui perimunt soutes ense, teguntque bonos. III. Christi: Deligit in servos testacea vascula Christus, / Qui stulta mundi robora voce domant.” *Uo.*, H1r.

⁴⁸⁵ Christe Iesu, Christe gloriose, Pie Christe, Redemptor = Panis alme, Pane vitae, Manna vitae, Esca sacratissima, Dape coelica, Dulcis unda, Cruoris dulcedine, Amne vivo, superni fluminis suavitate, mel suave, favo perenni, Lac limpidissime, Ros superne, dulce nectar, Odor gratissime. *Uo.*, F2r–F3v.

⁴⁸⁶ „Ceu feras & alites; / Sic alit nos servulos, / Dans cibos gratissimos.” *Uo.*, G5v–G6r.

⁴⁸⁷ „Lucifer infernas per te destrusus ad undas, / Spem penitus nullam qua relevetur habet. / Per te factus homo periurus Apostata, summi / Turpiter amisit regna beata poli.” *Uo.*, I2r.

ergo következményes kötőszóval választja el egymástól, így érzékeltetve, hogy az istenséghez való könyörgésnek van értelme, a kérések majdan meghallgatásra találnak, hiszen Jézusnak hatalmában áll azokat teljesíteni. A Mária Magdolnáról szóló költemény szerkezetében is megfigyelhető az építkezés ezen logikája. A vétkekes asszony Krisztus követője lett, könnyeivel áztatta, hajával szárazra törölte, majd csókjaival borította be és illatos olajjal kent meg Messiásnak tartott Ura lábát, aki szolgálója hitének jutalmául elengedte annak bűneit és az azokért járó büntetéseket. A bűnbánó istenfélők (nos) arra kérik (oramus) Krisztust, hogy tekintsen rájuk (respice) is hasonlóan, mint ahogyan Mária Magdolnára tekintett, és szabadítsa meg (liberes) őket is vétkeiktől és az azokért járó szenvedésektől.

Culpis gravata foemina,
Christi sequens convivia,
Hunc esse Messiam approbat,
Qui tollat orbis noxias.
Latens fides sese exerit
Pedes rigat dum lacrymis,
Tersos capillis, osculis
Dum coleretque odoribus.
Huic multa Christus crimina
Remittit atque debita,
Salvam fide pronunciat,
Deique pace roborat.
(...)
Oramus ergo supplices,
Vultu pari nos respice
Quo Magdalenam & omnibus
Nos liberes piaculis.⁴⁸⁸

⁴⁸⁸ *Uo.*, G1v–G2r.

VI. 2. Egyéb bibliai carmenimitációk

ZSÁMBOKY JÁNOS⁴⁸⁹

Zsámboky János 1553-ban megszakította a már több mint tíz éve tartó külföldi peregrinációját (Bécs, Wittenberg, Ingolstadt, Strassburg, Párizs), és hazafelé tartva a katolikus ingolstadti egyetemen beszédet mondott, amelyet még ugyanabban az évben Augsburgban ki is adott Georg Pappenheim, a regensburgi főpap támogatásával.⁴⁹⁰ Ehhez a karácsonyi oratióhoz egy négy részből álló versfüzér is kapcsolódik, amelyben Zsámboky Jézus Krisztus születését ünnepli, magasztalja.⁴⁹¹ A költemények szerzőjük valószínű hovatartozását – Zsámboky az egyetlen katolikus a sacra poesis hazai szerzői közt – tekintve mindenképp unikumnak számítanak a magyarországi forrásanyagban.⁴⁹²

Zsámboky a sorban első, leghosszabb versében (*In Christi natalem*) követi az antikvitás hagyományait mind a verselés (pl. hexameter), mind a szóhasználat terén.⁴⁹³ Istent Tonansként vagy

⁴⁸⁹ Zsámboky János munkásságáról ld. TÉGLÁSY 1980, TÉGLÁSY 1981, ERDEI 1986, TÉGLÁSY 1995, ALMÁSI 2005, ALMÁSI 2005a, TŰSKÉS 2009, ERDŐS 2010, MAYER 2011, GYULAI 2012, ALMÁSI – KISS FARKAS 2013, DOMOKOS 2015, MOLNÁR 2016, PERGER 2016.

⁴⁹⁰ SAMBUCUS 1553, ALMÁSI 2005, 895.

⁴⁹¹ SAMBUCUS 1553, C1r–C7v.

⁴⁹² A hazai neolatin bibliai költészet alkotói közt szinte kizárólag protestánsokat tudunk említeni, ez pedig nyilvánvalóan a verseket létrehozó kulturális közeg konfesszionális berendezkedéséből adódik. A *Pietas humanistica...* című kötet (URBÁNSKI 2006) egyes tanulmányaiból azonban egyértelműen kiderül, hogy a sacra poesis nem felekezeti függő. Például Anna Kapuścińska írásában (51–62. oldal) Stanislaus Hosius (1504–1579) lengyel római katolikus bíboros 1528-as latin nyelvű zsoltárparafrázisával (*Paraphrasis in psalmum quinquagesimum*) foglalkozik.

⁴⁹³ A versfüzér második darabja szapphói strófákban készült. Karácsony, újév és Krisztus mennybemenetelének napjáról egyaránt szó esik a költeményben, az évet a kétarcú Ianus nyitja meg („Seculum iam grande aperit Biformis / Ianus...” SAMBUCUS 1553, C3v.). Krisztus ereje akkora, hogy azzal képes megfékezni a sátáni erőket, felülkerekedni a halálon („Robur huic magnum, fugiunt rapaces, / Quem tremunt et lucifugi sodales. / Quod fores saevi superabit Orci, / Ditis et aulam.” *Uo.*, C4r.), megszabadítani a hívőket a zsarnok karmaiból, még Charon, a sötét alvilági palota kapuőre is engedelmessé válik Jézusnak („Hic dies Anni, remouet severum / Carcerem, infestusque

Rector Olympiként emlegeti, a Nap(világ) nála is Phoebus, az égbolt Olympus, a halál kapcsán pedig, amikor arról van szó, hogy Krisztus elüzi, leigazza a halált, itt is előkerülnek a szokványos klasszikus kifejezések: pl. Styx, Phlegethon, Cocytus, Acheron, Cerberus, Charon, tartareus.⁴⁹⁴

Zsámboky változatos szószerkezetek, körülírások halmozásával él, amikor köszönti (salve) és megszólítja Jézust: szent fiúgyermek (Sancte puer), a Mennydörgő csodálatra méltó képmása (miranda Tonantis imago), Isten hatalmas sarja (Magna Dei proles), kicsiny fiúgyermek (parve puer). Majd invokációjában arra kéri a megváltót, hogy Apollo és a Múzsák helyett Ő maga adjon neki erőt, tehetséget verse megalkotásához: „Tu tu sis Phoebus...”⁴⁹⁵ Kívánságát a Tu személyes névmás ismétlésével nyomatékosítja

---

redit Charonti: / Cedit immanis puero nigrantis / Ianitor aulae.” *Uo.*, C3v.). Alexandrus Hoferus báróhoz szól a harmadik vers, amelyben Zsámboky ismételten hangsúlyozza, hogy a szent sarj, azaz Jézus legyőzi a halált, így ezután már nem kell az Erynnis álnokságaitól tartani („Posthac Erynnis ne metuas dolos / Quod sancta proles, Persephonem domat” *Uo.*, C6v.). Végezetül az utolsó költemény Johannes Delicasius képehez íródott (*Ad Ioannis Delicasii effigiem*), Delicasius képességeit, különösen nyelvi tehetségét, ékesszólását dicséri itt a költő („Ore potens Ciceronis erat, imitator et artis / Eloquii, patriis olim abiturus agris.” *Uo.*, C7r.). P. Vásárhelyi Judit kutatásából ismeretes Zsámboky retorika iránti érdeklődése. A *De imitatione Ciceroniana dialogi tres...* (Párizs, 1561, RMK III. 487) című munkából jól kivehetők Zsámboky ciceroniánus nézetei, amelyek kialakulása és elmélyülése a peregrináció idején látogatott akadémiák neves professzorai (Melancthon, Sturm, Veit Amerbach) hatásának tudható be. Innen szemlélve a karácsonyi verseket és az előttük álló oratiót világossá válik, hogy a költemények a beszéd retorikai szerkezetének részeként, laudatiókként (genus laudativum) értelmezhetők. Zsámboky ciceroniánizmusáról bővebben ld. VÁSÁRHELYI 1978.

⁴⁹⁴ „moveat contra summum fera bella Tonantem”, „Condiderat Rector summus stellantis Olympi / Humanum genus”, „Splendidus nobis Phoebus iubar extulit undis”, „Aetherei patris, primum qui exordia mundi / Fundarat verbo, stellasque micantis Olympi”, „Sed quum tartareas multi veherentur ad oras, / Styx ubi sulphurea et Phlegethon cocytus et ater”, „Vae stygii proceres, inferni Cerbere custos.”, „Non vobis Acheron Phlegeton vel proderit ipse, / Nec Styx, lucifugis nebulas quae exhalat amaras.” SAMBUCUS 1553, C1r–C3r.

⁴⁹⁵ „Non ego Pegasidum numen, sacrasve puellas / Sollicito, ut veniant taceat quoque doctus Apollo: / Tu tu sis Phoebus, felix allabere votis: / Tu mihi pande, precor, causas, et suffice vires.” *Uo.*, C1r.

a lírai beszélő. A költő ellentétbe állítja egymással a gazdag kincseket, királyi ajándékokat (*regia dona*) és a szegényes, egyszerű költeményeket (*tenui carmine*). Krisztus az imáknak és a verseknek örvend, így Zsámboky is dalban próbál Urának hódolni.⁴⁹⁶

A költő retorikailag rendkívül logikusan építi fel versének szövegét. Előbb feleleveníti a teremtés és a bűnbeesés történetét, utóbbiból levonva az általános érvényű következtetést, hogy az eredendő bűn miatt minden ember vétkes. Majd Krisztus születéséről és ennek az eseménynek a halandó emberi létre gyakorolt pozitív hozadékairól szól: a Megváltó eltörli a vétkeket, megóv a sötétségtől, a haláltól, a büntetésektől, Jézust nem tudja felülmúlni az ellenség, sem pedig a zsarnokok, mint amilyen Heródes is volt.⁴⁹⁷ Végül egy fohással zárul a költemény, a közösség Krisztushoz könyörög, hogy úzze el az ellenséget, amely népe vérét és lelkét kívánja, hogy eláraszthassa a földet a ragyogó béke.⁴⁹⁸ Ez a szerkesztés, miszerint a záróimádságot, a konkrét kéréseket a történetmesélés mintegy érvelésként előzi meg, készíti elő, teljeseen egybevág a Pilciusnál tapasztaltakkal.

FRIEDRICH REIS

A sziléziai (tescheni) Friedrich Reis vallásos költeménye csupán a nyomtatás helye (Lőcse) alapján köthető Magyarországhoz.⁴⁹⁹

⁴⁹⁶ „Si sint divitiae, quas iactat decolor Indus: / Munera si thuris, quo culta Sabaea superbit: / Aut acris myrrhae, tibi regia dona referrem: / Sed quia vel precibus, tenui vel carmine gaudes: / Carmine quod pueros flectit, quo pellitur ira: / His mihi nunc facilem, te Iesu, reddere conor.” *Uo.*, C1r.

⁴⁹⁷ A lírai beszélő E/2. személyben szól Heródeshez: „Et quanquam teneros cupide mactare pueros / Gaudebis, nullis unquam minor ipse Tyrannis / Saevitia Herodes, gremio qui mille parentum / Eripies natos, laeta ne luce fruatur: / Non tamen his armis Christum, neque vi superabis.” *Uo.*, C2v.

⁴⁹⁸ „Coniunctis manibus postremo, Christe, precamur: / Per lachrymas tristes, et per tua vulnera: tandem / Finibus ut pellas hostes, qui castra sequuntur, / In nostrum possint dextras ut ferre cruorem: / Qui poscunt animos etiam, dulcesque penates / Sanguine laetantur, repetunt atque omnia ferro. / Haec prohibe, ac aperi quae sit tua certa voluntas. / Candida pax cunctas terrarum protegat oras...” *Uo.*, C3r.

⁴⁹⁹ REIS 1618.

A 16–17. században szoros szellemi kapcsolatrendszer létesült Szilézia és a felső-magyarországi városok között. Lőcse ekkor javarészt német lakosságú, latin-német nyelvű kultúrával rendelkező település, amely a sziléziai városokhoz fűződő élénk kapcsolatokkal rendelkezik.⁵⁰⁰ Ez a kapcsolatrendszer gyakran kirajzolódik a korabeli neolatin költészet alkotásaiban, nem ritkák a Reiséhoz hasonló kiadások. Ahogyan az itthon megjelent munkák szerzői közt találunk sziléziaiakat, úgy arra is bőven van példa, hogy magyarok szerepelnek sziléziai kiadványokban. Az eredetileg sziléziai (boleszli) származású, de 1601-ben Wittenbergből Bártfára települt, s azután magyarországi működésű, így Reisszal teljességgel párhuzamba nem állítható Caspar Preller például 1607-ben Bártfán adta közre latin nyelvű lakodalmi versét.⁵⁰¹ Továbbá két 16. századi görblitzi nyomtatványról is érdemes itt szólni: az egyik egy üdvözlő-köszöntő, a másik pedig egy halotti versgyűjtemény.⁵⁰² A költemények szerzői mindkét kötet esetében magyarországi, zömében felvidéki költők: pl. Caspar Pilcius márkusfalvi pap, Caspar Frank, a szepesi kamara számtisztje Kassán, Matthias Bobroviczi késmárki vámtiszt, Máriássy Zsigmond (Sigismundus Mariassianus/Mariassi) és Pál márkusfalvi tanuló, Joannes Jantschius iglói pap és esperes, Valentinus Hortensius lethánfalvi lelkész, Michael Wirth eperjesi jegyző, Joannes Frölich leibiczi rector stb.

A disztichonos verselésű költeményben csupán szórványosan található egy-két példa (Sol, furiis) a klasszikus szó- és retorikai-stilisztikai eszközhasználatra.⁵⁰³ A passiótörténet tömör összefoglalásából, a tárgyilagos beszédmódból fakadóan egyáltalán nem nyílik lehetőség a mondanivaló retorizálására, az érzelemdús és színes, esetleg párbeszédekkel tarkított elbeszélésre. A vers első soraiban (invokáció) Reis a Spiritus Deit kéri, hogy vállalkozásában támogassa, hiszen a Lélek kívánalma, hogy Krisztus

⁵⁰⁰ GALLI-PAVERCSIK 1981, 312.

⁵⁰¹ PRELLER 1607.

⁵⁰² *Carmina gratulatoria...* 1591, *Memoriae nobilis...* 1595.

⁵⁰³ „Sol etiam lucem negat...”, „Impia tunc illum, furiis immanibus acta...” REIS 1618, A2v, A3v.

dicső haláláról költemény szóljon.⁵⁰⁴ Továbbhaladva azonban egy zárójeles elbeszélői közbevetéstől és egy hasonlattól eltekintve már semmi említésre méltót nem találunk a versszövegben.⁵⁰⁵

Mind a négy evangélista leírja Jézus Krisztus szenvedéstörténetét, Reis költeményében pedig ezeket a részleteket összefüggő egésszé rendezi össze. Tulajdonképpen egy lényegretörő szinopszist készít, amelyben röviden kitér a passió fontosabb mozzanataira egészen a kezdetektől: Krisztus születése és tanító munkája, a zsidók gyűlölete Jézus iránt, az utolsó vacsora, imádság az olajfák hegyén, Krisztus elfogatása, majd kihallgatása Kajafás főpapnál, Pilátus védelmezi Jézust, Krisztus megkorbácsolása, töviskoszorúval való megkoronázása és keresztre feszítése. A költő már a vers legelején kiemeli, hogy miért fontos mindezekről beszélni, gondolkodni: mert a Megváltó véréből született üdvösség által kapjuk vissza az örök élet örömeit.⁵⁰⁶ Ezt a gondolatmenetet folytatva hasonló szóhasználattal hangzik el a záróimádság is, amelyben a közösség (nos) azért imádkozik Krisztushoz, hogy képesek legyenek megbecsülni, s ne tékozzák el az Uruk véréből született ajándékokat, hogy haláluk után is boldogan élvezhessék ezeket az adományokat.

NIKOLAUS ERHARD ÉS ADAM TAGANIUS

A sacra poesis jegyében keletkezett költeményekre a szinkretizusból adódó átmenetiség jellemző. Az esetek többségében az

⁵⁰⁴ „Mens gestit paucis componere carmina verbis, / Et Christi mortem celebrare metro. (...) Spiritus ergo Dei praesentibus annue caeptis, / Omnia ut haec belle commemorare queam.” *Uo.*, A2r.

⁵⁰⁵ Krisztus az utolsó vacsorára készülve már tudta, hogy közeleg halálának ideje: „Tunc Christus Dominus, summi Patris ardua proles, / (Nam scivit mortis tempora adesse suae) / Discipulos binos misit, coenamque parare / Mandavit...” *Uo.*, A2r. A zsidók Krisztusra oroszlánok módjára támadtak rá, úgy rontottak rá, ahogyan az oroszlánok szokták szétmarcangolni a zsenge bárányokat: „Tunc mox invadunt Iudaei, more Leonum, / Qui teneros agnos dilacerare solent.” *Uo.*, A2v.

⁵⁰⁶ „Haec etenim nobis aeternae gaudia vitae / Reddidit, illius sanguine parta salus.” „Da pie Christe, precor, ne nos tua munera sancta / Spernamus, roseo sanguine parta tuo. / Sed fac, ut his tandem laeti post fata fruamur, / Dicentes semper cantica grata tibi.” *Uo.*, A2r, A3v.

antik és a biblikus pólus közötti ideális egyensúly megbomlik, és hol az egyik, hol a másik irányba billen el erőteljesebben a mérleg nyelve. Ezeknek a szélsőséges elmozdulásoknak a szemléltetésére szolgál az utolsó két példa. A dalheimi származású Nikolaus Erhard költeményében a protestáns nézőpont jelenik meg igen hangsúlyosan, a krisztusi feltámadásnak aktuális értelme lesz.⁵⁰⁷ Ezzel szemben Adam Taganius költeményében a megalkotottság, a klasszikus beszédművészeti hagyományok követése, az antik minták imitációja kerül előtérbe a vallási tartalommal, mondanivalóval szemben.⁵⁰⁸

Taganius Ádám és Éva történetét foglalja disztichonokba. A vers elején, az invokációban a költő Maro Múzsája helyett Istent (Jehova) kéri, hogy jöjjön el hozzá, és bátorítsa vállalkozásaiban, mert költeménye az Úr nélkül üres lesz.⁵⁰⁹ Taganius változatos technikákkal, nyelvi eszközökkel, klasszikus kifejezésekkel, hasonlatokkal, költői kérdésekkel, felkiáltásokkal, továbbá a megismerés személyesített erények megszólalásaival, a jelenetek dramatizálásával színesíti, teszi érzékletessé az ószövetségi történet elbeszélését. Isten a Paradicsom lakóihoz figyelmeztető szavakat intéz, majd a történet folytatását egy kérdéssel késlelteti az érdeklődés és a figyelem felkeltése céljából.⁵¹⁰ A tartaroszi király (Tartareus Rex), akár az oroszlán, kígyózó csellemel közelít az első emberpárhoz, hogy bűnre csábítsa őket.⁵¹¹ A bűnbeesett Ádám és Éva a tartaroszi

⁵⁰⁷ ERHARDUS 1599.

⁵⁰⁸ TAGANIUS 1617.

⁵⁰⁹ „Heic mihi si lingvae centum sint, oraque centum / Monstraretque mihi Musa Maronis iter: / Tanta ego non possem miracula pandere rerum, / Quae vitam nobis, & peperere decus. / Sunt etenim soli mysteria talia Iovae / Perspecta, is novit cuncta tenere Deus. / Ergo Castalidum iuvenes, doctaeque Camoenae / Ferte pedem, & Phoebi turba dicata chori. / Tu quoque magne Pater, penes est quem summa potestas / Et flos Iessaei candide Regis honos. / Nec non aeterni dulcis Spirator amoris / Huc ades, & ceptis annue quaeso meis. / Luce tua mentem, tenebrosaque pectora reple, / Nam labor hic sine te noster inanis erit.” *Uo.*, A3r.

⁵¹⁰ „Talia si nihili facietis dicta, tenebunt / Vos captos latebris Tartara coeca suis. / Quid fit? deceptus fastu niger arbiter Orci / Efferti supra se cupit ipse Deum.” *Uo.*, A3v.

⁵¹¹ „Aggreditur primos sinuosa fraude Parentes, / Ceu Leo persvadet crimina foeda sequi” *Uo.*, A4r.

farkas (tartareus lupus) prédáivá válnak, a lírai beszélő emiatt érzett fájalmában fel is kiált, Dis sötét Tartarusának foglyai lesznek, az Acheron habjaihoz (Acherontis ad undas) űzetnek.⁵¹² Ádám és Éva vétkének megítélése céljából tanácskozik a szent szenátus (sanctus senatus), a trónon ül a bíró, az égi király, Isten, akinek szemei úgy villognak, akár a lángokat okádó tűz.⁵¹³ Végezetül az Úr lelkében dúló belső harcnak lehetünk tanúi: a megismerés útján Igazságosság (Iusticia) és Könyörületesség (Clementia) vív szópárbajt egymással a vétkes emberpár sorsa, ítélete kapcsán. A költemény utolsó soraiban a lírai beszélő már Jézus Krisztushoz imádkozik a közösség nevében, hogy legyen megváltójuk, nyújtson segítő kezet nekik, az eredendően bűnösöknek, hogy majdan méltóak legyenek az üdvösség ajándékára.⁵¹⁴

Erhard is disztichonokban versel, Krisztust Olympiacus Duxnak, Istent Tonansnak nevezi, az égbolt pedig nála is Olympus.⁵¹⁵ Mivel a költemény Krisztus haláláról és feltámadásáról szól, így az antik Alvilággal kapcsolatos szavak itt is megjelennek a jelzőhasználatban: pl. stygius, phlegetonteus, tartareus.⁵¹⁶ Emellett a költő helyenként különféle képekkel, alakzatokkal is élénkíti a vers szövegét. A feltámadás kapcsán a tavasz-szimbólummal

⁵¹² „In vitium (dolor heu) currunt scelus atque nefandum / Fiunt Tartarei praeda perita lupi”, „In scelus hos lapsos damnasti ad Tartara Ditis”, „Crimine polluti subito hinc Acherontis ad undas / Ut deturbentur...” *Uo.*, A4r–v. Ezek mellett a szövegben egyéb klasszikus szavak, kifejezések is szerepelnek: pl. Titan, Phoebus, Nympha, Rector Olympi, Augustus Caesar, Polyphemus.

⁵¹³ „Continuo coetus superum sanctusque senatus / Concurrit magni turba ministra Dei. / In solio residet iudex, Rex aetheris ille, / Lumina flammivomo cui velut igne micant.” *Uo.*, A4r.

⁵¹⁴ „Immanuel noster reverendaque rite Potestas / Iesule sis nobis atque Redemptor homo, / Indulge nobis, quos crimina dira fatigant, / Auxiliatricem porrigere quaeso manum. / Atque fide serva, donec ruet orbis ab alto / Digneris tecum regna beata sequi.” *Uo.*, A6r.

⁵¹⁵ „Si quis adhuc moestis quatiens sua pectora palmis, / Luget Olympiaci funera saeva Ducis.”, „Scilicet hoc summi statuit mens aequa Tonantis / Normaue iustitiae non violanda suae.”, „Tu nos aethereo cives adsciscis olympo...” ERHARDUS 1599,):(2r,):(3r–v.

⁵¹⁶ „Qui propriis stygium vastavit viribus antrum / Christus, et invicta praelia gessit ope.”, „Talis erat Christus divino comptus honore, / Ex Phlegetonteis quando redibat aquis.”, „Non tamen hunc lethi valuit mersare procella, / Non gula tartarei mergere panda lupi.” *Uo.*

operál,⁵¹⁷ az új életre születés örömét pedig a megszemélyesített csillagok tapsával, táncával érzékelteti.⁵¹⁸ A halált leigázó Krisztust a győztes katonához hasonlítja, aki az ellenséges földeket feldúlva, zsákmánnyal bőven megrakva tart Rómába.⁵¹⁹ Egy másik hasonlat szerint ahogyan a cethal gyomrában három napon át szenvedő Jónás próféta végül elérte a biztonságot adó partokat, úgy harmadnapra Jézus is megszabadult a halál torkából.⁵²⁰

Erhard a költemény elején nagyon röviden, néhány mondatban összefoglalja a feltámadás főbb lépéseit: Krisztus kereszthalála, éjszaka, sötétség, a föld megrázkódott, a sziklák szétrepedtek. A szövegben előrehaladva aztán olyan variációs mondatismélté-
sekre lehetünk figyelmesek, amelyekkel a költő a feltámadás jelentőségét, a krisztusi újjászületés jutalmait egyre csak nyomatékosítja: 1.) Krisztus meghalt bűneink miatt.⁵²¹ 2.) Krisztus feltámadt győztes vezérként, zsákmányok birtokában.⁵²² 3.) Halálával és feltámadásával Krisztus üdvösséget, örök életet szerzett nekünk.⁵²³ A majdani túlvilági örök békességért szóló közösségi imádság (*Votum ad Deum... pro pace*) most nem a lezárásba,

⁵¹⁷ „Omnia nunc rident, aetas nunc aurea fulget, / Blandaue purpurei veris eunt.” (aurea aetas – gondolhatunk itt a mitológiai és a bibliai aranykorra egyaránt). *Uo.*,): (2v.

⁵¹⁸ „Insolito choreas ducunt vaga sydera plausu...” *Uo.*

⁵¹⁹ „Qualis ubi tendit Romanam victor in urbem, / Fortiter hostiles depopulatus agros: / Devictasque trahit secum post terga cohortes, / Gaudentium Iuvenum concomitante choro.” *Uo.*,): (2v.

⁵²⁰ „Aspice qualis erat, tetro tot secula Ionas, / Quem scapha per liquidas pendula vexit aquas: / Pristicis curvam saevae qui missus in alvum / Id sic coelesti numine dante, fuit: / Hunc tamen ut ternos aurora retexerat orbes / Excipiunt salvum littora tuta virum.” *Uo.*,): (4r.

⁵²¹ „Funera quae rigidi pendens in stipite ligni, / Ob scelus humanum, patre volente, tulit.” ~ „Qui non extimuit nostro pro crimine mortem...” ~ „Optarit gelidae fata subire necis.” ~ „Ille scelus nostrum propter descendit ad Orcum.” ~ „Qui sese cuncto mundi pro crimine crimen / Offerret.” *Uo.*

⁵²² „Qua rediit superas victor redivivus ad auras” ~ „Quibus est victoria parta” ~ „Exivit spoliis victor onustus humo.” ~ „Victrici statuit laeta trophea manu.” ~ „Et praedam victo victor ab hoste tulit.” *Uo.*

⁵²³ „Parta salus quibus est” ~ „Tu nobis reparas sedes, pie Christe, beatas.” ~ „Posset ut amissam nobis reparare salutem” ~ „Hinc nobis reparata salus” ~ „Iusticiamque dedit nobis, gratamque salutem” ~ „Christus... ad coeli moenia celsa vehet.” ~ „Salvifici divino in munere verbi...” *Uo.*

hanem a főszöveg elé, kiemelt pozícióba kerül.⁵²⁴ A főnixhasonlat a könyörgéssel együttolvasva, noha konkrét utalás a versszövegben erre nincs, akár a töröktől sanyargatott magyarság (1599) sorsszimbólumaként is értelmezhető.⁵²⁵ Ebben a kontextusban újabb értelmet nyerhetnének az olyan kifejezések is, mint például az *Olympiacus Dux*, azaz Krisztus, a vezér, a katona, vagy a *saevi fratres* és a *stygus lupus/canis*, azaz a vallást, az egyházat, a hitet veszélyeztető pogány ellenség, a török vagy akár az istentelen tévtanítók, a hamis próféták.

VI. 3. Mokoschinus Ószövetség-parafrázisa mint eposzimitáció

A bibliai parafrázisok egyben klasszikus műfajimitációkként, az esetek többségében carmenimitációkként is felfoghatók. A bibliai szöveg antikizálása, a klasszikus beszédművészeti hagyományok követése tehát egyfelől az antik műfaji jegyek imitálását, másfelől pedig a Szentírás-magyarázatot, az Ige interpretációját, közvetítését szolgálja. Mokoschinus munkája a magyarországi forrásanyagban egyedülálló ebből a szempontból, ugyanis az ószövetségi könyvek átköltésében az eddig elemzett példánál nem tapasztalt precizitással tesz kísérletet a költő egy klasszikus műfaj, az eposz imitálására.⁵²⁶

A hazai felvidéki protestáns humanista kör legkiválóbbjai előszóban és versben üdvözlik Mokoschinus átköltését, a német oldalt pedig Aegidius Hunnius, német teológus és wittenbergi

⁵²⁴ „Sancte Deus pacem, pacem largire beatam, / Largire ah clemens pax tua sola placet. / ... Nulla salus mundo... Coelica regna beant. / Ergo pater nobis pacem concede benignus: / Quam nisi tu dederis, perdita turba sumus.” *Uo.*,): (1v.

⁵²⁵ „Sed veluti phoenix, summa veniente senecta, / Extruit ex casiae frondibus ipse rogam: / In cineresque datus paucis remorantibus horis, / Combusta longe pulchrior exit avis.” *Uo.*,): (3v.

⁵²⁶ MOKOSCHINUS 1599.

professzor képviseli.⁵²⁷ A paratextusszerzők majd' mindegyike kísérletet tesz arra, hogy Mokoschinus alkotásának műfaját, műfaji mintáit meghatározza.

Aegidius Hunnius praefatiójában az Ótestamentumról a történetírás kontextusában beszél, az ószövetségi könyvekre *Historia Biblicáként* vagy *Sacra Biblica Historiáként*, azaz szent bibliai történetként vagy *Sacrorum Bibliorum Annalesként*, azaz szent könyvek évkönyveiként/krónikáiként utal.⁵²⁸ Nicolaus Lednensky üdvözlőversében az ószövetségi könyveket *Fasti Sacrinak* nevezi, a *Fasti* kifejezéssel Ovidius munkájának címét idézi, amely itt inkább évkönyv, mint naptár jelentésben értendő.⁵²⁹ Leonhardus Mokoschinus ajánlóversében leírja, röstell, hogy Illésházy nem fogott bele egy Ovidiuséhoz hasonló, ám bibliai tárgyú *Carmen Perpetuum* elkészítésébe, ezt a hiányt így ő maga kívánja pótolni munkájával.⁵³⁰ Severinus Schultetus praefatiójában ugyancsak Ovidiust hozza párhuzamként, és az Ószövetség-parafrázist szent/keresztény (*sacrosancta/Christiade*) *Metamorphoses*nek nevezi.⁵³¹

⁵²⁷ 1. Aegidius Hunnius – praefatio 2. Leonhardus Mokoschinus – verses ajánlás (Stephanus Illeshazinak) 3. Severinus Schultetus – praefatio 4. Martinus Mokoschinus – anagramma 5. Moses Szuniiog/Szunyogh – epigramma 6. Nicolaus Lednensky – epigramma 7. M. Johannes Bocatius – epigramma 8. szerző ismeretlen – epigramma 9. Florianus Duchon – epigramma 10. Thomas Esterhasz – epigramma 11. Georgius Mokoschinus – epigramma 12. Stanislaus Mokoschinus – epigramma 13. Andreas Lucae – epigramma 14. Alexander Sokczovinus – epigramma 15. Paulus Malus – epigramma 16. Johannes Rufinus – epigramma 17. Stanislaus Brestorsky – epigramma 18. Martinus Mokoschinus – elégia

⁵²⁸ „Et habet Historia Biblica prae cunctis profanorum Autorum Historiis hoc singulare et eximium, quod nihil ei falsitatis admixtum est... quanto rectius ac verius id de sacrorum Bibliorum annalibus statuendum fuerit?” *Uo.*,)(2v.

⁵²⁹ „Sensa Palaestinae vestigat gnesia lingua, / Ausonio Fastos dum canit ore sacros.” *Uo.*, A1r.

⁵³⁰ „Non tu mihi prima ab origine mundi / Ad nova perpetuum deduces tempora Carmen?” *Uo.*,)(5r.

⁵³¹ „Reverende et doctissime Vir, Domine amice, ac frater in Christo charissime: Biennium, aut fortassis triennium elabitur, ex quo literas tuas pietatis, officii & humanitatis plenas, una cum adiuncta μεταμορφώσεις tua sacrosancta, seu, ut ego vellem intitulari Christiade, primorum duorum librorum Mosis, Genesis & Exodi accepi, & cum voluptate aliqua, ac testificatione amoris fraterni in Christo legi.” *Uo.*,)(6r.

Martinus Mocoschinus anagrammájában és elégiájában, Moses Szunyogh és Johannes Rufinus pedig epigrammáikban a carmen heroicum/carmen heroum/carmen cultum/carmen Camoena műfaji megjelöléseket használják Mocoschinus munkájára.⁵³² Többek között Andreas Lucae és Alexander Soczovinus pedig Homérosz és Vergilius hősi költeményeihez hasonlítják a parafrázist, ám hozzáteszik, hogy a bibliai történet jóval jelentősebb azoknál.⁵³³

Néhány paratextusban Mocoschinus művének szinkretikus jellegére, az antik és a biblikus paradigma összekapcsolódására is találunk utalásokat. Például Schultetus szerint Mocoschinus parafrázisában műveltséggel (humanitas) és vallásos kegyességgel (pietas) telt írások vannak egybegyűjtve, és a szerző egy igazán hősi dalban (carmine heroico) isteni ihletettsége (spiritu principali) folytán alkotta meg művét.⁵³⁴ Ugyancsak erre a kettős meghatározottságra lehet következtetni a kísérőversekben megjelenő pia carmina és coelestia carmina jelzős kifejezésekből is.⁵³⁵

Mocoschinus munkájában szerepelnek szó szerint átvett szöveghelyek is az említett mintaadó antik munkákból, elsősorban az *Aeneis*ből. A hetedik énekben a trójaiak Latiumban kötnek ki, Latinus király örömmel látja a vendégeket, leányát Aeneashoz akarja adni. Iuno ennek láttán haragra gerjed, a bosszút forraló istennő monológjának két sorát pedig Mocoschinus a Bábel tornya miatt méltatlankodó Úr szájába adja.⁵³⁶ Sodomára a tüzeső, a lángok sebesen, mintegy menetoszlopot alkotva zúdulnak az égből, pontosan olyan egyenes vonalban, töretlen rendben, ahogy az *Aeneis*ben a Iuno parancsára Aeolus által szabadon eresztett

⁵³² „Exemplum nobis in te, Divine Poëta, / Emicat, heroo carmine namque cluis.” „Verus ubi culto non deest in carmine sensus, / Quicquid et ad certam spectat ubique fidem.” *Uo.*,)(8r, A3r.

⁵³³ „Vates iste piis rebus superavit Homerum, / Estque gravi cultu par tibi Docte Maro.” *Uo.*, A2r.

⁵³⁴ „Biennium, aut fortassis triennium elabitur, ex quo literas tuas pietatis, officit & humanitatis plenas... te opus... carmine vere heroico & Spiritu principali agressum esse...” *Uo.*,)(6r-v.

⁵³⁵ „Hos omnes aequat, si quid pia carmina possunt, / Musa Mocoschini, progenerata sinu.” *Uo.*,)(8v.

⁵³⁶ „Heu stirpem invisam, et studiis contraria nostris / Facta hominum...” *Uo.*, C6r, vö. Verg. *Aen.* 7, 293., „... moras tantis tamen addere coeptis / Nunc liceat, vanosque hominum cohibere labores.” *Uo.*, C6r, vö. Verg. *Aen.* 7, 315.

szelek a trójaiak hajóhadára törnek.⁵³⁷ Amikor Venus fia számára fegyverzetet kér férjétől, Vulcanusban feléled a régi szerelem tüze felesége iránt, s a vágy egészen a csontjáig hatol. Mokoschinusnál hasonló intenzitással járja át az irtózat a fiát feláldozni készülő Ábrahámot.⁵³⁸ Ugyanitt hangzanak el a zavarodott Ábrahám szájából az Aeneas ködalakja után eredő Turnus költői kérdései.⁵³⁹

A vergiliusi eclogákból és Ovidius *Metamorphoses* című munkájából származó textusok is előfordulnak néhány helyen. Például amikor Dávid Júda pusztájában bujdosik, és embereivel védi Nábál nyáját. Nábál a védelemért nem hajlandó fizetni, sőt gúnyolni kezdi Dávidot. A bosszút forraló Dávid bibliai monológját Mokoschinus egy érdekes adalékkal toldja meg, mely szerint feltehetően Nábál egyik pásztorát Dávid Meliboeusként szólítja meg, s a vergiliusi sorokkal mondja neki, hogy továbbra is nyugalomban legeltetheti kecskéit a sűrű mogyorósban.⁵⁴⁰ A Dávid és Góliát történetéről szóló *caputban* az atyjának kérésére az izraeliták táborába induló Dávid a vergiliusi kilencedik eclogából idézett mondattal bízza Tityrusra a nyáját.⁵⁴¹

A *Metamorphoses* Phaethonja ellopja atyja, a Napisten szekerét, ám a szárnyas lovak kényük-kedvük szerint úgy ragadják el őt, miként az Úr ragadja el a földről Noé áldozatától megindultan a korábban rámondott átkot.⁵⁴² A sashasonlatba burkolva, miszerint az Úr sasszárnyakon hordozta Izrael népét, jelenik meg egy ismert *Metamorphoses*-textus, mikor Daedalus repülni tanítja fiát, Icarust.⁵⁴³

⁵³⁷ „Haec ubi dicta, cavum commoto vertice coelum / Impulit; ac ignes rapidi, velut agmine facto, / Qua data porta, ruunt, atque aera sulphure perfiant.” *Uo.*, D4v–D5r, vö. *Verg. Aen.* 1, 82–83.

⁵³⁸ „Attoniti riguit labefacta per ossa cucurrit.” *Uo.*, D7r, vö. *Verg. Aen.* 8, 390.

⁵³⁹ „Quo feror? Unde abii? Quae me via? Quemve reducit?” *Uo.*, D7v, vö. *Verg. Aen.* 10, 670.

⁵⁴⁰ „Huc age nunc Meliboeae greges, et lentus in umbra, / Hic inter densas coryloscum pasce ordine capros...” *Uo.*, Dd8r, vö. *Verg. Ecl.* 1, 14

⁵⁴¹ „Tityre, dum redeo – brevis est via – pasce capellas.” *Uo.*, Bb8v, vö. *Verg. Ecl.* 9, 23.

⁵⁴² „Et velut arbitrio volucrum raptatur equorum: / Sic natum est, rapuit patrio hanc in fomite labem.” *Uo.*, C3v, vö. *Ov. Met.* 2, 234.

⁵⁴³ „Nam velut expansis, pullos gerit, ardua pennis / Dux aquila alituum, pariter praecepta volandi / Tradit, et errantes excelsas librat in alas.” *Uo.*, L8v, vö. *Ov. Met.* 8, 208–209.

A szöveg caputokra tagolása, a klasszikus latin nyelvezet és az antik metrum (hexameter) használata mellett előszeretettel alkalmazza a szerző a szókincs terén a behelyettesítéses módszert, amelynek lényege, hogy a biblikus paradigma egy-egy elemének helyére az antik paradigma egy-egy megfelelő elemét illeszti be. Az Ószövetség-átköltés tíz könyvét áttekintve számos példa kínálkozik a szinkretikus szókincs szemléltetésére, most csupán a legjellegzetesebbeket említem: Úristen – Pater Olympius, Rector Olympi, Dominus Olympi, Dominator Olympi, Tonans, Rex Superum, Au(c)tor Olympi, Rex Olympi, Attonitus Pater, Moderator Olympi, Olympi Numen; menny(ország) – Olympus; Paradicsom – Elysium/Elysias sedes; Pokol – Tartarus; túlvilág/alvilág – Styx, Phlegethon, Acheron, Cocytus; szelek – Boreas, Aquilo, Eurus, Zephyrus, Auster; Noé hajója – Argo; Éva – Nympha; Sionnak szűz leánya – Nympha; szőlő/bor – Bacchus; gabona/kenyér – Ceres; Nap(világ) – Phoebus; óriás(ok) – Gigas, Gigantes, Cyclops, Polyphemus; háború – Mars; Vörös-tenger – rubra Thetis; pásztorfigurák (pl. Dávid) – Tityrus, Menalcas, Meliboeus; a halottidéző endori asszony, aki Saulnak megidézte Sámuelet – Sibylla.⁵⁴⁴

⁵⁴⁴ (*Gen.*) „Tres tecum chara dulces cum coniuge nati, / Consortesque horum: vos nostra tuebitur Argo.” *Uo.*, C1r. (*Gen.*) „Is fuit in vultu visi sine tegmine Adami. / Is fuit in vultu visae sine tegmine Nymphae.” *Uo.*, B4v. (*Gen.*) „Qui primus fastu summum turbarat Olympum” *Uo.*, B4r. (*Gen.*) „Huc cursus fuit Abramo; cui rector Olympi, / Ista tuae fatur, gentis cunabula fient.” *Uo.*, C6v. (*Exod.*) „Nam missus adest contrarius Euro / solis ab occasu Zephyrus, voluitque locustas / In mare purpureum...” *Uo.*, K8v. (*Exod.*) „Nec coeli nox sola fuit; latet obsitus aer / Tartareae pallore domus; ferrugine stellae, / Inductaque latent piceis e nubibus umbra.” *Uo.* (*Exod.*) „Et caulis pecorum, lethum trahet omnia ad umbras / obscurae Stygis...” *Uo.*, L1r. (*Num.*) „Proceros Polyphemus Enoc Cyclopas ad Hebron, / Instar fagorum, coelo capita alta gerentes / Progenuit...” *Uo.*, N4r. (*Ios.*) „Me duce tradet eam vobis Dominator Olympi.” *Uo.*, P8r. (*Iud.*) „Dumque patri gratatur ovans, laniavit amictum / Attonitus Pater...” *Uo.*, T8r. (*Ruth*) „et apta Ceres humanis usibus orbem / Liquerat Hebraeum...” *Uo.*, X8r. (*Sam. I.*) „et Pythone, profatur / Fata futura mihi, vel Manibus exprime verum, / Elysias refera sedes, ipsamque vocatam / Quos petat e mundo, Mortem tibi coge fateri.” *Uo.*, Ee4r. (*Sam. I.*) „Dein sociis instantibus, atque orante Sibylla, / Membra gravi tellure levat, stratisque reponit.” *Uo.*, Ee5r. (*Sam. II.*) „Namque Ziba Eumenidum thalamis Acheronte sub imo / Editus...” *Uo.*, Ii6r. (*Reg. I.*) „...convenerat ordo / coeli, et Cocyti Procerum...” *Uo.*, Nn2r. (*Reg. II.*) „...te Nympha Sionia ridet...” *Uo.*, Pp3v. Ezek mellett további példaként ld. még penates, Erynnis, senatus, Parcae, Minerva, Venus stb.

Az Ószövetség könyvei közül a következő tízet költi át Mokoschinus parafrázisában: Mózes 1., 2. és 4. könyve, Józsué könyve, a Bírák könyve, Ruth könyve, Sámuel 1. és 2. könyve, a Királyok 1. és 2. könyve. Severinus Schultetus a parafrázishoz írott, 1598. augusztus 20-án kelt előszavában hosszú és boldog életet kíván Mokoschinusnak, hogy a Krisztus nevében megkezdett munkáját, a hősi Bibliát szerencsésen bevégezhesse. Mokoschinus 1599-ben elhunyt, így a várva várt befejezés elmaradt. A feldolgozott könyvek a zsidó-keresztény mitológiát és az izraeliták honfoglalását, mondavilágának történeteit foglalják magukba, mindez pedig párhuzamba állítható akár Vergilius *Aeneis*ének tartalmával, az új hazát kereső trójaiak történetével, akár Ovidius *Metamorphoses*ával, amely a görög-római mitológia rendszerszerű összefoglalása. Természetesen ez a tíz könyv sem teljes egészében szerepel Mokoschinus munkájában, az eredeti bibliai szöveg azon részeinél alkalmaz tömörítést vagy kihagyást a költő, amelyek nincsenek jelentősebb befolyással a központi cselekmény, a zsidó honfoglalás alakulására.

Érdeemes megemlíteni néhány beszédes kihagyást. A kivonulást elmesélő negyven fejezetből csupán harmincnégyet költt át Mokoschinus, hiszen ez a harmincnégy fejezet szól a zsidók szolgaságáról Egyiptomban, Mózes kiválasztásáról, a fáraó és az egyiptomiak megbüntetéséről és magáról az Egyiptomból való kivonulásról, a pusztai vándorlásról egészen a szövetség megújításáig, amíg Mózes a Sínai-hegyen meg nem kapja az új törvénytáblákat. Közben kimaradnak a honfoglalás elbeszélése szempontjából kevésbé fontos elemek, például a kovásztalan kenyér ünnepére, a húsvéti bárány elkészítésére és elfogyasztására vonatkozó előírások, az egyiptomi szabadulást követő győzelmi ének, a törvények, rendeletek részletezése, a szent hajlék építéséről és felszereléséről, a papi öltözetekről szóló részek. A Számok könyve eredetileg harminchat fejezetből áll, Mokoschinus parafrázisában a tizenegyedik fejezettel indít, tehát az első tíz fejezetet, amelynek témája a zsidó népszámlálás, a szent sátor felszentelése és a pászkaünnep megtartása, kihagyja. Mokoschinus a Sínai pusztából való elindulással kezd, és a harmincnyedik fejezetig, a Kánaán földjére való megérkezésig meséli el részletesen a pusztában bolygó zsidó nép történetét. Természetesen a fennmaradó, a

11–34. fejezetig tartó egység elbeszélésében is vannak kisebb-nagyobb kihagyások, például az áldozatokról szóló (27–29. fejezetek: a szombati és újholdi áldozat, újévi áldozat) részek is kimaradnak. Józsué könyvének huszonnégy fejezetéből egy egészen bőszeges egység, a 12–21. fejezetig tartó rész hiányzik, ennek oka pedig nem más, mint hogy ezek a fejezetek szólnak az elfoglalt országrészek törzsek közötti felosztásáról. Így Mokoschinus csupán azokat a fejezeteket hagyta meg, amelyek a honfoglaló harcokat, az országrészek elfoglalását, a városok bevételét és a lázadások leverését, azaz a lényegi eseményeket tartalmazzák.

Az elbeszélésmód egyes elemei eposzi kellékként is értelmezhetők. Például az Exodus harmadik caputjában az Úr Mózeshez intézett utasításait olvashatjuk, hogy menjen a Fáraóhoz és hozza ki Izráel fiait Egyiptomból.⁵⁴⁵ Itt az Úr mintegy anticipatióként vetíti előre az események kimenetelét, a Fáraóra és az egyiptomiakra váró csapásokat. Továbbá a Számok könyvének in medias res, vagyis az eredeti bibliai szöveghez viszonyítva a dolgok közepébe vágó, a tizenegyedik fejezettel indító kezdése is figyelemre méltó ebből a szempontból.

A bővítés, részletezés sok helyen az eposzi részletező-szemléltető elbeszélésmód imitálására szolgál, az alábbi példák a Genesis egységből származnak. Az első caput a teremtéstörténetről szól. A világ keletkezésének elbeszélésében nagyobb mértékű eltérést nem regisztrálhatunk az eredeti textushoz képest, ám az ember

⁵⁴⁵ „Sed mihi non sceleris iam nunc praesagia desunt. / Cerno oculis Pharium vos mittere nolle Tyrannum, / Ni mea vim vis, et virtus fera corda retundat. / Hic ego me expediam ad fortissima bella; meaeque, Quaecumque est, non dissimulabo potentia dextrae. / Heu quantae Pharii caedes, quique exitus, instant? / Quas poenas Pharao dabis? et quam multa sub undas / Scuta virum, Galeasque, et fortia torpora volves / Aequor Erithraeum? postquam media arma movebo; / Et nece prosternam partu nata aedita primo, / Vos tellure sua Pharao dimittet...” *Uo.*, 18v. (Az Úr érzi a gonoszt, látja előre, hogy a Fáraó nem akarja majd elbocsátani a zsidókat, ha csak nem zabolázza meg isteni ereje, jósága a zsarnok erőszakosságát, kegyetlenségét. Hosszas csatára készül a Mindenható, és nem fogja leplezni hatalmát. Rengeteg vérontás fogja sújtani az egyiptomiakat és a Fáraó rengeteg szenvedést fog okozni a zsidóságnak. Megannyi pajzsot, sisakot, bátor vitéz tetemet görget hajjai alatt az Erithraeus tenger. Az elsőszülöttek meggyilkolása után fogja elbocsátani földjéről a Fáraó Isten népét.)

teremtésének anatómiai részletességű, naturalisztikus leírása teljes mértékben Mokoschinus egyéni költői leleménye, amely hozzátoldással vélhetően az eposzi részletező elbeszélésmódot kívánta imitálni: „Csontjait keménnyé aszalja, a mozgó izmokhoz ízületeket illeszt, hozzáadja az ereket, az eljövendő erő és élet forrásait, és a májat és az agyat a szívvel, a torkot, a légcsövet és a szuszogó tüdő zacskóját és az érzeteket, amelyek könnyedén járnak-kelnek a szerveken át.”⁵⁴⁶

Hasonlóképpen érdekesek a tizenhetedik *caput* körülmetélésről szóló részei. Míg a Szentírásban egy diszkrét, szűkszavú, szinte csak említésszerű leírást találunk az eljárásról (17,23: „és körülmetélte szeméremtestük bőrét még azon a napon...”), addig a latin átirat szerzője sokkal bátrabb szóhasználattal, világosságra törekedve részletezi a körülmetélés menetét: „Amely testrészt leplez az emberi természet, tűzfogóval csonkítsd meg egészen a legfelső bőrig, hogy a szétszakított bőr a pirosló makkal a köztünk elrendelt szövetség ismertetőjele legyen... Mégis megfosztja nemzőtagját a bőrtől, és megváltoztatja a természetét. Ezután fiát és szolgálóit tisztítja meg sorban, és a kemény szikla vesszőit hegyénél felszaggatja.”⁵⁴⁷

Nemcsak a biológiai létezéssel, az emberi testtel foglalkozó szöveghelyeknél tapasztaljuk, hogy a parafrázis költője nyíltabban fogalmaz, jobban fejteget, esetleg teljesen új részekkel toldja meg az eredeti szöveget, hanem az olyan erőszakos cselekedetek, súlyos morális vétségek esetében is, mint a gyilkosság vagy a háború. A negyedik *caput* Káin testvérgyilkosságáról szól, Mokoschinus a következőképpen írja le a *Bibliában* csak épp megemlített jelenetet, a gyilkosság pillanatát (4,8: „Amikor a mezőn voltak, rátámadt Kain a testvére, Ábelre, és meggyilkolta.”): „A késedelem nélkül a hajánál fogva a földre terített Ábelt mindkét lábával

⁵⁴⁶ „Durat in ossa gravem: nervisque moventibus aptat / Articulos; addit venas; et vasa futuri / Roboris, ac vitae, iecur, et cum corde cerebrum; / Et splenem, et Stomachum, et follem pulmonis anheli: / Quaeque meent faciles, rementque per organa sensus.” *Uo.*, B1v.

⁵⁴⁷ „Quod natura tegit, mutilabis forcipe membrum, / Summa pelle tenus: cutis ut direpta, rubente / Glande, sit inter nos sanciti foederis Index... Pelle tamen spoliata membrum genitale, novatque / Naturam. Hinc Natum, servosque ex ordine lustrat; / Et durae virgas proscindit acumine petrae.” *Uo.*, D1v–D2r.

megtapossa, veréssel gyötri, és ráfeküdve egy sarlóval a nyakára és a fejére tör, és vágások által kegyetlenül a halálát okozza. A lélektől üresen hagyott testet halálos borzadás követte.”⁵⁴⁸

A tizennegyedik *caput* csatajelenetének leírásában, amelynek során Ábrahám a foglyul ejtett Lót kiszabadítására siet, a bibliai nagyon rövid, csupán a lényegre szorítókozó ábrázoláshoz (14,14–16) képest Mocoschinus sokkal gazdagabban részletezi a történéseket: „És már Dán vidékére érnek, és nesztelen léptekkel az ellenségre rontanak, és a csata nem látszik egyenlőnek (az esélyeket tekintve), Ábrahám előre megmondja, hogy mit tegyenek, a csapatokat a megfelelő területekre elhelyezi, és a sötét éjszakában lármával, fegyvereivel igen vadul beront a csatátér közepére. A lármát fokozzák, és éjszakai háborúkat szítanak, és vakul özönlenek, és holttesteket hagynak hátra az egész táborban, az ellenség menekül, üldözik a menekülőket innen is, onnan is, és az ellenséges vérontásért bosszút állnak.”⁵⁴⁹

A bibliai szöveg retorizálása nemcsak az eposzi részletező elbeszélésmód imitálásának, hanem a helyenként elvont, homályosan, szűkszavúan megfogalmazott (például vallásetikai tárgyú: bűn-büntetés, áldozat-gyilkosság) gondolatok alaposabb kibontásának, retorikai eszközökkel történő magyarázatának eszközeül is szolgál.

A Genesis tizennegyedik *caputja* a Bábel-történet újraírása. A *Bibliában* az Úr leszáll az égből, hogy lássa a várost és a tornyot, melyet az emberek építenek, majd tényszerűen, habozás nélkül közli tervét (11,7: „Gyerünk, menjünk le, és zavarjuk ott össze a nyelvüket, hogy ne értsék egymás nyelvét!”). A parafrázisban a Mindenható, mielőtt döntésre jutna a torony és az azt építők

⁵⁴⁸ „Nec mora, correptum, prenis a fronte capillis, / Sternit hunc duplici calcat pede: verbere saevit: / Et super incumbens, crudeli, colla, caputque: / Falce petit: diramque infert per vulnera mortem. / Corpus inane animae frigus lethale sequutum est.” *Uo.*, B6v.

⁵⁴⁹ „Iamque tenent loca Dan, tacitisque feruntur in hostem / Passibus: et non par ea pugna videri, / Verum quid facerent Abram monet: agmen in aequas / Disponit partes caeaeque in nocte tumultu / Irruit in medias acies acerrimus armis. / Clamorem attollunt secii, nocturnaue bella / Accendunt, caecique ruunt, et funera plenis / Dant castris: fugiunt hostes: fugientibus instant, / Hinc, atque hinc: poenasque inimico a sanguine sumunt.” *Uo.*, C8r.

sorsa kapcsán, így őrlődik magában: „Jaj, gyűlölt nemzetség, és törekvéseinkkel ellentétes emberi tettek! Vajon nem merültek el a szerteszét áradó habok közt? Vajon nem halhattak meg vízbe merülve? Vajon nem volt-e hasznukra a büntetés példája? A jó útról letérve ismét elragadta mindegyiket az eltévelyedésük, és elvész minden félelem és tisztelet irántunk. Sehol sincs már szilárd hit, azokat, akiket a hullámok közt enyészetre szántam, a bárkába zártam, és biztonságban a dühöngő tengeren keresztülvittem, s amint elpusztult a világ, a halál közepéből visszavezettem őket. Így hát ismét jöjjön eső a földre az Olümposzról? És újra zivatar hulljon a földművesre és a tengerre? Megesküdtem, hogy nem teszem. Miért? Isteni szándékaim legyőzve hevernek majd. Nincs erőm elpusztítani az emberiséget? Legyen így! Hadd késleltessem most mégis oly nagy terveiket, hadd akadályozzam az emberek kérkedő műveit!”⁵⁵⁰

Az előbbihez hasonló retorikai igényességgel megformált belső monológot hallhatunk a Genesis Izsák feláldozásáról szóló huszonkettedik egységében Ábrahám szájából, miközben annak is tanúi lehetünk a leírásban, hogy fia elvesztésének már csak a gondolata is milyen lelki-fizikai gyötrelmeket vált ki a kétségbeesett apából: „Ettől a kijelentéstől a fiú atyja elborzadt, és fejének tetején felállt a bozontos ősz haj. Majd az arckifejezését megváltoztatja. Elég neki a végzethez Isten akarata és nyájas kegye – mondja –, semmilyen áldozat sem lehet nagyobb, mint fia vére. Ahogy a fiú nevét szólítja, elhagyja minden bátorsága, és félelem járja át a megrémült atya remegő csontjait. Borzasztó dolognak tűnik, hogy az atya ártatlan fiát feláldozza. Ó, bár valaki képes lenne a szemeket a szívben elrejtteni – mondja –, és az atyai érzé-

⁵⁵⁰ „Heu stirpem invisam, et studiis contraria nostris / Facta hominum: num diffusus occumbere in undis? / Num mersi potuere mori? num profuit illis / Exemplum poenae? rursus tulit avius omnes / Error; et omnis abit timor, ac reverentia nostri. / Nusquam firma fides: perituros fluctibus Arca / Inclusi; tutos insana per aequora vexit; / Qua periit mundus, media de morte reduxi. / Ergo iterum ad terras pluviae mittentur Olympo? / Et novus agricolis, pelagoque parabitur Imber? / Iuravi non facturum: Quid, victa iacebunt / Numina nostra? Nec est animus mihi perdere gentem / Humanam? esto: moras tantis tamen addere coeptis / Nunc liceat, vanosque hominum cohibere labores.” *Uo.*, C6r.

seket elragadni! És ó, szerencsétlen fiú, bár az életet lehetne helyetted és veled adni! Minek születtem nekem? Akármerre nézek, siralom és sóhaj tűnik fel. Mit tegyek? Legyen szabad az Úr számára felajánlani a fiút? És legyen szabad az emberi természet erejét a hit szenvedélyével elragadni?... Ahogy megérezte, hogy elérték a helyet, amit az isteni akarat elhatározott, az atya beleborzadt, és egész arca elsápadt. Sokat akarsz a szívtől, miféle szövetségek végett érkeztem most? Ó, drága fiam, most a véredből kell áldozni. Azt akarnám, hogy te maradj életben, inkább méltó az én korom, hogy kard által pusztuljon, vagy így éljek, a te sebeid által? Hová viszel? Honnan jöttem? Mely út visz haza engem, s ki lesz az, akit hazavisz? Mit beszélek? Vagy hol vagyok?”⁵⁵¹ Ezzel szemben a bibliai szövegben egy teljesen érzelemmentes, tárgyilagos leírás szerepel az eseményekről (22,9–14: „Amikor eljutottak arra a helyre, amelyet Isten mondott neki, oltárt épített ott Ábrahám, elrendezte rajta a fadarabokat, megkötözte a fiát, Izsákot, és föltette az oltárra a fadarabok tetejére...”).

Az Exodus utolsó, 34. caputjában Mocoschinus az Ószövetségnek azt a részét parafrázálja, amikor Mózes a Sínai-hegyről az Úr parancsolatait tartalmazó kőtáblákkal népéhez megtér. A *Biblia* megfogalmazása szerint Mózes arca ragyogott (34,29: „azt azonban nem tudta Mózes, hogy arcbőre sugárvá vált, amikor Istennel beszélt...”), amikor a Sínai-hegyről jött lefelé. A *Vulgata* fordítása szerint viszont Mózes arcának alakja agancsos volt,

⁵⁵¹ „Horruit ad vocem nati Pater, albaque toto / Vertice canicies rigidis stetit hirta capillis. / Mox vultum vertit: satis illi ad fata voluntas / Mansuetusque Dei favor, inquit, et hostia nulla / Esse potest maior, quam nati sanguine: nomen / Ut nati revocat, mens ima refugit, et horror / Attoniti riguit labefacta per ossa parentis. / Immeritum Patri natum mactare videtur / Res horrenda: oculos ah si quis pectore posset / Inserere, et patrios, inquit, deprendere sensus. / Atque utinam pro te vitam, tecumque liceret, / O miserande puer, dare: quem mihi natus ad usum es? / Quocunque aspicio, luctus gemitusque videntur. / Quid faciam? Liceat Domino submittere natum. / Et vim naturae fidei subducere motu... Ut sensit tetigisse locum, quem fata volebant, / Horruit ipse Pater, totoque expalluit ore, / Multa animo volueris: Quae nunc ad foedera veni? / O dilecte tuo nunc sanguine Nate litandum est; / Te super esse velim; magis est mea dignior aetas, / Quae cadat ense; tua an igitur per vulnera vivam? / Quo feror? Unde abii? Quae me via? Quemve reducet? / Quid loquor? Aut ubi sum?” *Uo.*, D7r-v.

mintha szarvakat viselt volna (cornuta esset facies sua).⁵⁵² A két-féle értelmezést az magyarázza, hogy az eredeti héber szövegben szereplő, Mózes arcának ragyogására vonatkozó szónak két jelentése van: 1. fénysugár 2. szarv.⁵⁵³ Később a *Vulgata* megoldását félrefordításnak nyilvánították, és a másik, mai napig érvényben lévő 'ragyogás' jelentést tartották elfogadottnak.

Corniger Moses populo videtur

Finierat mandata Deus: tunc vertice Moses
Illorum monumenta refert adamante perenni
Sculpta iterum: sed non, ut erant se novit habere
Tempora, lucentis cornu referentia formam.
Namque ex alloquio Domini nova venit imago
In faciem Mosis. Qualem qui surgit in ortu
Aut videt, aut vidit rutilum per cornea solem
Vitra, nec in radios convertere lumina quivit;
Taliter a Mosis populus se subtrahit ore.
Ille timere vetat, panditque statuta Parentis:
Utque forent tuti, possetque impune videri
In faciem densas obiecit veste tenebras:
Quosque timent radios obscurat nube galeri.
Sed quoties ad colloquium coeleste redibat,
Fulgida detracto nudabat tempora velo.⁵⁵⁴

Mokoschinus valószínűleg a fordítási problematika tudatában mindkét jelentést belekódolta parafrázisába, így szabadon hagy-

⁵⁵² A *Vulgata* szövegének forrása: <http://www.drbo.org/lvb/> (Megtekintés ideje: 2021. július 6.).

⁵⁵³ Ennek problematikájához ld. FÖLDVÁRY 2004.

⁵⁵⁴ „Isten végére ért parancsainak. Akkor Mózes a hegynek tetejéről újból lehozza az Úr rendelkezéseinek időtálló, kőből faragott emlékeit. De nem tudta, hogy olyan alakkal bír, mint amilyen szarvakat idéző feje a fényességnek volt. Ugyanis az Úr beszéde miatt változott meg Mózes arcának ábrázata. Amilyen aranyárga Napot lát elszarusodott üvegein át, és miképpen nem képes szeméit a sugarakra fordítani, aki napkeltekor ébred, úgy fordul el a nép is Mózes arcától. Mózes kérleli a népet, hogy ne féljenek tőle, és tudtukra adja az Atya határozatait. Aztán, hogy népe biztonságban érezze magát, és félelem nélkül tekintsenek rá, arcát egy lepellel sűrű sötétségbe borítja, rettegést keltő sugarait pedig süvege fátyla alá rejti. Ám valahányszor az Úrhoz siet társalkodásra, ragyogó orcáit megszabadítja leple börtönéből.” MOKOSCHINUS 1599, M7r.

va a kétféle értelmezés lehetőségét. Mindezt pedig vélhetően tudatosan, okkal tette, hiszen a 'szarvassá alakuló' (corniger, cornu, nova imago) Mózes története tökéletesen párhuzamba vonható Ovidius *Metamorphoses*ának átváltozástörténeteivel, s ezáltal az Ószövetség-átírat beillesztődik az antik paradigmarendszerbe. Ugyanakkor folyamatosan jelen van a szövegben a 'ragyogás, sugárzás' jelentés (lucentis, rutilum solem, radios, fulgida tempora) is, a szerző egyre-másra hangsúlyozza, hogy 'Mózes szarvai' tulajdonképpen a Nap sugarainak, fényének feleltethetők meg, s ezt nyilván azért teszi, hogy a Szentírásban foglaltak hitelességét megőrizze, hiszen ez utóbbi a hivatalosan elfogadott verzió.

Egyfajta retorikai szabályozó mechanizmus lép itt működésbe. A költő azzal, hogy folyamatosan magyaráz, érzékletes hasonlatokkal, szóhasználatlaltal értelmez, egyrészt féken tartja az antikizálást, másrészt ügyel a szent kinyilatkoztatás hitelességének, eredeti jelentéstartalmának, s ezáltal üdvértékének megőrzésére. Ha a *Biblia* szűkszavú, kissé homályos megfogalmazására gondolunk az elemzett részlet kapcsán (34,39–45), valóban indokoltan érezzük Mocoschinus interpretáló gesztusát, s közvetlenebbnek, világosabbnak, könnyedebben értelmezhetőnek véljük a parafrázis nyíltabb, részletezőbb megoldását, amelyből egyértelmű választ kapunk olyan kérdésekre, hogy miképpen kell elképzelni, értelmezni Mózes arcának sugárzását, mihez hasonlítja és honnan ered pontosan e jelenség?⁵⁵⁵

VI. 4. Németországi párhuzamok

Ha az elemzett magyarországi carmenimitációkat szeretnénk műfaji rendszerbe illeszteni, akkor az óda és a himnusz műfaja jöhet szóba. Így Georg Fabricius 1567-es huszonöt könyvből álló kötetéből is többek között az ódák és a himnuszok könyvei lehet-

⁵⁵⁵ Az elemzett locus a korabeli bibliai filológia és ikonográfia rendkívül összetett kérdésköréhez kapcsolódik, amelyek megválaszolására most nem vállalkozom.

nek érdekesek mint összehasonlítási alap.⁵⁵⁶ Az ódák könyveiben (*Odarum libri III*) Fabricius a klasszikus latin verselés sokoldalúságára mutat rá, ugyanis összesen hatvan különféle metrumot használ versei megalkotására a következő költőktől ihletet merítve: Horatius, Catullus, Prudentius, Boethius, Vergilius, Claudius Claudianus.⁵⁵⁷

Továbbá mindegyik óda előtt szerepel az adott metrikai jellemzők rendkívül részletes leírása.⁵⁵⁸ Fabricius ódái szókincsükben is gazdagon antikizáltak, hiszen jócskán találunk bennük klasszikus szavakat, kifejezéseket: pl. Averno regna Ditis, Olympus, Eurus, Boreas, Auster, Acheron, Caesar, Diana, Neptunus, Castor, Pollux stb. Ugyanakkor az aktualizálásra is tudunk példákat hozni: az első könyv ötödik ódájához (*Pro tutela status Christiani, contra Turcae tyrannidem*)⁵⁵⁹ és a harmadik könyv tizenhetedik ódájához (*Ad tollendam inter principes patriae discordiam*) Horatius polgárháborús versei (c. I/2, ep. 7.) szolgáltak mintaként.⁵⁶⁰ Az említett I/5. ódában a török veszedelem (Türkengefahr) és a keresztény nép segélykiáltása költői képekbe,

⁵⁵⁶ FABRICIUS 1567. A 25 könyv sorrendben: *Odarum libri III, Hymnorum libri V, Paeanum libri III, Heroicon liber I, Carminum libri II, Militiae sacrae libri II, Victoriarum coelestium libri III, Amorum Filii Dei liber, Pietatis puerilium libri III, Precationum variarum libri I.*

⁵⁵⁷ LUDWIG 2001, 291–294. Néhány példa az alkalmazott metrumokra: Archilochium tertium, Iambicus trimeter, Asclepiadeum quartum, Alcaicum, Sapphicum maium, Hipponacteum, Ionicum, choliam, gallia stb.

⁵⁵⁸ Például az I/1. ódánál: „Dicolos distrophos. Versus sunt Archilochii. Primus compositus ex dactylico tetrametro, & trochaico ithypallico dimetro brachycatalecto: constans scilicet ex duobus dactylis, spondeo, dactylo, tribus trochaeis. Alter, ex iambico monometro hypercatalecto, et trochaico dimetro: factus ex iambo vel spondeo, iambo & syllaba longa, tribus trochaeis. – U U – U U – – – U U – U – U / – – U – – – U – U – U” FABRICIUS 1567, B4r.

⁵⁵⁹ Az első könyv hetedik (*Ut Christianos ab hostibus pressos, Deus dignetur erigere*) és tizenhetedik ódája (*Pro Carolo V. Augusto, in Africam eunte, contra classis Turcicae praefectum*) is a kereszténység ellenségei, elsősorban a törökök ellen szól. Az utóbbi költeményben a törökverő hős dicsőítése is helyet kap: „Quas facit hostis atrox, manu potenti vindicet, / Face atque ferro Sulimanum persequens.” *Uo.*, d3r.

⁵⁶⁰ SCHÄFER 1976, 59. (A Georg Fabriciusszal foglalkozó rész a 39–64. oldalig tart.)

konkrétan a hajóallegóriába és alakzatokba, például az Úrhoz intézett költői kérdésekbe burkolva jelenik meg.⁵⁶¹

Fabricius tudatosan törekedett arra, hogy a klasszikus gyökerű műfajokat vallásos tartalommal töltsen meg.⁵⁶² Ez a szerzői intenció az ódák mellett a himnuszok könyvein (*Hymnorum libri V*) is tetten érhető. A himnuszok első könyve huszonnégy költeményt tartalmaz a nap huszonnégy órájára (*hora sexta, septima, octava...*), a második és a harmadik könyvben pedig a passiótörténet állomásait bemutató versciklusok szerepelnek. Tehát az első három könyv összesen hetvenkét himnusznak, amelyekben a narratio, a meditatio és a preces összekapcsolódása figyelhető meg, egységes a témája: a Megváltó halála. Továbbá a költemények előtt egy-egy bibliai idézet is áll pontos locusmegjelöléssel. A negyedik könyv huszonhárom himnusza az egyházi év ünnepeire íródott, az ötödik könyv pedig több rövidebb versből tevődik össze, amelyeknek a tematikája (*matutino diei tempore, horis meridianis, de nativitate Christi, calendis ianuarii, pro ecclesiae liberatione, de resurrectione*) igen változatos.⁵⁶³ A himnuszszövegek gazdagon retorizáltak, a magyarországi költeményeknél látottakhoz hasonlóan a narratio egységet a precatio zárja le.⁵⁶⁴

⁵⁶¹ „Nox atra Eoo surgit ab aequore, / Eurusque nautas murmure territat, / Crudique Thraces Christiano / Perniciem meditantur orbi. / Iam vela cerno, stareque classibus / Aequor, tubarum iam fremitus vocat, / Arma arma poscentum: resultat / Vocibus Haemus, et ora Ponti. / Quo dira vis, quo se furor impius / Convertet? in gentem, pater optime, / Quam proprii nati cruore / Criminibus placidus piasti. / Ostende cunctis obsecro seculis, / Quid possit in te vana superbia: / Atque hunc procellosis ferocem / Obrue fluminibus Pharonem. / Quae terra gentis funera Christidos / Non hausit? aut quod non mare sanguinem / Nostrum bibit? quis non acervos / Mille vagis numeravit arvis?” FABRICIUS 1567, b8r–v.

⁵⁶² SCHÄFER 1973, 511.

⁵⁶³ LUDWIG 2001, 302–303. A keresztény ünnepekör különféle alkalmaira szóló himnuszok: pl. *Christi natalis, Christi circumcisio, Christi transfiguratio, Christi passio et mors, Christi in vitam redditus, De angelis castis, De Iohanne Baptista, De Stephano Protomartyre, De Paulo converso, De Petro Apostolo recepto, De peccatrice recepta.*

⁵⁶⁴ *De peccatrice recepta* (IV/22. himnusz): „Mundi secuta lubrica, / Blandaeque carnis noxia, / Dolore suspirans Dei / Supplex adorat filium... Te Christe nostra vox rogat, / Remitte quod peccavimus: / Servare nos, non perdere, / Tuo a parente missus es.” FABRICIUS 1567, P7v–P8r.

Czapla monográfiájában a bibliai eposz (das Bibeleps) történetét foglalja össze a későantikvitástól/ókereszténységtől kezdve, az itáliai reneszánszon át, egészen a kora újkorig.⁵⁶⁵ Leonhardus Mokoschinus Ószövetség-parafrazisáról is említést tesz, ugyanakkor annak európai párhuzamait is hozza:⁵⁶⁶ pl. Hieronymus Ossius (*Historia regum Israelitum Saulis et Davidis*, 1559), Gilbert Filhol (*Sacra regum historia*, 1587), Ulrich Bollinger (*Moseis. De rebus gestis Mosis, in exitu Israëliitarum ex Aegypto. Per libros quattuor, Heroico carmine ad imitationem Aeneid. Virg. deducta*, 1597) és Nicodemus Frischlin (*Hebraeis. Continens duodecim libros: quibus tota Regum Iudaicorum & Israëliticorum historia... carmine heroico Virgiliano describitur*, 1599). Ez utóbbi átköltés keletkezésével, koncepciójával, tematikájával és struktúrájával Czapla részletekbe menően foglalkozik.⁵⁶⁷

Nicodemus Frischlin tizenkét könyvből és 12.500 hexameterből álló bibliai parafrázisa egyben Vergilius *Aeneis*ének keresztény átdolgozása is.⁵⁶⁸ Az átköltés alapjául az ószövetségi történeti könyvek (Sámuel könyve, Királyok könyve, Krónikák könyve, Jeremiás könyve) szolgáltak. A költő szorgalmáról és hihetetlen munkabírásáról tanúskodik, hogy a mű 4000 hexameternyi terjedelmű első négy könyve négy héten belül készült el, rá tíz napra pedig az ötödik rész is napvilágot látott. Czapla a szerzői intenciókról is ír, amelyek közt szerepel az *Aeneis* precíz, a legapróbb tartalmi szegmensekre is kiterjedő imitációjának, ugyanakkor a korábbi hasonló költői munkák meghaladásának szándéka, továbbá költői képességeinek bizonyítása az irodalmi műfajok legmagasabb szintjén (eposz ~ *genus sublime*) és a pogány modellel egyenértékű, sőt azt túlszárnyaló mű létrehozása.⁵⁶⁹ Martinus Aichmann a Frischlin munkájához illesztett előszavában (*Illus-*

⁵⁶⁵ CZAPLA 2013.

⁵⁶⁶ *Uo.*, 271.

⁵⁶⁷ *Uo.*, 269–286. A Frischlin munkájáról itt elmondottak ennek szinopszisaként tekinthetők.

⁵⁶⁸ FRISCHLIN 1599.

⁵⁶⁹ CZAPLA 2013, 269–272.

trissimo Principi ac Domino, Dn. Mauritio...) a költemény (sacra historia) iskolai olvasmányjellegét (schullektüre) hangsúlyozza.⁵⁷⁰

Ulricus Bollingerus az olvasókhoz szóló praefatiójában a frischlini eposz és az *Aeneis* közötti hasonlóságokra, tematikai-szerkezeti egyezésekre hívja fel a figyelmet.⁵⁷¹ Bollinger végigmegy a *Hebraeis* könyveinek cselekményén, és az egyes cselekményelemeket a legapróbb részletekig párhuzamba vonja az *Aeneis* megfelelő tartalmi elemeivel. Az így keletkezett analógiákat, megfeleléseket Czapla a jobb áttekinthetőség kedvéért táblázatba foglalja. Néhány példa a két mű közötti hasonlóságokra. *1. könyv:* A száműzött Dávid fogadtatása a filiszteusoknál. ~ A Trójából menekülő Aeneas fogadtatása Karthagóban. *2–3. könyv:* Dávid mesél Mefibósetnek a zsidó királyság kezdeteiről, a palesztinai háborúról és Góliátról. ~ Aeneas mesél Didónak Trója pusztulásáról, tengeri kalandjairól és Polyphemusról. *4. könyv:* Dávid és Betsabé szerelme. ~ Aeneas és Dido szerelme. *5. könyv:* Dávid figyelmezteti fiát, Salamont a templomépítésre. ~ Anchises ál-mokkal biztatja Aeneast, hogy szálljon le az Alvilágba. stb.⁵⁷²

A klasszikus műfajok (carmen, eposz) mellett antik művek krisztianizált imitációira is tudunk példákat hozni a 16. századi német neolatin költészetből. Eobanus Hessus átdolgozásában a *Heroides* tökéletes utánzására törekszik, legalábbis ami a poétikai-retorikai megalkotottságot illeti, azonban levélíró hősnőiben már a keresztény erkölcsiség tükröződik (ld. az 5. képet).⁵⁷³

⁵⁷⁰ „Quod sane prudens consilium fuit, quo princeps literatissimus Christianis scholis optime consultum voluit, in quibus sacra longe maiore cum fructu, et emolumento leguntur, quam Ethnicorum Poëtarum figmenta.” FRISCHLIN 1599,)(6v.

⁵⁷¹ „Verumenimvero video propositum fuisse Frischlino in his libris optimi Poëtae, optimum opus exprimere, quod tanta quidem cum felicitate praestitit, ut non Frischlinum sed Virgilium, non Hebraeidem sed Aeneidem (nisi quod diversae sunt materiae) tibi legere videaris, itaque & librorum numerus numero, & ordo ordini quoad eius fieri poterat respondet.” *Uo.*, (:)1r.

⁵⁷² CZAPLA 2013, 276–281.

⁵⁷³ HESSUS 1514. Hessus munkájáról bővebben ld. IMRE 1995f.

Scribunt in hoc opere Epistolas,	
Emmanuel	Mariæ,
Maria	Emmanueli,
Maria Magdalena	Iesu Christo,
Catharina Coctis	Christo spōso,
Elifabeth	Ludouico,
Helena	Constantino,
Sabina	Alexio,
Kungundis	Henrico,
Monica	Augustino
Barbara	Origeni,
Thais	Paphnutio
Alcione	Georgio,
Anna	Ioachimo,
Maria Aegiptia	Zozimæ,
Pelagia	Nonio,
Maria	Ioanni,
Vrsula	Aethereo,
Anastasia	Chrisogono,
Tecla	Paulo,
Elifabeth	Zachariæ,
Paula	Hieronymo,
Martha	Maximino
Dorothea	Theophilo,
Eobanus	Posteritati,

5. kép⁵⁷⁴

Nathan Chytraeus az ovidiusi mintát követve a keresztények számára fontos ünnepnapokat foglalta bele *Fasti*-imitációjába.⁵⁷⁵ A latin nyelvű hexameteres költeményben számos nevezetes dátum kap helyet: pl. Nagy Konstantin római császár halála (május 22. Mors Constantini Magni), Mátyás király (február 24. Matthias Corvinus rex Pannoniae) és Szent Ágoston (augusztus 28. S. Augustinus) névünnepe, Pál apostol megtérése (január 25. Conversio Pauli), Mária Magdolna megkeni Krisztus lábait (március 24. Maria Magdalena pedes Christi ungit), Lázár feltámadása (március 21. Lazarus redivivus), Luther (február 18. Mors Lutheri) és Stigelius (február 11. Mors Ioannis Stigelii) halálának

⁵⁷⁴ HESSUS 1514, B4v.

⁵⁷⁵ CHYTRAEUS 1594.

napja, illetve Melanchthon születésnapja (február 16. Natalis Melanchthonis).⁵⁷⁶

Jozef Ijsewijn Hesus és Chytraeus munkái mellett még hoz néhány példát a *Heroides* és a *Fasti* krisztianizálására az európai neolatin költészetből: pl. Jacobus Magdalius: *Stichologia, Enchiridon poetarum, Homeomata eorundem. Naumachia ecclesiastica cum carminibus diversis* (h. n. 1503) és Ambrosius Novidius Fraccus: *Fastorum Sacrorum libri XII* (Róma, 1547).⁵⁷⁷

A magyarországi krisztianizált műfajimitációk a bemutatott németországi párhuzamokhoz képest ígéretes szárnypróbálgatások. Míg Pilcius és Mokoschinus csupán egy-egy elem utánzásával (pl. metrum, szókincs, intertextusok, retorikai-stilisztikai eszközök, elbeszélésmód) igyekeztek az antik modellekhez igazodni, addig Fabricius és kiváltképpen Frischlin munkájában az imitáció legmagasabb fokát látjuk érvényesülni. A vizsgált német költők a formai elemek pontos leképezése mellett a szerkezet és a tartalom részletekbe menő, precíz visszaadására is törekedtek. Éppen ezért tekinthető Frischlin műve valódi krisztianizált eposzimitációnak, míg Mokoschinus alkotása sokkal inkább parafrázis, amelyben körvonalazódik egy bibliai eposz készítésének a szándéka is.

⁵⁷⁶ „Tertia post Idus puerum divine Melanchthon / Felici de Capnionis quandoque sorore, / Te genuit, decus Europae, famamque perennem...” *Uo.*, 98.

⁵⁷⁷ IJSEWIJN 1998, 61, 76–77. A téma kapcsán ld. még SCHMIDT 1993, SCHMIDT 1994, MILLER 2003, SUERBAUM 2008, IMRE 1995d, IMRE 1995e.

ÖSSZEGZÉS

Jelen kötetben a 16–17. századi magyarországi latin nyelvű bibliai költészet vizsgálatát tűztem ki célul. Az első fejezetben (I.) Tolnai Balog János eddig nem elemzett dicsőítő költeményének részletes feldolgozásával igyekeztem árnyalni, helyenként bővíteni a hazai nobilitas litterariáról és a humanista körökről már meglévő ismereteinket. Az elméleti rész (II.) első két alfejezetében foglaltakkal a humanitas és a docta pietas műveltségi eszmék, ugyanakkor az alkalmi és a bibliai költészet közötti átfedések bemutatását céloztam meg. Továbbá ebben a fejezetben történt meg a sacra poesis műfajcsoport definiálása és az elméleti koncepció megfogalmazása is. A primér szövegek paratextusaiból merített idézetek a szent költészet ókeresztény korban gyökerező hármas feladatkörének (az iskola, az egyház és a lélek szolgálata) a szemléltetésére szolgáltak. A sacra poesis funkciói közül egyértelműen kiemelkedik a Szentírás-magyarázat, amely a reformáció humanizmusának retorikafelfogásával, a retorika vallási interpretáló funkciójával hozható összefüggésbe. Az elemző fejezetekben (III–VI.) szereplő magyarországi szövegekről, a szent költészet gyakorlati példáiról összefoglaló jelleggel a következő megállapítások fogalmazhatók meg.

A sacra poesis magyarországi szerzőinek témaválasztását nagyban befolyásolta az aktuális történelmi helyzet, a haza romlása, az egyház balsorsa. A hazai bibliai parafrázisok és vallásos költemények többségére jellemző az aktualizálás, költőink a bibliai könyvek, szövegek témáit (pl. panaszszoltárok, Bölcsesség könyve, Énekek éneke, Máté és János evangéliumának locusai) aktuális értelemmel és funkcióval (pl. a töröktől sanyargatott magyarság panasza, vezeklése, könyörgése, a hit és a vallás megerősítése, védelme, remény- és vigasztalás a nehéz időkben) ruházzák fel.

A *sacra poesis* azon munkáiban, amelyekben a didaktikus célzat dominál, előtérbe kerül a külcstín: a klasszikus megformáltság, a formai-műfaji sokszínűség, a szókincs antikizálása, esetenként a szöveg intertextusokkal való díszítése (pl. Bocatius zsoltár-átköltései, Sirák fia könyve, a *Meditationes Piae* című kötet, Mocoschinus Ószövetség-parafrízisa). A kapcsolódó németországi párhuzamokhoz viszonyítva azonban még a legösszetettebben megalkotott hazai alkotások is csupán ígéretes szárnypróbálgatásoknak tekinthetők (pl. Mocoschinus-Frischlin, Pilcius-Fabircius).

A *sacra poesis* Németországban (Wittenberg) kinyomtatott magyarországi munkái vannak ellátva a legtöbb paratextussal, a kísérőszövegek írói pedig erőteljesen reflektálnak az alkotói módszertanra és a szent költészet elméleti alapvetéseire, a szerzői intenciókra, mi több, sokszor értelmezik is azokat (pl. Sirák fia könyve, Mocoschinus Ószövetség-parafrízisa). A Magyarországon nyomtatott hazai munkák esetében ez szinte teljesen hiányzik, a kis számú paratextusok a hagyományos dicsérő-magasztaló funkciót látják el a kontextualizálás helyett (pl. Énekek éneke).

A *sacra poesis* hazai alkotásainak majd' mindegyikében számos még kiaknázatlan kutatási lehetőség rejtőzik. A szövegekre óriási jelentésgazdagság jellemző, különösen igaz ez például a *Meditationes Piae* című kötet metrikai rendszerére, Mocoschinus közel hatszáz oldalas átköltésének fennmaradó könyveire, továbbá a függelékben közölt Laskai-parafrízis különlegesen összetett megalkotottságára is.

SUMMARY

In this volume my aim is to examine the hungarian Latin-Biblical poetry of the 16th and 17th century. In the first chapter (I.) I tried to shade and expand our existing knowledge about the domestic nobilitas litteraria and the humanist circles with detailed processing of János Tolnai Balog's glorified poetry, which has not been analyzed yet. In the first two subchapters of the theoretical part (II.) my intention is to show the overlap between the ideas of humanitas and docta pietas, at the same time between casual and biblical poetry. Furthermore, this chapter defines the genre group of sacra poesis and the theoretical concept. Quotations derived from the paratexts of the primary texts of the volume illustrated the triple function of the sacred poetry (the ministry of the school, the church and the soul) rooted in the Early Christian era. The Scriptural explanation is outstanding function of sacra poesis, which correlates with the rhetoric of reformation humanism (the religious interpretive function of rhetoric). The following conclusions can be drawn from the practical examples of sacred poetry, about the hungarian texts found in the analytical chapters (III–VI.).

The choice of topic for Hungarian authors of sacra poesis was greatly influenced by the current historical situation, the degradation of the home, the misfortune of the church. Most of the domestic Bible paraphrases and religious poems are updated, the topics of the Bible books, texts (eg. grieving Psalms, Book of Wisdom, Song of Songs, Matthew and John Gospels) have current meaning and function (eg. the complaint, the atonement, the prayer of the Hungarians, who were afflicted by the Turks, strengthening, protecting faith and religion, providing hope and comfort in difficult times).

In the works of sacra poesis, in which the didactic aim dominates (as opposed to updating or instead of updating), the outer color comes to the forefront: classical form, diversity of form-genre, antique vocabulary, sometimes text decoration with context (e.g. Psalm paraphrases of Bocatius, The Book of the Son of Siras, the volume of *Meditationes Piae*, Paraphrase of the Old Testament of Mokoschinus). However, even the most elaborate domestic creations can only be considered as promising wings compared to the related parallels in Germany (e.g. Mokoschinus-Frischlin, Pilcius-Fabricius).

The Hungarian works of sacra poesis printed in Germany (Wittenberg) have the most paratext, which accompanying texts strongly reflect the creator's methodology and to the theoretical foundations of sacred poetry, the author's intention, moreover, they are often interpreted (eg. The Book of the Son of Siras, Paraphrase of the Old Testament of Mokoschinus). In the case of domestic works printed in Hungary this is almost missing, a small number of paratexts perform the function of traditional praise-exaltation rather than the contextualization (eg. Song of Songs).

Almost all domestic works of sacra poesis have many untapped research potentials. The texts have diverse meanings. This is especially true for the meta-system of the volume of *Meditationes Piae*, the remaining book of Mokoschinus's that has nearly six hundred pages, and especially for complex composition of Laskai-parable found in the appendix.

FÜGGELÉK

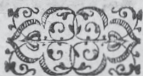
Petrus C. LASCOVIUS, *Iucundum ac suave sponsi Christi colloquium cum sponsa ecclesia... ex libro Cantici Canticorum versibus descriptum*, Witebergae, excudebat Matthaeus Welack, typis Iohannis Schwertelii, 1578. [RMK III/1. 674. Az Országos Széchényi Könyvtár példányáról készült fényképmásolat.]

IVCUNDVM AC
 SVAVE SPONSI CHRISTI
 COLLOQVIVM CVM SPONSA
 Ecclesia, in quo artissimum vinculum
 amoris Christi ergà Ecclesiam Typis ceu
 vivis depingitur: In gratiam prudentissi-
 morum ac ornatissimorum Domino-
 rum Consularium, Mecænatum, ac pa-
 trum suorum summa fide colendorum,
 & inclyti celeberrimæ vrbis Debrecinæ
 Senatus, ex libro Cantici Canticorum
 versibus descriptum:

P E R

PETRVM C. LASCQVIVM
Clientem obsequentiß.

VVITEBERGÆ

Excudebat *Matthaus UVelack,*
 Typis *Iohannis Schwertelij.*

Anno M. D. LXXVIII.

1578

PRO MATERIA
CARMINIS EPI-
GRAMMA.

*Q*ua frustra feriunt, non sunt anigmata, sensus,
Hic qua texuimus quilibet opto sciat.
Hic magni secreta Dei (modo cerne) voluntas
Versibus in nostris hic repetita iacet.
*Q*uisquis es hanc duro lacerans liuore camenam,
Quem te qui Christum corrigis esse putas?

Petrus C. Lascaurus.

IN CARMEN DOCTIS-
SIMI ET VIRTUTE ORNA-
TISSIMI IUVENIS DD. PETRI LASCOVII,
Pannonij, Epigramma, M. PETRI ALBINI
Niuemontij, in Academia VViteber-
genſi Profefſoris publici.

*E non degenerem sed dignum fratre IOHANNE
Vt præſtes, docto carmine PETRE facis.*

Iam pridem illius tetigerunt ſidera laudes,

Iungeris auſpicio tu quoq PETRE bono.

Perge modo & ſanus poſthac ne deſice Muſis

L ASCOVII viuent donec hic orbis erit.

Cumq̄ illis vnà florebut Pannonis oræ

Tempore non vllò commoriturus honos.

Sic perſona loco gravis ornamenta celebri

Sæpe tulit, Domino ſic nitet aucta domus.

I modò & egregy ſiſte in veſtigia fratris

PETRE, tibi & patriæ non leuis vſus erit.

A L I V D. I A

Grecia ſolennes in claris vrbibus olim,

Inſtituit luſus dum benè culta fuit.

Sacra Ioui Phæboq̄ ſimul certamina magno

Hinc Athamantiadi ſtruxit & Archemoro.

Dona Ioui Anxuro plebs officioſa ferebat,

Dona Venafranſ nempè reperta iugis.

A 2

Candenti

Candenti pariter Graij sua præmia Phæbo
 Poma dabant, Apium sed Melicerta tibi.
 Archemorum picëis donabant ritè corollis,
 Hoc sine perpetua transitione stetit.
 Hæc sacra temporibus certis iterare solebant,
 Lege sub hac quondam Græcia docta fuit.
 Qui celeres cursu multos superare valebant,
 Illos pro precio sollicitabat Agon.
 Hic nulla est merces, animi constantia sola est
 Et pietas, studij liberioris Amor.
 Pergite complecti studijs maiora parantem
 Non oneri vobis carmen & author erunt.
 Hunc animi fætum sinceri mittit: Et optat,
 Vt tenuem placida suscipitote manu.
 Hunc igitur Vatem prudens admitte Senatus
 Ex animo illius versibus atq; faue.
 Donec Narcissus fructu meliore redundet
 Interea Asparagus laude vehendus erit.

Iohannes Monai.

A L I V D.

C Hristus sponsus amans Ecclesia sponsa vocatur
 Ipsius hanc sibi quod sanguine vinxit amor.
 Effugit humanos omnes hæc copula sensus
 Nec nisi eam fidei lux penetrare potest.
 Virgo mundano cum iungitur ipsa marito,
 Altrix non ultra virginitatis erit.

Ad

At genus humanum prius omni labe refertum,
Signa nec vlla piæ virginitatis habens.
Postquam connubio Christi talamoq̄ receptum est,
Vitæ dat castæ plurima signa suæ.
Quod facit à noxa dum sponsi sanguine lotum,
Noscit se atq̄ ipsi sanctificare studet.
Deniq̄ dum totam vitam sic dirigit illa,
Ne violet summi maxima iussa DNI.
Hæc tu suauiloquis Charissime Petre Camænis
Ad Patronorum cum pia corda canis.
Ecquis erit qui te gratumq̄ piūq̄ tacebit
Digna quis haud isthæc carmina laude putet.
Quod si forte aliquis audax nasutus & extas,
Qui non hoc carmen rodere dente caues.
Horrida non ipsi sponsalia sancta canenti
Sed Christo sponso vulnera (crede) dabis.
Qui sic confringet cunctos in fauce molares
Amplius vt nulli tute nocere queas.

Stephanus Kaposius.

A L I V D.

I*nclita Diuorum qui carpere facta potentum,*
Nil metuis dictis liuide Mome tuis.
Fac carpas etiam mortalia facta perinde
Sic nomen poteris nobilitare tuum.
Esse tibi sapiens & doctus Mome videris
Sed nulli sapiens doctus es ergo tibi.

A 3

Fælix

Fœlix es nimium fœlix ô Mome deorum,
 Quem nihil audentem carpere nemo potest.
 Tu nihil arte valens doctorum opera omnia damnas
 Huc te perduxit liuide liuor edax
 Ast tua cordatus metuit mordacia nemo,
 Dicta, quibus tantum sumere sceptrâ doces.
 Quare opus hoc merito, Momi impia facta perosus,
 Offers patronis P E T R E diserte tuis.
 Hic labor est tanto patronis gratior ipsis,
 Quanto alijs pietas sanctior esse solet.
 Stephanus Eori.

A L I V D.

Magna salus pietasq; D E V M cognoscere verè
 Nobis sanctus amor, cuius descendit ab axe,
 Christus, diuini possems vt esse theatri
 Participes, cœloq; simul regnare beato,
 Dona daretq; pijs roseo sibi sanguine partis.
 Quæ nisi de viuo petræ tu fonte salutis
 Hauseris, immensôs frustra tentabis & amnes.
 Hanc tibi continget cernendi copia petram.
 Non pigeat si te doctum hunc cognoscere petrum
 Petrus erit petræ modulator doctus am. en. æ:
 Crede mihi namq; est diua auxiliante Minerva
 Qui quondam pueros, magnâ iuuenumq; cateruâ
 Diriget, & verum celebrabit carmine Christum.

Daniel Kisdopzai, Comes
 & amicus iucundiss.
 Aliud.

A L I V D.

Maxima crede mihi mortali in pectore virtus,
 Saluanti ingratus ne videare DEO.
 Neu videare sua facti tibi sponte patroni,
 Immemor o Iuuenis quisquis alumnus eris.
 Quorum vtrumq; Petri (tu dummodò mente reuolue)
 Exemplo poteris discere Lasconi.
 Ipse etenim specimen dum gratæ mentis honestum
 Fautori studet his edere carminibus.
 Præcipuè istud agit totus, saluantis vt ardens,
 In genus humanum conspiciatur amor.
 Hac tibi Christe, reor, cum sit meditatio grata.
 Fiet grata bonis omnibus inde viris.

Andreas Capolnæus Zalainus.

A L I V D.

Digna prophanorum si sunt monumenta virorum
 Versibus: atq; aliquod pondus amoris habent.
 Dignius est celebrare sacris, & amare, Camænis
 Cantica rex diuo quæ canit ore Sophus.
 Quæ quia tam doctis celebras Petre Mystica Musis
 Quis tua non æqua carmina mente probet?
 Quis nisi mentis inops spem de te carpat honestam?
 His ita dum mentem nobilitare cupis.
 Ergo tibi melior quibus est sententia menti,
 Munere pro tali præmia digna dabunt.

Ioannes Herceg Zölósius.

Pruden-

PRVDENTISSIMIS
ATQVE ORNATISSIMIS DO-
minis Consularibus, patribus patriæ plurimum co-
lendis, & amplissimæ Reipubl. Debrecinæ Senatori-
bus inclytis, Patronis suis ob pietatem & religionis
sinceritatem plurima fide obseruandis, In
Christo Iesu, D. N.

PETRVS C. LASCOVIVS
Clientis obsequentis.
S. D,

*Q*uod versiculos istos DOMINI
AC PATRES INCLYTI
in gratiam vestri contexere volui, ne-
mo (nisi vehementer fallor) inuidia
vacuus vitio mihi vertet, si præsertim
cum pietatem vestram, omni laude dignam, tum
præcipuè mei Clientis addictissimi conditionem ex-
pendet. Præterquam enim quod in his, nihil à mo-
ribus honestorum iuuenum admittitur alienum, pe-
culiaris etiam huius mei instituti ratio est, quod &
mei officii esse duco: ut profectum ingenii, ac speci-
men diligentia, qua in liberalibus cum cœlestis, tum
humana Philosophia studiis, quantum in me est
versor,

versor, omnibus sed præcipuè vobis patribus ac Patronis plurimum colendis, cognoscendam ac diudicandam exponam: ne si id non facerem, vobis occasionem despondendi de me animi, præberem. Accedit huc & illud, quod me eruditissimis, ac gravi consilio scriptis literis paternè hoc facere monuistis.

Quare honorande SENATVS, ac Consulares prudentissimi patres æterna memoria, cum ob pietatem, tum puram verbi cœlestis confessionem, dignissimi, hos qualescunq; mei ingenii factus, benigno suscipite animo: Quod vero mihi scribendo (non enim omnes possumus omnia) deesse, non profiteor solum, sed etiam facile patior, id vestro nomine compensatum iri certo scio.

Valete patres in Christo Iesu dilecti.

Datum VVitebergæ 18. Cal. Iulias Anno 1578.

Petrus Lascoius

Clens obsequentijs.

B I N

IN LAUDEM OR
NATISSIMI ATQVE IN
clyti Senatus Reipubl. Debrecinæ
carmen Lyricum:

Scriptum

A

PETRO C. LASCOVIO
Cliente obsequentis.

Vos ô beati terq̄, quater Viri,
Vos nostra semper carmina concinunt,
Vos donec auratis Olympo,
Sol equitat radijs corusco.

Obliviosam iam repetens Lyram
Plectro tacenti sufficiam sonum,
Grata decus vestrum Camæna,
Rura per ipsa canam, per Vrbes.

Desideranti quod satis est canam,
Non Psittacus me, non quium sonus,
Semper gementes nec columbæ,
Nec superet Philomela cantu.

Laudes celebris nunc DEBRECEN tuas,
Tanquam parentis concelebro meæ.
Iustarum & ô legum potentis,
Et pietatis amore magnæ.

Tesi

Te si per orbem quisquis eat vagum,
Extrema vel quis per loca transeat,
Cura licet maiore pergat,
Inueniet meliora nunquam.

Delectat vnum te Domini decus,
Christi potentis, lumen amabile
Tu rebus intenta es sacratis
O memori celebranda plectro.

Iustus flagellis persequeris malos
Hostes cruentis, nec violentiam
Florere permittis nociuam,
O memori celebranda plectro.

Quam te miselli vexat amor viri,
Quam te cadentis vita miserrimi
Pupillus vrget te perustus,
O memori celebranda plectro.

Limen dolosum non retinet virum,
Os personat mendacia non tuum,
Propensaq; oppressos leuare
O memori celebranda plectro.

Dextra scelestos interimis viros
Iusti cadentes aspicias & genas
Non innocens te sanguis vrget
O memori celebranda plectro.

Tu non egenos fœnore prægreauas,
Non innocentes munere suppressis
Nec falsa cordi inest loquela,
O memori celebranda plectro.

B 2

A te

*A te receptis viribus hæc cano,
Te dante rebus subsidium meis
Tu supplicanti verba reddis,
O memori celebranda plectro.
Te semper ergo dulcisona Lyra
Et quantum inest me, te calamo vebam,
Musam & tibi lætam dicabo
O memori celebranda plectro.*

A L I V D.

AD VIRVM PRV-
DENTISSIMVM ATQVE
INTEGERRIMVM DN. NICOLAVM
ZABO, Iudicem vrbis Debrecinæ
primarium.

*T*Enos carminibus pijs
Te Diuis canimus semper amabilem,
Heu quantum superas tuo
Omnem consilio (proh bonitas) virum,
Te Pallas docuit loqui
Nec linguam superat Mercurius tuam.
Bis dux continuo gregis
Bis sedem memori laude tenes ducis.
Dignum te merito Virum,
Dignum dulcisona laude canam Lyra.

ALIVD.

ALIVD.

AD VIRVM AB
VNDE PIVMATQVE PRV-
DENTEM, DN. DAVIDEM ZABO.

*T*V David patrio sanguine candido,
O prudens animo civis Olympice,
O tu Pieridum lumen amabile,
Dignus Menalio es qui benè carmine.
Mamereum studio qui superas bonum,
Quadratum pedibus qui sequeris pium.
Fermè Nestoreum tempus habes tuum,
Felix vive tuis semper honoribus.

ALIVD.

AD ORNATISSIMVM,
DEQVE ECCLESIA DEI
benè meritum, sapientem ac omni laude
dignum Virum, DN. IOHANNEM
TORKOS.

*C*Armina sollicito si, forsan amas cupisq; corde,
Canam tibi iam Iane docte carmen.
Ingenio dare si docto benè carmen impolitum,
Licet tibi nunc tale Iane texo.
Laudibus Aönides, Phœbus magè laudibus celebrant,
Clio tacentes suscitât Camænas.

*Comica prudentem incipit celebrare te Thalia,
Mecum & sereno consonare cantu.
Doctiloquumq; virum mox carmina nostra te sonabunt,
Laudes futuro seculo manebunt.
Aonidum chorus & laudat pia turba te sororum,
Durabit ævum donec omne mundi.*

A L I V D.

AD VIRVM, CON-
SILIO, PRVDENTIA, ATQVE
authoritate singulari præditum,
Dn. FRANCISCVM DVSCAS.

Laudent esto alij pugnas, gladioq; potentes,
Magnanimosq; viros, modò laudent.
Laudem non tamen inter cætera perdidit ille
Carmine qui bona consilia ornat.
Eheu te memori iam carmine concelebrare
Incipiã patriæ PATER ergo.
Afflictæ patriæ tu murus æneus vrbis
Vna salus populoq; pusillo.

A L I V D.

AD PRVDENTEM
AC CONSVLAREM VIRVM
Dn. MATTHAEVM BOGARDI.

*Fœlix qui potuit tanam per secla senectam,
Ducere consilio.*

At tu

*At tu consilio ducti superata senectæ.
Tempora perpetuæ.
Es tu Nestoreis ideoq̄ beatior annis
Qui sacra verba tenes:
Vive sub extremo fœlix age tempore fati,
Nilitate tua.*

A L I V D.

AD OMNES VIROS
CONSULARES REIP.

DEBRECINAE.

*S*per orbem super astra est Deus vnus,
Populum qui regit omnem sine fine,
Manibus qui tenet axem, pedibus tangit arenam.
Simul omnes simili curat amore,
Careat nullus vt indignus honore,
Modo digno data seruet capiat letus amore.
Pia laus est Deus vnus populorum,
Tibi laudes operosamq̄ coronam
Dabit, aufert nebulosum caput, augetq̄ beatum.

Petrus C. Lasconius.

Sponsa

Sponsa suum hic dulci compellat carmine sponsum
Prologus ac primum Spiritus intrat iter.

Prologus Spiritus.

O quàm dulce Dei cognoscere verba benigni,
Spiritus hæc nobis suggeret ipse Dei.

Namq̄ Dei nobis mysteria multa recludens,
Nosse Deum toto dulcius orbe facit.

Qui miseros curat plus, quàm mortalis egestas,
Expendat, quoniam seminis instar adest.

Inter enim tantos Ecclesia totq̄ furores,
Auxilio fortis stat benè facta Dei.

Spiritus ergo Dei iuuenilibus annue ceptis,
Vena caret filis, (annue) nostra tuis.

Et nobis tenerum circum præcordia lude,
Carmen honoratis officiose modis.

Sponsum nunc mecum sponsam tu coege loquentes,
Sponsus erit Christus sponsa beata cohors.

Est tua mens locuples quæ me ditare valebit,
Hos possit versus illa nouare meos.

Est namq̄ ingenio magno & nunc ore sonandum,
Carmina non paruis scribimus ista viris.

Colloquium.

Sponsa. Vndiq̄ collectis multa me mole ruina
Apprimit insidijs, tu mihi dexter ades.

Dexter ades, quoniam sponso tibi sacra dicata
Sponsa queror, cupio iam tua iussa sequi.

Sponsus. Sum placidus, mitisq̄, & ad omnia promtus amica,
Dic modo quid morbi quidûe doloris habes.

Audiet

Audiet has auras placidas mea sponsa quærelas,
 Audiet, & certè verba recepta dabit.
 Nil metuas, cursumq; tuum deponere noli,
 Adsis, & thalami dulcis amica mihi es.
 Quisquis adit dominum prece non dubitante beni- *Spiritus.*
 Me duce fœlices possidet ille dies. *(gnum,*
 Nil operis tentare velis nisi corde sereno,
 Hæc ratio vitæ commoda multa feret.
 Oscula non igitur mihi iungere sponse negato, *Sponsa*
 Neve meum dulci pectus amore tene.
 Cæron odoriferis regio laudatur amomis,
 Vestis ceu reor est inde cõempta tibi.
 Corpus odore tuum nam me penetrante vaporat,
 Et succo Myrrhæ dulcis amice vales.
 A tergo (faciam) gressum comitabor herilem,
 Dulci dulcis ero iam tibi Sponse comes.
 Nigra licet facies sit solis adusta calore,
 Non tamen hoc nœuo corpus vbiq; scatet.
 Quin potius spectanda reor, modò cerne videbis,
 Est aliquid corpus cur tamen istud ames.
 Nempe quod igniuomi sit Flaminis istud anhelum
 Illius & cupiat de bonitate frui.
 O mea terrigenas inter dilecta puellas, *Sponsus.*
 O mihi de multis sponsa adamata malis.
 Anne ea quæ pleno nunc poscis amore recusem?
 Verbaq; mellito mista liquore morer?
 Non finit hoc sponsalis amor, non fœdus amoris,
 Posce quod est tutum tutaq; cuncta feres.
 C *Quisquis*

Spiritus. Quisquis adit dominum prece non dubitante benigⁿ
 Me duce felices possidet ille dies. (gnum,
 In domino tua spes iusto requiescat, & ipse
 Dat veniam erratis cætera turba nihil.

Sponsa. Sola vagas ignara vias quo deuius error
 Ducit ad interitum dulcis amice sequor.
 Ergo viam da, qua tua pabula carpere possim,
 Amplificemq; tuum te duce sponse gregem.
 Ne lupus insidias meditetur, & anxia tentet
 Corda, rogo dubios tu moderare pedes.

Sponsus. Parce tuis precibus nimium dilecta, sciendum est
 Te mihi nil vnquam dulcius esse solo.
 Namq; mihi benefida viro consorsq; cubilis
 Diceris, ergo decus me tribuente ferēs.
 Sola per ignotos errasti deuia montes
 Tam procul à vero (proh dolor) ipsa grege.
 Nunc igitur properes, mora nunc iam nulla ferenda
 Nam mora aberranti sola nocere potest. (est,
 En ego quà venies, vel quà comitaberis hædos.
 Tutam defessæ commemorabo viam.
 Hac iter est gregis, hac vestigia pressa sequaris,
 Incipiat ne trux te lacerare lupus.
 Ostia sub pressis hîc custodita sigillis
 Aduerte, & fugias impietatis iter.

Spiritus. Quisquis adit dominū prece non dubitante benignū,
 Me duce felices possidet ille dies.
 Regula iusticiæ veniam tibi sacra ministrat
 Si præcepta Dei mente fauente ferēs.

Atria

*Atria cœlestis regni tibi Filius olim
 Ille Dei referat quære salutis opem.*
O me felicem sic nunc reor atq; beatam, *Sponsa.*
Pars ego sum sponsi, sponsus & ipse mei.
Non ego credideram sponso me tam fore gratam
Quis potuit Christo gratior esse meo?
Nil mihi iam superest merito quod amare laborem,
Iam fruor amplexu sponse benigne tuo.
Te modo corde precor propriam me agnosce maritã,
Et tecum placida conditione fove.
Magnus amor iunctis, amor omnia vincit in ævo *Sponsus.*
Castus amor letos cogit adesse dies.
Urget amor socialis, & huc dulcissima coniunx
Approperans studio liberiore ferit.
Nam velut in læta flores tellure virescunt
Nocte velut cæca pallida Luna nitet:
Haud aliter gemmis, auri cultuq; decora
Ecce soporifero splendet amica thoro.
Flatibus assiduis flores minuuntur, & auster
Te Dictinna tua luce carere iubet.
Solis item radij pluuia veniente teguntur,
Sed lædent sponsam tempora nulla meam.
Hanc ego dilectam Minyo decorabo rubenti
Hæc mihi præ multis vna venusta manet.
Colla q; splendenti pulcherrima torque frequenter
Vestibus & circum candida membra dabo.
Vitta super capiti preciosa paratur, at illam
Induet in thalamum cum reuocata meum est.
 C 2 *Quisquis*

Spiritus. Quisquis adit dominū prece non dubitante benignū,
Me duce faelices possidet ille dies.

Est vitæ fautrix oratio, grata fidesq̄,
Ista Deum nobis conciliare queunt.
Ergo fides dictat, ratio quod suscipit ipsa
Christus enim iustis commoda multa tulit.
Peccatum, mortem, Satanam, Stygiasq̄ paludes
Vicit, & afflictas ipse reduxit oves.

Sponsa. In tantis mirex vigilas dum Christe periclis,
Cur ego non gratis sponsa tuæ esse velim?
Quam suaveis etenim Tmolus spiravit odores,
Quos fumos Apium Sole cadente dedit:
Tam mihi tam dulcis sponsus Dux iste saporis
Præbuit, hunc igitur corde iubente sequar.
Vitis & vt frondens benè culto in colle virescit,
Botrus & à fæto palmite pendet onus:
Non aliter nostri fiet cultura mariti,
Et cumulat nostrum non secus ille thorum.

Sponsus. Si quos delectat formæ miranda venustas,
Adsint, hic visu forma venusta datur.
Colloquio dulcis, facundis grata loquelis,
Hanc superat nunquam flava Minerua nurum.
Pulchra per immensum numeres animalia mundum,
Sola super tantum ritè venusta foret.
Quam dedit ardentis oculos Natura columbæ:
Tàm dedit & sponsæ lumina clara meæ.

Spiritus. Quisquis adit dominum prece non dubitante benignū
Me duce faelices possidet ille dies.

Si cupis

Si cupis ut voti compos reddaris, & atra
 Ut veniam culpæ tu merearis, age
 Sanguine fac noris Christi tua crimina magni
 Abluta æternum nec vagus esse velis.
 Dona sed innocui quæsitæ labore magistri
 Prende, tibi hæc Christus solus habere dabit.
 Flos ego sum campi generosum gramen amæni,   Sponsa.
 Quis potuit sponso gratior esse meo?
 Scire velim vidit formæ quis munere talem,   Sponsus.
 Qualis nostra suis splendet amica genis.
 Quantum inter densas tibi lilia grata miricas,
 Et rosa spinosis suavior ipsa rubis.
 Tantum grata mihi Phæbeo exulta nitore
 Sponsa, nec est quæ iam plus placuisse queat.
 Ipsa simul fateor tu formosissimus illis,   Sponsa.
 Et superas formæ munere cuncta tuæ.
 Malus ut est inter sylvestria ligna virescens,
 Flore potens, inter tu quoq; Christe viros.
 Cuius ego vitam cupio captare sub umbra,
 Et sacris avidè fructibus esse satur.
 Solus enim noster plenus pietate maritus,
 Vita, salus, semper quo mihi dante manent.
 Per loca lætitiæ solam portavit amanter,
 Fovit & in gremio suaviter ille suo.
 Sustentate meum famulæ vos corpus amanti,
 Namq; ego victa viri languero amore mei,
 Languet amore meum vicino à sanguine corpus,
 Castus & inuitam quàm cito vicit amor.

Ille meos igitur laeva dextraq̄ tenellos
 Ne recidam seruet pro bonitate pedes.
 Spiritus. Quisquis adit Dominū prece non dubitante benignū
 Me duce fœlices possidet ille dies.
 Dum redit Eoos cœli rutilantis ad ortus
 Sol, lustrat fixum dum noua Luna polum,
 Semper saluificos Ecclesia sentit amores
 Christi, præualida qui regit astra manu.
 Sponsus. Surge potens forma conare attollere vultus
 Flauentemq̄ oculis discute (surge) comam,
 Induit in florem tellus & nubila pendent,
 Atq̄ Canis glaciem soluit ab axe leuem.
 Imber ab aduerso mutatus tempore, cessit,
 Solq̄ nouam sparsit lucidus orbe comam.
 Iam rutilus Taurus reuocauit cornibus annum,
 Iam Virgo Pisces tempore vicit acres.
 REGIA, cum fuluo summum petiere Leone
 Chironti Gemini præualuere suo.
 Nunc honor est hyluis, serpentia gramina campis,
 Aureus ad nostrum sol venit ipse polum.
 Frondoso turtur gemit immoderatus ab vlmo
 Letitiæ sentit colloquiq̄ locum.
 Rumpe moras igitur properes exire cubili
 Et quid rure geram scire videre tuum est.
 Tu mea laudato splendens fulgore columba
 Rumpe quibus latitas, antra, frequensq̄ veni.
 Inter tot mentis tantas animiq̄ procellas
 Compella sponsum me dominumq̄ tuum.

Fac

Fac semel vt possim suaueis audire loquelas,
 Delectent aures vt tua verba meas.
 Quisquis adit Dominū prece non dubitante benignū *Spiritus.*
 Me duce faelices possidet ille dies.
 Innumeras frustra tentas sine fine loquelas,
 Ni Christi placidam rite capeſſis opem.
 Anchora perpetuis Christus tibi firma procellis
 Si hac careat puppis mox peritura volat.
 O fortunatam mea si bona noscere possem *Sponsa.*
 Suauia siue mei verba tenere viri.
 Tu mihi tercentis (fateor iam) charior annis
 Tu quouis casto pectore dignus eris.
 Heu quam mellifluo nunc occipit ore sonare, *Sponsus -*
 Cordaq; iucundo sponsa mouere sono.
 Incipiens fateor calidis nunc ossibus hæret
 Hæret ad amplexum coniugis aptus amor.
 Regis in immensum magni Salamonis alebat
 Regia tercentas amplius aula nurus:
 Sed mea per latum sola est atq; vnica mundum
 (Et quicquid rarum fertur id esse bonum.)
 Immaculata tamen lecti si fœdera seruet,
 Neue peregrinum dilizat illa virum.
 Hæc mihi præ centum formosior vna manebit,
 Hæc viuet precio non caritura suo.
 Quisquis adit dominum prece non dubitante benignū *Spiritus.*
 Me duce faelices possidet ille dies.
 Vt furat hic mundus furat & mundana propago,
 Turba tamen Christi salua manere potest.
 Cura

Curat enim, vallatq; graui cum cespite circum
 Non patet accessus quò tibi sœue lupe.

Sponsa. Felix ô nimium fœlix ego grata marito
 Sponsa, viro gratam quis vetat esse meo?
 Inuideat nostro nostro si quisquis honori,
 Cogitur inuitus dicere vera tamen.

Sponsus. Quid? qualem video? quali vestita colore?
 Filia ceu rosei Memnonis ista nitet.
 Aut velut in nebulis albescit Luna coruscis,
 Solq; suam tutus spargit in orbe comam,
 Fulgentes cæca rutilant sub nocte colores,
 Sic mea per castum fulget amica thorum.

Heus propera cursum surgens celerata capeffe
 Ad mea sollicito limina corde redi.

Sponsa redi, sacros amplexu agnosce penates
Intuear vultus utq; ego saepe tuos.

Pone metum flexo memorandum poplite Fanum
 Ingredere, in tuto si cupis esse loco.

Non lupus insidijs hæc rumpit ouilia falsis
 Huic licet infenso tentet obesse dolo.

Nec gregibus nocturnus obambulat, arctior illam
 Nostra domat validam cura laborq; feram.

Spiritus. Quisquis adit dominum prece non dubitante benignû
 Me duce fœlices possidet ille dies.

Nemo adeò ferus est veniæ ut spem nolit habere,
 Possidet hanc Christo sed sine nemo Deo.

Nam Deus est iustus iustis, & acerbus acerbis,
 Si cernat duros is quoq; durus erit.

Vt

*Vt non sint peccata tibi nocitura magistrum
 Hunc pete, praesidium noris & esse tuum.*
Quis me quis placido tentat clamore puellam? *Sponsa.*
Dulcia quis mecum dic age verba facit?
Audion ipsa tuas sponse o venerande loquelas?
O mihi dilecto semper amice sono?
Excipe me amplexu cordisq; reponere sub aluedo,
Si modo quis precibus possit adesse locus.
Quantus amor florum est apibus, mihi tantus amantis
Gloria quam mellis: tam mihi magna viri.
Ignis ut in sicca succensus arundine flagrat:
Flagrat & accensi sic mihi cordis amor,
Luna nec Oceani plenos si conferat amneis,
Hanc poterit flammam pellere corda sacram.
Si velit aut hydus subuertere Piscis aquosi
Tentat opus iam quod dicitur esse nihil.
Quantum curua domus inter laquearia cultae *Sponsus.*
Psittacus humanos tentat adire sonos:
Tantum sacri stans per penetralia Templi,
Tentat diuinas dulcis amica preces.
Quisquis adit dominum prece non dubitante beni-Spiritus.
Me duce felices possidet ille dies. (gnam,
Nulla dies bonitate Dei spoliata refulget,
Hostis ut ut Satana sanguinolente fremas.
Aemula Zelotis thalamum perquiro mariti
Plantabor domini palmes in arce mei *Sponsa.*
Vere nouo fetus protrudam e cortice gemmas
Flore mei fructus signaq; spemq; dabo
Frigore non vlllo mea vellera, viq; remittam,
Et folium tanget non mea terra meum.

D Tempo.

Tempore sic flores fructum vertentur in ipsum,
 Spemq; mei superant poma relecta Viri,
 Intima diuini nunquam laquearia templi
 Deuitans, vllis abstrahar inde dolis.

Sponsus. Hoc face dilectam ne te malus abstrabat error,
 Neue meum frustra vulnus habere putes.
 Propter enim solam te vuluera scena subiui
 Contempsi fauces mors inimica tuas.
 En ego constitui (cui murus abæneus) aulam
 Ianua ferratis & benè fulta seris.
 Tecta fluunt Myrrha lectis & odoribus ipsa
 Tota nitet, non est talis in orbe domus.

Spiritus. Quisquis adit dominū prece non dubitante benignū,
 Me duce felices possidet ille dies.
 Sit licet immensis Ecclesia pressa procellis,
 Christe tamen dextris ducitur illa tuis.
 Abreptas conquiris opes & ouilia munis,
 Inq; tuo paruum pascis amore gregem.

Sponsa. Nocte vaga, medioq; die, ducis absq; maritum
 Præsidio quærens, nil mea vota valent
 Conscia mens frustra nunc buc nunc fluctuat illuc,
 Rege caret quisquis non magè pace caret?
 Sto, fugioq; meos interdum tollo capillos,
 Si modò quæsitæ verba notare queam,
 Tento pedes frustra, quare alta voce vocau
 Si modò quæsitus verba notanda daret.
 Astitit interea fessa respondit amanti,
 Oscula per longas pressit & ille moras.
 Colla suis postquam cognouit pressa sigillis
 Dulcia continuo texere verba cupit.

Optatas

Optatas dilecta tuas videoq̄, proboq̄,
Es quibus immenso gratior orbe genas.
Albert ut puro mundatæ in fonte capelle,
Aurea vel Phæbo fila mouente nitent,
Aut velut emissis radijs Sol aureus ardet,
Virgineis splendes non secus ipsa genis.
Inuida sulcatæ non tanget ruga senectæ
A macula toto corpore tuta manes.

Sponsus.

Quisquis adit Dominū prece non dubitante benignū Spiritus.
Me duce felices possidet ille dies.

Deficiunt homines, quicquid tentare laborent,
Ni Deus auxilium, presidiumq̄ ferat

Agnosco tantos veneror quoq̄, sponse labores
Te quibus imbellem me renouasse scio.

Sponsa.

Quis dubitet: tristi languentia corpora morte?
Me forti velles cum renouare manu.

Scilicet est aliquid propriam profundere vitam,
Effuso proprium nosse cruore gregem.

Mecum ergo in thalamis habitabis sponse redemptis
Fida ministerio iam tibi semper ero.

Te dulcis coniunx solum cupioq̄, precorq̄,
Fœdera ter tecum percutienda volo.

Te veniente die te discedente vocabo
Vesper agat noctem, Lucifer antè diem

Ecce velut viridi vallatus cespite campus
Hortus odoriferis qui nitet atq̄, Thymis

Sponsus

Arboris atq̄, nouo fons circumductus honore
Qui fessis gelidas gurgite fundit aquas,

Fœmina vel longo quæ non defessa veterno
Aut non tentata est quæ caua cella situ:

D 2 Talis

Talis amica mea est, tali delector in vna
 Fœlix quæ esse Dei talis amica potest.

Spiritus. Quisquis adit dominum prece non dubitante beni-
 Me duce fœlices possidet ille dies. (gnum,
 Dum modo casta cohors maneat tibi Christe marito
 Nubere pacifica dicitur illa fide.

Sponsa. Diceris esse Dei fons viui viuus, & opto
 Sponse tuo veterem fonte leuate sitim,
 Nam licet innumeris virtutibus extet Adyffos
 Non tamen hanc nobis auferet illa sitim
 Ergo vinam fructu Vitis saturarer, & huius
 Aut possem botro palmitis esse satur.
 Nunquam ferre famem, tolerare sitimq̃ viderer,
 Qui bibit è Christo corde sitire nequit

Sponsus. Non cuiuis homini certe indulgetur, vt isto
 Fonte sitim pellat do tamen ipse tibi.
 Et sine te multis coniunx dilectus amicis.
 Solus ego sponsam te saturabo meam,
 Huc ades, ergo sis, qualem decet esse beata,
 Per me quæsitis vtere tuta bonis
 Si placet hoc, (sponsæ cedit tibi ianua castæ)
 In thalamum tutò perge venire meum.
 Vtere quicquid habet mea regia, nec tibi quicquam
 Absconsumtateat, cuncta videre potes.

Sponsa. Ingrediar sponsi nullis retinentibus aulam
 Cumq̃ simul Christo sola manebo meo
 Intima conclusi sistemus ad atria tecti
 Iacturam capiant ne pia tecta grauem
 Absentem præsens auidè expectabo maritum
 Ne veniens, segnem indicet esse domum

Huc

Huc ades enge soror tua claustra recludere perge Sponsus -
Perge tuam vultu sponsa renosce virum
Rore caput grauidum, dulcem dant membra liquorem
Munera, pande viam, plenus amore fero.
Quisquis adit dominum prece nen dubitante benignū Spiritus.
Me duce fœlices possidet ille dies
Vt semel acceptum munus retinere queamus
Sint oculi vigilēs militet atq; fides.
Sponse redis pedibus mihi terq; quaterq; beatis? Sponsa
Tunc modò pulsu nuntia signa dabas?
Qualis frondosum mærens philomela per vlnum
Amissum memorat voce sonante marem.
Tristifono mæstos integrat carmine versus
Et subitam precibus poscit habere necem
Talis ego absentem, texens miserabile carmen.
Te memini ex orto & sole cadente virum,
Tendo petens pacem charumq; intrare maritum
Da veniam votis caste marite meis.
Quæ tibi præsentī dependent atria sponso
Dilige, sinceris vtere queso thoris
Intacti mansere thori, Myrraq; rubentes
Optinet aula suis sedibus aucta, locos.
Quod tibi perpetuo faustum sit tempore coniunx Sponsus
Omne potest tellus quicquid habere tuum est.
Has ades, has nunc tibi consecrabo columnas,
Omnia diuina quæ fabrefacta manu
Hec ego quicquid habent æterno iure dicabo,
Nosse putes templum solius esse Dei.
Hic decet expertem sceleris sine crimine vitam
Degere, perpetuos & superare dies.

Hic nati natorum & qui generantur ab illis
Viuite felicem me duce sæpe diem.

CONDITIO PIORVM IN FUTVRA VITA:
IN GRATIAM INCLITI SENATVS REIPVB. DE-
brecina Lyrico carmine comprehensa
Per Petrum C. Lascouium Client. obsequentiſſ.

Tam bonos nunquam capiet malignus
Neue diuinis thalamis potitur
Iustus vtetur placido cubili
Viuite Iusti.

Pace latentur peritura nunquam,
Possidet tutos amor æquitatis,
Temporis sentit glaciem nec vlli:
Viuite Iusti

Obruet nunquam lapidosus imber
Nocte nec duris fluitat procellis
Ditis ore & non superatur atri
Viuite Iusti.

Donec in summo radiat polo Sol,
Donec effundat noua Luna cornu,
Pauperis durant habitacula Iusti
Viuite Iusti.

Phœbus Eoos quoties ad ortus
Lucifer diua reuocatur arte,
Pascitur dextra pia turba Christi
Viuite Iusti.

Non maris scæuis agitata vent is
Nec cadet firmis stabilita fulcris
Freta, non curat gladium, sodali
Viuite Iusti.

Tempus agnoscet vacuum periclis
Aestuat pectus tacitum nec auro, Ae-

Aede contenta est habitare Christi:

Viuite Iusti.

*Arbor vt cultum foditur per aruum,
Vitis asuetum colitur per hortum,
Templa sic fient colitura iusti,
Viuite Iusti.*

*Christus apertum vigilat per aruum
Sponte nascentes refecat Cicutas,
Falce descendit lolium omne campi,
Viuite Iusti.*

*Ergo cæli vos celebrate Christum,
Terra prudentem celebres colonum,
Phæbe nocturnis sociata stellis
Tolle Magistrum.*

DECEM DEI PRÆCEPTA:
IN GRATIAM SENATVS IN-
clyti Reipublicæ Debercinæ car-
minæ conscripta :

Θεῶ καλῶ λάτρεσον ὅχλῳ ἁγίῳ
Νόμος δὲ αὐτῶ ἐπιτελεῖ.

Νόμῳ θεῶ ἡμεῖς ἡμεῖς καλῶς καὶ σπουδῶς,
βίου διδῶσι ὄλθειον.

σὺ ὄν νόμον θεῶ φίλαξαι καθαρόν,
ἐν ἡμεῖς ἡμεῖς καὶ φρενῶν.

Ολύμπου ἡμεῖς καθαρόν θεωρήσῃς,
μακάριον ζωῶν θεῶ.

σοὶ ὄν διδῶσι πάντα ἀρετὰς καλῶς
καλὸν χρόνον ζωῶν τότε :

Νόμῳ θεῶ δέκα λόγοις γεγραμμένῳ,
ἐν φρεσὶν οὐκ ἀνέστι.

Ἐγὼ θεῶς σοὶ ἐμὴ καὶ μου καλῶς,
Αὐτῶ μὲ θεῶν μὴ σέβῃ.

θεῶν ἐπιτελεῖς καὶ φανῶν ὄν ποτε
σὺ φανῶν ἐδῶλον μισῶ.

λαβῶν

λαβῶν γὰρ ἔσω δολίῳ πτερὶ μήποτε
 θεῶ σὺ φαυλῶς ὄνομα,
 σιβάσματι σιβῶν θεῶ σὺ Σάββατομ
 φύλαξαι ἡμᾶς ἄγιον.
 σιβάσματι σιβῶν πάτρα ἡσὶ μίτέρα
 Διὰ καλῶν ῥηθῶν τίμα.
 φόνει ἀνέρα ξιφῆ σὺ μήποτε
 ἰχῶρα φεγγῶν ἄκακομ
 μολωθεῖς ἢτε μισχὸς μὲν ἀκάθαρτος,
 ἀναγνῶ, ἔσω μήποτε.
 ἡσὶ κλέπτει πρῶτὰ γὰρ τὸ φιλεῖ σὺ μήποτε
 Δόλομ κακόμ φεγγῶν ἄεξ.
 λόγουσσοφομ περατόλογομ μήποτε,
 φιλοσόφομ φριττώμ κακόμ
 Δομῶ φιλεῖ ἐπιθυμῆ σὺ μήποτε
 κάμλομ, ἄγρομ, γαστρίκα,
 θεὸς νομοθέτης, κριτής τιμαρῶν
 λαβῶν παρὰ τῆς θέντα.
 πιοῖσε γὰρ, θεὸς σέβει σὺ κύριον
 Δικαλογόμ τῆς ἄεξ

*Hesperus hanc nutu domini iam lustrat arenam
 Mundi, quo cuncti requiem captare secundam
 Incipient, etenim requiem nox ipsa ministrat
 Omnibus, et fessosq; laboribus illa resolvit:
 Comica solue tuos igitur iam Musa labores.*

Petrus C. Lascouius
 cliens obsequantis.

F I N I S.

BIBLIOGRÁFIA

1. Bibliográfiák, adattárak, lexikonok, kommentárok

BOROVSKY 1896–1914 = *Magyarország vármegyéi és városai*, I–XXVI, szerk. BOROVSKY Samu, Bp., Apollo Irodalmi Társaság, 1896–1914.

BORSA–HERVAY 1971 = *Régi magyarországi nyomtatványok*, I (RMNy I.), 1473–1600, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc et al., Bp., Akadémiai, 1971.

BORSA–HERVAY 1983 = *Régi magyarországi nyomtatványok*, II (RMNy II.), 1601–1635, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc et al., Bp., Akadémiai, 1983.

CSEPREGI 2014–2016 = CSEPREGI Zoltán, *Evangélikus lelkészek Magyarországon* (ELEM), I/1: A-L, I/2: M-R, I/3: S-Z, Bp., MEDiT, 2014, 2015, 2016.

FALLENBÜCHL 2002 = *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon*, Adattár, összeáll. FALLENBÜCHL Zoltán, Bp., OSZK, Osiris, 2002.

KEMPELEN 1911–1932 = KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, I–XI, Bp., Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, 1911–1932.

NAGY 1857–1868 = NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, I–XII, Pest, Beimel és Kozma, Ráth, 1857–1868.

PILCH 1994 = John J. PILCH, *A Galatákhoz és a Rómaiakhoz írt levél (Galatians and Romans Colledgeville Bible)*, Kecskemét, Pannonhalma, Korda, Bencés, 1994.

RÓZSA 1996 = RÓZSA Huba, *Az Ószövetség keletkezése: Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe*, II, Bp., Szent István Társulat, 1996.

SZABÓ–HELLEBRANT 1885 = *Régi magyar könyvtár*, II (RMK II.), *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai*

nyomtatványok könyvészeti kézikönyve, szerk. SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, Bp., M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1885.

SZABÓ–HELLEBRANT 1896, 1898 = *Régi magyar könyvtár*, III/1-III/2. (RMK III/1-III/2.), *Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, szerk. SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, Bp., M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1896, 1898.

SZINNYEI 1891–1914 = SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV, Bp., Hornyánszky, 1891–1914.

THORDAY–BOROS 2002 = *Jeromos Bibliakommentár: Az Ószövetség könyveinek magyarázata*, I, szerk. Dr. THORDAY Attila, BOROS István, Bp., Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 2002.

WIX 2008 = WIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők* (RMSz), Bp., OSZK, 2008.

ZOVÁNYI 1977 = ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. Dr. LADÁNYI Sándor, Bp., a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.

2. Primér források, modern szövegkiadások, antológiák

ARELIUS 1591 = Simon ARELIUS, *Carmen de salutari Domini Nostri Iesu Christi nativitate*, Witebergae, ex officina Cratoniana, 1591. [RMK III/1. 818.]

ÁGOSTON 2001 = Szent ÁGOSTON, *A keresztény tanításról*, szerk. BÖRÖCZKI Tamás, ford. BÖRÖCZKI Tamás, VÁROSI István, Bp., Kairosz, 2001.

BEUST 1603 = Joachim von BEUST, *Christiados Libellus*, Witebergae, Selfisch, 1603. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár, jelzet: Catech. 245 m-1]

Biblia... 2005 = *Biblia: Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, Bp., Szent István Társulat, 2005.

Biblia... 2014 = Biblia: Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás, Bp., Kálvin, 2014.

BOCATIUS 1596 = Joannes BOCATIUS, *Siracides vel ecclesiasticus Iesu filii Sirach, Paraenesis ad vitam bene beateque transigendam, in locos communes redactae et versibus elegiacis redditae*, Witebergae, typis Magistri Georgii Mulleri, 1596. [RMK III/1. Digitalizálva elérhető a wittenbergi Luther Márton Tudományegyetem gyűjteményében: <https://digitale.bibliothek.uni-halle.de>]

BOCATIUS 1599 = Joannes BOCATIUS, *Hungaridos libri poematum V*, Bartphae, Iacobus Kleoss, 1599. [RMK II. 287. RMNy I. 846.]

BOCATIUS 1614 = Joannes BOCATIUS, *Psalmi CIII. Benedic anima mea Dominum etc... Hebdomelodia vel VII diversorum carminum generibus Eucharistia poëtica*, Vienna, Cassovia, Fischer, 1614. [RMNy I. 1068.]

BOCATIUS 1990 = Joannes BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia, Poetica*, I, ed. Franciscus CSONKA, Bp., Akadémiai, 1990.

BOCATIUS 1990a = Joannes BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia, Poetica*, II, ed. Franciscus CSONKA, Bp., Akadémiai, 1990.

BONFINIUS 1565 = Antonius BONFINIUS, *Historia inelyti Matthiae Hunnyadis, regis Hungariae augustissimi ex Antonij Bonfinij, historici disertis, libris decadis primum tertiae quartae / quae latuit hactenus nullibi(ue) impressa fuit/ in unum congesta ac disposita a Caspare Helto Claudipolitanae ecclesiae ministro ac typographo...*, Claudiopoli, Heltai, 1565. [RMK II. 97. RMNy I. 209.]

BORNEMISZA 1964 = BORNEMISZA Péter, *Énekek három rendbe*, Detrekő, 1582 (Faksimile kiadás, A kísérőtanulmányt írta KOVÁCS Sándor Iván, a szöveget gondozta VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1964). [RMK I. 195.]

BÜTNER 1582 = Michael BÜTNER, *Carmen in natalem Christi Servatoris*, Witebergae, Z Lehmann, 1582. [RMK III/1. 714.]

CAMERARIUS 2003 = Joachim CAMERARIUS, *Narratio de Helio Eobano Hesso, comprehendens mentionem de compluribus illius aetatis doctis & eruditis viris (1553), lateinisch und deutsch*,

Das Leben des Dichters Helius Eobanus Hessus, hrsg. Georg BURKARD, Wilhelm KÜHLMANN, Heidelberg, Manutius-Verl., 2003.

CAMPENSIS 1532 = Johannis CAMPENSIS, *Paraphrastica Interpretatio in Psalmos omnes & Ecclesiasten iuxta Hebraicam veritatem quam proxime accedens*, Paris, I. Petreius, 1532. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Lyoni Közkönyvtár]

Carmina gratulatoria... 1591 = *Carmina gratulatoria de felici in sepusium egregiis verae nobilitatis ornamentis clarissimi, bonorumque omnium amore dignissimi viri D. Jacobi Monavii, Patricii Vratislav, Scripta ab aliquot Amicis, Gorlicii*, imprimebat Ambrosius Fritsch, 1591. [RMK III/1. 813.]

CAROLINUS 1567 = Petrus CAROLINUS, *Institutio de syllabarum et carminum ratione*, Claudiopoli, in officina Casparis Helti, 1567. [RMK II. 109. RMNy I. 235. Digitalizálva elérhető a Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár gyűjteményében: space.bcucluj.ro/?locale=hu]

CHYTRAEUS 1579 = Nathan CHYTRAEUS, *Poematum (Amorum coniugalium)*, Rostock, imprimebat Stephanus Myliander, 1579. [Digitalizálva elérhető a CAMENA gyűjteményében: https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena_e.html]

CHYTRAEUS 1594 = Nathan CHYTRAEUS, *Fastorum ecclesiae christianae libri duodecim*, Hanoviae, apud Guilielmum Antonium, impensis Petri Fischeri Fr., 1594. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Osztrák Nemzeti Könyvtár.]

CRISPUS 1557 = Valentinus CRISPUS, *Psalmi duo elegiaco carmine redditi a Valentino Crispo Pannonio, Item precatio ad Filium Dei pro publica salute Pannoniae, Witebergae*, [s. n.], 1557. [VD16 ZV 1687. Digitalizálva elérhető a REAL-R, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében: real-r.mtak.hu]

DUDITHIUS 1992–2005 = Andreas DUDITHIUS, *Epistulae*, I–V, ed. Lecho SZCZUCKI, Tiburtio SZEPESSY, Bp., Akadémiai, 1992–2005.

ELLINGERUS 1578 = Andreas ELLINGERUS, *Hymnorum ecclesiasticorum ab Andrea Ellingero Viro clarissimo emendatorum*,

libri III... Omnia nunc primum edita, ut studiosae iuventutis in Scholis utiliter proponi possint..., Francoforti ad Moenum, apud Franciscum Bassaeum, impensis Nicolai Bassaei fratris, 1578.

ERHARDUS 1599 = Nicolaus ERHARDUS, *Carmen de gloriosa resurrectione Domini & Salvatoris nostri Iesu Christi*, Bartphae, Gutgesell, 1599. [RMK II. 289. RMNy I. 849.]

FABRICIUS 1560 = Georg FABRICIUS, *Partitionum Grammaticarum, quae Tabulis Delineatae Sunt, Libri III*, Basileae, per Ioannem Oporinum, 1560. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Osztrák Nemzeti Könyvtár]

FABRICIUS 1560a = Georg FABRICIUS, *Poematum sacrorum libri XV*, Basileae, per Ioannem Oporinum, 1560. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Lyoni Közkönyvtár]

FABRICIUS 1564 = Georg FABRICIUS, *Elegantiae poeticae ex Ovidio, Tibullo, Propertio elegiacis collectae...*, Lipsiae, excubatur a Valentino papa, 1564. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]

FABRICIUS 1564a = Georg FABRICIUS, *In poetarum veterum ecclesiasticorum opera christiana, et operum reliquiae atque fragmenta*, Basileae, per Ioannem Oporinum, 1564. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]

FABRICIUS 1567 = Georg FABRICIUS, *Poematum sacrorum libri XXV*, Basel, Oporinus, 1567. [Digitalizálva elérhető a CAMENA gyűjteményében: https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena_e.html]

FABRICIUS 1589 = Georg FABRICIUS, *Elegantiarum puerilium, ex M. Tullii Ciceronis epistolis libri tres collecti...*, Praegae, typis M. Danielis Adami a Weleslauina, 1589. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: a Cseh Köztársaság Nemzeti Könyvtára]

FLECHNER 1594 = Caspar FLECHNER, *Ionae Prophetae Historia continens exemplum verae poenitentiae, non solum consideratione, verum etiam imitatione, hac praecipue ultimi saeculi tempestate dignissimum, reddita elegiaco carmine*, Cibimii, typ. Io. Henr. Cratonis, 1594. [RMK II. 252. RMNy I. 755.]

FRISCHLIN 1584 = Nicodemus FRISCHLIN, *Quaestionum Grammaticarum Libri IIX*. Venetiis, [s. n.], 1584. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]

FRISCHLIN 1599 = Nicodemus FRISCHLIN, *Hebraeis, Continens duodecim libros: quibus tota Regum Iudaicorum & Israeliticorum historia... carmine heroico Virgiliano describitur*, Argentorati, ex officina Typographica Iobiniana, 1599. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]

FRISCHLIN 1601 = Nicodemus FRISCHLIN, *Operum poeti-corum pars elegiaca, continens viginti duos elegiacorum carminum libros, Quibus adhaerescunt Odarum libri tres (Odarum Liber Primus)*, Strassburg, Jobin, 1601. [Digitalizálva elérhető a CAMENA gyűjteményében: https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena_e.html]

GRUTERUS 1612 = *Delitiae Poetarum Germanorum Huius Superiorisque Aevi Illustrium, Pars I*, hrszg. Janus GRUTERUS, Francofurti, J. Fischer, 1612. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár. Mindegyik kötete elérhető digitalizálva a Google Books gyűjteményében.]

HELNER 1580 = Georgius HELNER, *ελεγειον, inquo inter caetera, Verae Domini Nostri Iesu Christi, Dei & Mariae semper Virginis Filii, Maiestas asseritur*, Witebergae, excudebat Clemens Schleich, 1580. [RMK III/1. 696.]

HENISCH 1570 = Georg HENISCH, *Carmen elegiacum de natali et incarnatione Domini et Servatoris Nostri Iesu Christi, Dei et semper Virginis Mariae Filii*, Lipsiae, excudebat Iohannes Rhamba, 1570. [RMK III/1. 601.]

HESSUS 1514 = Eobanus HESSUS, *Heroidum christianarum epistolae*, Leipzig, per Melchiarum Lotter, 1514. [Digitalizálva elérhető a CAMENA gyűjteményében: https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena_e.html]

HESSUS 1539 = Eobanus HESSUS, *Operum farragines duae*, Schwäbisch Hall, P. Braubach, 1539. [Digitalizálva elérhető a CAMENA gyűjteményében: https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena_e.html]

HESSUS 1548 = Eobanus HESSUS, *Psalterium Davidis carmine redditum, Ecclesiastes Salomonis*, Leipzig, Valentin Papa, 1548. [Digitalizálva elérhető a CAMENA gyűjteményében: https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena_e.html]

HESSUS 2004–2016 = *The Poetic Works of Helius Eobanus Hessus*, ed. and trans. Harry VREDEVELD, Volume 1–4, 2004–2016 [Volume 1. *Student Years at Erfurt, 1504–1509*, Tempe, Arizona, ACMRS, 2004; Volume 2. *Journeyman Years, 1509–1514*, Tempe, Arizona, ACMRS, 2008; Volume 3. *King of Poets, 1514–1517*, Leiden, Boston, Brill, 2012; Volume 4. *Between Erasmus and Luther, 1518–1524*, Leiden, Brill, 2016]

HEYMAIRIN 1580 = Magdalena HEYMAIRIN, *Das Buch Tobie, in christliche Reimen, und Gesangweise gefast und gestellet*, Bartfeld, David Guttgesel, 1580. [RMK II. 155]

HOFFMANN 1572 = Georgius HOFFMANN, *In diem Christi, Salvatoris mundi, natalem carmen*, Viennae, ex officina Blasii Eberi, 1572. [RMK III/1. 617.]

HORATIUS 1961 = *Quintus Horatius Flaccus összes versei*, szerk. BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor, Bp., Corvina, 1961.

HUSZÁR–KÁLMÁNCSEHI 1983 = HUSZÁR Gál, *A keresztényi gyülekezetben való isteni dicséretetek és imádságok*, KÁLMÁNCSEHI Márton, *Reggeli éneklések*, Debrecen, 1560–61 (Fakszimile kiadás, a szöveget gondozta VARJAS Béla, kíséretanulmányt írta BORSA Gedeon, Bp., Akadémiai, 1983). [RMK I. 40. RMNy 160.]

IMRE 2003 = *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003.

LASCOVIUS 1578 = Petrus C. LASCOVIUS, *Iucundum ac suave sponsi Christi colloquium cum sponsa ecclesia... ex libro Cantici Canticorum versibus descriptum*, Witebergae, excudebat Matthaeus Welack, typis Iohannis Schwertelii, 1578. [RMK III/1. 674.]

LORICHIUS 1551 = *Iuveni Hispani Evangelicae historiae libri IIII, Caelii Sedulii mirabilium divinatorum sive Paschalis carminis libri IIII una cum hymnis aliquot, Aratoris in Acta Apostolica libri duo. Venantii Honorii Fortunati Hymni duo, per G. Cassandrum integritati suae restituti, Omnia per Theodorum*

Poelmannum Cranenburgensem recognita, ed. Reinhard LORICHIUS, Basileae, Oporinus, 1551.

LUTHER 1532 = *Ecclesiastes Solomonis cum Annotationibus Doc. Mart. Luth.*, Wittenberg, Joannes Lufft, 1532. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Osztrák Nemzeti Könyvtár]

MELANCHTHON 1843 = *Philippi Melanthonis Opera quae supersunt omnia*, XI, ed. Carolus GOTTLIEB BRETSCHEIDER, Halis Saxonum, apud C. A. Schwetscrke et filium, 1843.

Memoriae nobilis... 1595 = *Memoriae nobilis, pudicissimae et lectissimae matronae Annae Wolkensteiniae egregii vereque nobilis viri, Dn. Johannis Kravsii... coniugis... carmina ab aliquot amicis consecrata*, Gorlicii, Johannes Rhamba excudebat, 1595. [RMK III/1. 854.]

MICYLLUS 1539 = Jacob MICYLLUS, *De re metrica libri tres... cum praefatione Philippi Melanchthonis*, Francoforti, apud Chr. Egen, 1539. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]

MOKOSCHINUS 1599 = Leonhardus MOKOSCHINUS, *Historiarum Veteris Testamenti Heroico Carmine Redditarum Libri Genesis, Exodus, Numerorum, Josuae, Judicum, Ruth, Samuelis 2, Regum 2*, Witenberga, impensis Clementis Bergeri Bibliop., Typis Cratonianis excusi, 1599. [RMK III/1. 938. Digitalizálva elérhető a wittenbergi Luther Márton Tudományegyetem gyűjteményében: <https://digitale.bibliothek.uni-halle.de>]

OSTERMAIER 1557 = Georg OSTERMAIER, *Psalmi aliquot Davidis selecti, carmine elegiaco scripti*, Wormaciae, Köpfel, 1557. [RMK III/1. 445.]

OSTERMAIER 1558 = Georg OSTERMAIER, *Septem psalmi Davidis, quos vocant poenitentiales, elegiaco carmine redditi*, Tübingae, apud viduam Ulria Morhardi, 1558. [RMK III. 460.]

OSTERMAIER 1558a = Georg OSTERMAIER, *Elegia in obitum Clarissimi Viri, Jacobi Mycilli, Poetae Celeberrimi, ac Professoris Academiae Heidelbergensis*, Tübinga, [s. n.], 1558. [RMK III. 458.]

PAREUS 1619 = *Delitiae Poetarum Hungaricorum*, hrsg. Johann Philipp PAREUS, Francofurti, Fischer, 1619. [Digitalizálva

elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]

PILTZ 1578 = Caspar PILTZ, *Epithalamion in honorem nuptiarum prudentis ac circumspecti Viri Domini Christophori Menzll Curiensis, Praetoris militaris in Szendrő, sponsi: et Pudicissimae Virginis Rosinae Balthasaris Hilzen, Aulae Caesarianae quondam Aurifabri filiae, sponsae conscriptum jambicis quaternariis*, Bartphae, [s. n.], 1578. [RMK II. 142. RMNy I. 1578.]

PILTZ 1583 = Caspar PILTZ, *Meditationes Piae, Vario Metri Genere ex Evangeliiis Concinnatae*, Bartphae, excudebat David Guttgesel, 1583. [RMK II. 171. RMNy I. 521.]

PRELLER 1607 = Caspar PRELLER, *Epithalamium in honorem Johannis Melczer et Veronicae Berzeviczy*, Bartphae, Klöss, 1607. [RMK II. 326. RMNy I. 949.]

PURKIRCHER 1559 = Georgius PURKIRCHER, *Liber Sapientiae Salomonis*, Vienna, [s. n.], 1559. [RMK III/1. 466. Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Osztrák Nemzeti Könyvtár]

PURKIRCHER 1560 = Georgius PURKIRCHER, *Epitaphium Clarissimi Viri D. Leonarti Stokhelii, Rectoris Scholae Bartphensis fidelissimi, qui obiit Bartphae, anno Christi 1560. Die 7. Junii, qui est quinquagesimus dies post mortem D. Philippi Melanthonis, praeceptoris eiusdem*, [h.n.], [s. n.], 1560. [RMK III. 481.]

PURKIRCHER 1563 = Georgius PURKIRCHER, *Psal. LXXII. Da Deus regi iudicia tua &c. carmine reditus*, Patavii, apud Gratosum Perchacinum, 1563. [RMK III/1. 516.]

PURKIRCHER 1566 = Georgius PURKIRCHER, *Psalmus LXXIX. Deus venerunt gentes... carmine redditus*, Viennae Austriae, excudebat Casparus Stainhofer, 1566. [RMK III. 547.]

PURKIRCHER 1988 = Georgius PURKIRCHER, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Miloslaus OKÁL, Bp., Akadémiai, 1988.

QUINTILIANUS 2008 = Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, szerk. ADAMIK Tamás, ford. ADAMIK Tamás, KOPECZKY Rita et al., Pozsony, Kalligram, 2008.

REIS 1618 = Fridericus REIS, *Passio Domini et Salvatoris Nostri Iesu Christi, iuxta conscriptionem 4. Evangelistarum, elegiaco carmine exercitii gratia reddita*, Leutschoviae, typis Danielis Schultz, 1618. [RMK II. 384. RMNy II. 1165.]

RIMAY 1994 = RIMAY János, *Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára*, szerk. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1994.

SAMBUCUS 1553 = Ioannes SAMBUCUS, *In Christi natalem oratio... eiusdem sententiae aliquot hymni eodem autore*, Augustae Rheticae, excudebat Philippus Ulhardus, 1553. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]

SAMBUCUS 1570 = Johannes SAMBUCUS, *Elegia de Angelis, cum precantiuncula quadam, & Epistola de obitu Mag. D. Marci Singhmoseri*, Viennae Austriae, ex officina Steinhofiana, 1570. [RMK III/1.]

SAMBUCUS 1579 = Johannes SAMBUCUS, *Elegiae... de natale Christi Servatoris, et Mariae Eius Matre, ac reliquis feriis sequentibus*, Norimbergae, [s. n.], 1579. [RMK III/1. 680.]

SCHESSAEUS 1558 = Christianus SCHESSAEUS, *Elegia de falsis Prophetis Quos Christus confert lupis, spinis et tribulis Math VII. Cap...*, Kolozsvár, in officina Georgii Hoffgrevii, 1558. [RMK II. 78. RMNy I. 149.]

SCHESSAEUS 1558a = Christianus SCHESSAEUS, *Carmen ad Isabellam et Ioannem Sigismundum saluatorium, in quo Nuncia coeli (mulier allegorica: Ecclesia) precatur ad regem, ut fidem veram contra haereticos tueatur, et accelerante die synodum statuatur*, Claudiopoli, in officina Georgii Hoffgrevii, 1558. [RMK II. 78.]

SCHESSAEUS 1563 = Christianus SCHESSAEUS, *De resurrectione mortuorum, et iudicio extremo, deque vita aeterna, elegiae quatuor, quibus corruptissimi huius saeculi mores ad poenitentiam invitantur*, Witebergae, excudebat Iacobus Lucius Transylvanus, 1563. [RMK III/1. 522.]

SCHESSAEUS 1573 = Christianus SCHESSAEUS, *Elegiae in obitum trium illustrium virorum, eruditione, virtute & pietate praestantium M. Ioannis Honteri, M. Valentini Wagneri, & D. Jacobi Mellebergeri, Gubernatorum Ecclesiae & Scholae Coronensis in Transylvania*, Claudiopoli, Casparis Helti, 1573. [RMK II. 132. RMNy I. 325.]

SCHESSAEUS 1575 = Christianus SCHESSAEUS, *Imago, seu typus de lapsu & restitutione humani generis... Additum est: Carmen de sanctorum Angelorum officio & custodia erga pios*, Cibinii, Heusler, Wintzler, 1575. [RMK II. 137. RMNy I. 365.]

SCHESAEUS 1580 = Christianus SCHESAEUS, *Enarratio psalmi XC. vitae humanae miseriam et fragilitatem depingens: saevissima pestilenti lue grassante per totam Transilvaniam, aliquot piis et salutaribus concionibus explicata*, Witebergae, excudebat Clemens Schleich, 1580. [RMK III. 698.]

SCHESAEUS 1584 = Christianus SCHESAEUS, *Imago Boni Pastoris, Ad Christum Mundi Salvatorem accomodata: Johan. 10. Carmine descripta...*, Lipcse, Defner, 1584. [RMK III/1. 733. Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]

SCHESAEUS 1979 = Christianus SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*, ed. CSONKA Ferenc, Bp., Akadémiai, 1979.

SECKERWITZ 1556 = Johann SECKERWITZ, *Iesu Syraci liber, qui vulgo Ecclesiasticus dicitur, carmine elegiaco redditus, Adiectum eiusdem auctoris carmen de Christo agno*, Basel, Stella, 1556. [Digitalizálva elérhető a CAMENA gyűjteményében: https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena_e.html]

SEDULIUS 2007 = *Sedulii Opera Omnia*, recensuit et commentario critico instruxit Johannes HUEMER, Wien, Verl. der Österr. Akad. der Wiss., 2007.

SELNECCER 1573 = Nicolaus SELNECCER, *Psalterii: sive carminum Davidicorum libri quinque...*, *Poematum sacrorum pars prima*, Henricopoli, Horn, 1573. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Regensburgi Állami Könyvtár, jelzet: 999/Lat.rec.296]

SIBER 1562 = Adam SIBER, *Poematum libri V*, Basel, Oporinus, 1562. [Digitalizálva elérhető a CAMENA gyűjteményében: https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena_e.html]

SIEGLER 1566 = Michael SIEGLER, *Brevia praecepta de moribus puerorum recte formandis, carmine elegiaco conscripta...* *Additus est etiam ordo studiorum a domino Philippo Melanchthone, studiosae iuventuti praescriptus*, (A függelékben: *Canticum Annae coniugis Elcanae, quod exstat I. libro Regum cap. 2. in gratiam honesti & docti viri, Dni Ioannis Rhyssi, Notarii Cibin. elegiaco carmine translatum*) Brassó, [s. n.], 1566. [RMK II. 70. RMNy I. 134.]

SOMOS-ÚJFALVI ÉRSEK 1605 = *Threnos de obitu Illustris et Magnifici Comitis Domini Stephani de Bathor...*, *Lacrymae Musarum*, ed. SOMOS-ÚJFALVI ÉRSEK Péter, Debrecen, typis Pauli Rhedae Lipsensis, 1605. [RMK II. 324. RMNy II. 931.]

SPANGENBERG 1539 = Johann SPANGENBERG, *Evangelia dominicalia in versiculos extemporaliter versa*, Vitebergae, apud Georgium Rhau, 1539. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]

SPANGENBERG 1544 = Johann SPANGENBERG, *Psalterium, carmine elegiaco redditum*, Francoforti ad Moenum, apud Christianum Egenolphum, 1544. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]

SPETHE 1592 = Andreas SPETHE, *Evangeliorum quae diebus dominicis per totum anni spacium in ecclesia Dei vulgo legi & doceri solent, paraphrasis...*, Herbornae, typis Christophori Corvini, 1592. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Osztrák Nemzeti Könyvtár]

SPETHE 1596 = Andreas SPETHE, *Psalmorum Davidis, prophetae regii, paraphrasis metrorhythmica...*, Heidelberg, apud Petrum Mareschallum Bibliopolam, 1596. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]

STIGELIUS 1566 = Johann STIGELIUS, *Poematum Liber I. continens sacra*, Jenae, excudebat Donatus Ritzenhayn et Thomas Rebart, 1566. [Digitalizálva elérhető a CAMENA gyűjteményében: https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena_e.html]

STIGELIUS 1571 = Johann STIGELIUS, *Sacrorum poematum liber II*, Jenae, excudebat Donatus Ritzenhayn & Thomas Rebart, 1571. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]

SYLVESTER 1544 = Johannes SYLVESTER, *De bello Turcis inferendo elegia nunc primum et nata et aedita. Psalmi, Deus venerunt gentes ... Paraphrasis*, Viennae, excudebat Ioan. Syngrenius, 1544. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Osztrák Nemzeti Könyvtár]

SYLVESTER (16. sz.) = Johannes SYLVESTER, *Querela Domini Iesu Resurgentis, carminibus lyricis, conscripta*, [Vienna, 16. sz.]. [RMK III/1. 963.]

SZEGEDINUS 1564 = Laurentius SZEGEDINUS, *Psalmi LI. Miserere mei Deus: et CXXVIII. Nisi Dominus aedificaverit &c. redditi elegiaco carmine*, Vitebergae, [s. n.], 1564. [RMK III/2. 4806. pótlék]

SZEPESI 1578 = Georgius SZEPESI, *Carmina salutarem natalem Dn. nostri Iesu Christi, Servatoris totius generis humani celebrantia*, Witebergae, excudebat Clemens Schleich & Antonius Schöne, 1578. [RMK III/1. 675.]

TAGANIUS 1617 = Adamus TAGANIUS, *Elegia de lapsu primorum parentum tristissimo*, Bartphae, typis Iacobi Klós, 1617. [RMK II. 372. RMNy II. 1126.]

TÓTH 1970 = TÓTH István, *Alkinoosz kertje: Humanista költőink Janus Pannoniustól Bocatius Jánosig*, Kolozsvár, Dacia, 1970.

TÓTH 1977 = TÓTH István, *Múzsák fellegvára: A kolozsvári latin nyelvű humanista költészet antológiája*, Bukarest, Kriterion, 1977.

TÓTH 1996 = TÓTH István, *Phoebus forrása: A váradi latin nyelvű humanista költészet antológiája*, Nagyvárad, Literator, 1996.

TÓTH 2001 = TÓTH István, *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája: „Költők virágoskertje”*, Bp., Accordia, 2001.

URBELY 1611 = Johann URBELY, *Aureolus Hymnum de sancrosancta Domini Nostri Iesu Christi Veri Dei et Hominis incarnatione*, gedruckt zu Graz bey Georg..., 1611. [RMK III/1. 1096.]

3. Felhasznált szakirodalom

ALBRECHT 2004 = Michael von ALBRECHT, *A római irodalom története*, II, ford. TAR Ibolya, Bp., Balassi, 2004.

ALMÁSI 2005 = ALMÁSI Gábor, *Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584)*, I. rész, Századok, 2005/4, 889–922.

ALMÁSI 2005a = ALMÁSI Gábor, *Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584)*, II. rész, Századok, 2005/5, 1131–1167.

ALMÁSI 2009 = ALMÁSI Gábor, *The Uses of Humanism: Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589) and the Republic of Letters in East Central Europe*, Leiden, Brill, 2009.

ALMÁSI–KISS FARKAS 2013 = ALMÁSI Gábor–KISS FARKAS Gábor, *Szöveggondozás és kapcsolattételezés: Zsámboky János életműve a reneszánsz filológia tükrében*, ItK, 2013/6, 627–691.

ASCHE 2005 = Matthias ASCHE, *Peregrinatio academica in Europa in Konfessionellen Zeitalter: Bestandsaufnahme eines unübersichtlichen Forschungsfeldes und Versuch einer Interpretation unter migrationsgeschichtlichen Aspekten*, Jahrbuch für europäische Geschichte, VI, München, De Gruyter Oldenbourg, 2005, 3–33.

BACH–GALLE 1989 = Inka BACH–Helmut GALLE, *Deutsche Psalmendichtung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert: Untersuchungen zur Geschichte einer lyrischen Gattung*, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1989.

BALÁZS 1973 = BALÁZS László, *Laskai Csókás Péter „De homine” című művének előszavából = Studia et Acta Ecclesiastica III: Tanulmányok és szövegek a Református Egyház XVI. századi történetéből*, szerk. Dr. BARTHA Tibor, Bp., a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973, 1005–1022.

BALEGOVÁ–FRANTIŠEK 2016 = Jana BALEGOVÁ–Šimon FRANTIŠEK–MAGYAR László András, *Bocattus orvosi tárgyú versei*, Orvosi hetilap, 2016/50, 2011–2015.

BECKER 2010 = Rainald BECKER, *Peregrinatio academica: bayerische Studenten in Italien im Zeitalter des Humanismus = Von Bayern nach Italien: transalpiner Transfer in der Frühen Neuzeit*, hrsg. Alois SCHMID, München, Beck, 2010, 73–96.

BÉKÉSI 1993 = *Régi és új peregrináció: magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerk. BÉKÉSI Imre, Bp., Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1993.

BENCÉDY s. a. = BENCÉDY József, *Filiczki János élete és költészete*, [s. a.] (MTA Irodalomtudományi Intézet Archívum, kéziratban maradt értekezés).

BENE 2012 = BENE Sándor, *Rimay vindicatus (Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről)* = *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 139–188.

BERNSTEIN 2003 = Eckhard BERNSTEIN, *Group Identity Formation in the German Renaissance Humanists: the Function of Latin = Germania Latina – Latinitas Teutonica: Politik, Wissenschaft, humanistische Kultur vom späten Mittelalter bis in unsere Zeit*, I, hrsg. Eckhard KEßLER, München, Wilhelm Fink Verlag, 2003, 375–386.

BERTOLD 1947 = Altaner BERTOLD, *Ókeresztény irodalomtörténet*, ford. HERMANN Ipoly László, Bp., Szent István Társulat, 1947.

BITAY 1979 = BITAY Ilona, *Christianus Schesaeus irodalmi munkásságának magyar vonatkozásai = Művelődéstörténeti tanulmányok*, szerk. CSETRI Elek, JAKÓ Zsigmond et al., Bukarest, Kriterion, 1979, 70–77.

BOLLÓK 2001 = BOLLÓK János, *Kísérlet Christianus Schesaeus História Annae Kendi című elégiája szövegének rekonstrukciójára*, ItK, 2001/1–2, 149–182.

BORSA 1976 = BORSA Gedeon, *Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve*, ItK, 1976/3, 367–377.

BORZSÁK 1983 = BORZSÁK István, *Ausoniustól Rimay Jánosig*, Antik Tanulmányok 30, 1983/2, 241–247.

BOZZAY 2009 = BOZZAY Réka, *Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden 1595–1796*, Bp., ELTE Egyetemi Levéltár, 2009.

BOZZAY 2017 = Gerundium, 2017/1 (*Reformáció*, szerk. BOZZAY Réka).

BREMER 2008 = Kai BREMER, *Literatur der Frühen Neuzeit: Reformation – Späthumanismus – Barock*, Paderborn, Fink, 2008.

BUDZYŃSKI 2006 = Józef BUDZYŃSKI, *School Poetic Prayer in Silesian Grammar Schools (the 16th–18th Century)* = URBĄSKI 2006, 273–285.

CORON 1976 = Antoine CORON, *Justus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révay Péter kiadatlan levele Lipsiusához*, ItK, 1976/4, 490–496.

CZAPLA 2013 = Ralf Georg CZAPLA, *Das Biblepos in der frühen Neuzeit: Zur deutschen Geschichte einer europäischen Gattung*, hrsg. Achim AURNHAMMER, Wilhelm KÜHLMANN et al., Berlin, Boston, Walter de Gruyter, 2013, 21–24.

CSONKA 1983 = CSONKA Ferenc, *Újabb adatok Bocatius (?) egyik röpiratához (hat képpel)*, Magyar Könyvszemle, 1983/2, 171–181.

CSONKA 1989 = CSONKA Ferenc, *A Bocatius-kutatás eredményei és problémái*, ItK, 1989/1-2, 126–135.

DINGEL 2008 = Irene DINGEL, *Eruditio et Pietas: Die Wirkung der Reformation auf Schule und Universität = Christlicher Glaube und weltliche Herrschaft: zum Gedenken an Günther Wartenberg*, hrsg. Michael BEYER, Leipzig, Evang. Verl.-Anst, 2008, 317–335.

DOMOKOS 2015 = DOMOKOS Gyöngyi, *A poéta, a rétor és a historikus: Zsámboky és az 'ars historica' = Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter et al., Bp., MTA BTK ITI, 2015, 130–137.

ECKHARDT 1913 = ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint irodalmi mintái*, ItK, 1913/4, 171–192.

EFFE 2009 = Bernd EFFE, *Der Bildungswert der antiken Literatur: Melanchthons humanistisches Plädoyer = Fragmenta Melanchthoniana: Humanismus und europäische Identität*, IV, hrsg. Günter FRANK, Heidelberg, Verlag Regionalkultur, 2009, 113–123.

ERDEI 1986 = ERDEI Klára, *Heinrich Rantzau és Zsámboky János*, ItK, 1986/5, 580–588.

ERDŐS 2010 = ERDŐS Zoltán, *Farkas vagy kutya? Hatalmi jelképek és politikai program Zsámboky János emblémáján*, Fons, 2010/2, 231–248.

FATA 2006 = *Peregrinatio Hungarica: Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. Márta FATA, Stuttgart, Steiner, 2006.

FISKA-PEPER-STOCKINGER 2015 = Patrick FISKA-Ines PEPER-Thomas STOCKINGER-Thomas WALLNIG, *Res publica litteraria = Geschichte des Buchkultur, Band 7. Barock*, Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 2015, 129–160.

FÖLDEVÁRY 2004 = FÖLDEVÁRY MIKLÓS István, „Mózes szarva”, Antik Tanulmányok, 2004/1–2, 115–123.

FRANK 2016 = *Humanismus und Reformation*, hrsg. Günter FRANK, Basel, Verlag Regionalkultur, 2016.

FRANKL 1873 = FRANKL Vilmos, *Egy XVI. századbeli magyar fővész és orvos emlékezete*, Századok, 1873/8, 525–537.

FRANKL 1874 = FRANKL Vilmos, *Melanchthon és magyarországi barátai*, Századok, 1874/2, 146.

FUCHS 2009 = Mechthild FUCHS, *Psalterium universum: Helius Eobanus Hessus*, Berlin, Wissenschaftlicher Verlag, 2009.

FUCHS 2008 = Thorsten FUCHS, *Philipp Melanchthon als neulateinischer Dichter in der Zeit der Reformation*, Tübingen, Narr, 2008.

GAERTNER 1956 = Johannes A. GAERTNER, *Latin Verse Translations of the Psalms 1500–1620*, Harvard Theological Review, 1956/4, 271–305.

GALLI-PAVERCSIK 1981 = GALLI Katalin – PAVERCSIK Ilona, *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1981/1, 309–377.

GIERL 2009 = Martin GIERL, *Res publica litteraria: Kommunikation, Institution, Information, Organisation und Takt = Kommunikation in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main, Lang, 2009, 241–252.

GIESE 2009 = Simone GIESE, *Studenten aus Mitternacht: Bildungsideal und „peregrinatio academica” des schwedischen Adels im Zeichen von Humanismus und Konfessionalisierung*, Stuttgart, Steiner, 2009.

GRANT 1959 = Leonard GRANT, *Neo-Latin Verse-Translations of the Bible*, Harvard Theological Review, 1959/3, 205–211.

GRÄSSER-EBERBACH 1993 = Ingeborg GRÄSSER-EBERBACH, *Helius Eobanus Hessus: Der Poet des Erfurter Humanistenkreises*, Erfurt, Verl.-Haus Thüringen, 1993.

GREEN 2009 = Roger P. H. GREEN, *Poems and not just Paraphrases: doing Justice to Buchanan's Psalms = Syntagmatia:*

Essays on neo-Latin Literature in Honour of Monique Mund-Dopchie and Gilbert Tournoy, ed. D. SACRÉ, Jan PAPY, Leuven, Leuven Univ. Press, 2009, 415–429.

GREEN 2010 = Roger P. H. GREEN, *Poetic Psalm Paraphrases: Two Versions of Psalms 1 Compared = Acta Conventus Neo-Latini Budapestinensis: Proceedings of the Thirteenth International Congress of Neo-Latin Studies*, ed. Joaquin PASCUAL BAREA, Karl ENENKEL, Bp., Tempe, AZ, 2010, 261–270.

GRUNEWALD–JÜRGENS 2004 = *Der Genfer Psalter und seine Rezeption in Deutschland, der Schweiz und den Niederlanden 16–18. Jahrhundert*, hrsg. Eckhard GRUNEWALD, Henning P. JÜRGENS et al., Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2004.

GYÓRI L. 1988 = GYÓRI L. János, *A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1988, 627–696.

GYULAI 2012 = GYULAI Éva, *Von Sachen Gros, von Angsicht Klein: Zsámboky János verse Pozsonyról a Habsburg Miksa koronázásáról készült metszeten, 1563/1566*, Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio philosophica, 2012/1, 125–151.

GYULAI 2017 = GYULAI Éva, *Anser et Aquarius: Bocatius hexastichonja Mágocsy Ferenchez és Alaghy Ferenchez*, ItK, 2017/4, 511–531.

GYULAI 2017a = GYULAI Éva, *Pax aurea – Marussi András három latin verse Bethlen Gábor fejedelemhez (Kassa, 1620–1622)*, Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica, 2017/2, 155–187.

H. HUBERT 1990 = H. HUBERT Gabriella, *Az éneklés Laskai Csókás Péter teológiai rendszerében*, ItK, 1990/2, 218–223.

HADOBÁS 2003 = HADOBÁS Sándor, *Adalékok Szendrő múltjából: Újabb adatok Szendrő 16–17. századi irodalmi életéhez*, Borsodi Tájház Közleményei, 2003/11–12, 37–47.

HAIMAN 1970 = *Forgách Mihály és Justus Lipsius levéltársa*, szerk. HAIMAN György, Bp., a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, reneszánsz-kutató csoportja, 1970.

HAJNÓCZI 1913 = HAJNÓCZI Iván, *Bocatius-levelek*, ItK, 1913/1, 116–120.

HAJNÓCZI 1941 = HAJNÓCZI Iván, *Bocaius János: Hornus Cometa, 1618*, Magyar Könyvszemle, 1941/2, 186–189.

HAMMERSTEIN 2000 = Notker HAMMERSTEIN, *Res publica litteraria: ausgewählte Aufsätze zur frühneuzeitlichen Bildungs-, Wissenschafts- und Universitätsgeschichte*, Berlin, Duncker & Humblot, 2000.

HEGEDŰS 1916 = HEGEDŰS István, *Schesaeus Ruinae Pannonicae című epikus költeménye*, Bp., MTA, 1916.

HELTAI 2008 = HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Universitas, 2008.

HERSHKOWITZ 2017 = Paula HERSHKOWITZ, *Prudentius, Spain and Late Antique Christianity: Poetry, Visual Culture, and the Cult of Martyrs*, Cambridge, Cambridge University Press, 2017.

HERZOG 2002 = Reinhart HERZOG, *Spätantike: Studien zur römischen und lateinisch-christlichen Literatur*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002.

HOFMANN 2009 = Heinz HOFMANN, *Melanchthon als Interpret antiker Dichtung = Humanismus und europäische Identität*, hrsg. Günter FRANK, Ubstadt-Weiher, Verl. Regionalkultur, 2009, 97–112.

HUBER-REBENICH 2001 = Gerlinde HUBER-REBENICH, *Der lateinische Psalters des Eobanus Hessus und das Ideal der docta pietas = Die Musen im Reformationszeitalter*, hrsg. Walther LUDWIG, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2001, 289–303.

HUBER-REBENICH 2002 = Gerlinde HUBER-REBENICH, *Eobanus Hessus als Übersetzer: Selbstzeugnisse aus seinen Briefen und Vorreden = Humanismus in Erfurt*, hrsg. Gerlinde HUBER-REBENICH, Walther LUDWIG, Rudolstadt, Jena, Hain Verlag, 2002, 177–195.

HUBER-REBENICH 2006 = Gerlinde HUBER-REBENICH, *Neue Funktionen der Dichtung im Humanismus? = Funktionen des Humanismus*, hrsg. Thomas MAISSEN, Göttingen, Wallstein Verlag, 2006, 49–75.

IJSEWIJN 1990 = Jozef IJSEWIJN, *Companion to Neolatin Studies, Part 1: History and Diffusion of Neo-Latin Literature*, Leuven, University Press, Peeters Press Louvain, 1990.

IJSEWIJN 1998 = Jozef IJSEWIJN, *Companion to Neolatin Studies, Part 2: Literary, Linguistic, Philological and Editorial Questions*, Leuven, University Press, 1998.

IMRE 1995 = IMRE Mihály, „Magyarország panasz”: *A Quere-la Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995, 125–143.

IMRE 1995a = IMRE Mihály, *A 79. zsoltár* = IMRE 1995, 125–143.

IMRE 1995b = IMRE Mihály, *Sylvester János, A. Gerardus, G. Purkircher* = IMRE 1995, 174–181.

IMRE 1995c = IMRE Mihály, *A LXXIX. zsoltár a magyar 16. században* = IMRE 1995, 199–212.

IMRE 1995d = IMRE Mihály, *Évszázadok heroidái* = IMRE 1995, 49–54.

IMRE 1995e = IMRE Mihály, *Allegorikus heroidák* = IMRE 1995, 63–98.

IMRE 1995f = IMRE Mihály, *Eobanus Hessus: paradigmák interferenciája* = IMRE 1995, 54–63.

IMRE 2012 = IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád, 2012.

IMRE 2012a = IMRE Mihály, *A Balassi-kánon első irodalmi változata: Az 1595-ös bártfai antológia* = IMRE 2012, 77–115.

IMRE 2012b = IMRE Mihály, *A zsoltárköltészet változatai Ambrosius Lobwasser műveiben* = IMRE 2012, 323–348.

IMRE 2012c = IMRE Mihály, *Cicero és/vagy Krisztus? A reformáció 16. századi retorikáinak egyik dilemmája* = IMRE 2012, 15–45.

IMRE 2012d = IMRE Mihály, *Újfalvi Imre debreceni kiadványa: Spethe-Szenci zsoltárai, németországi párhuzamok* = IMRE 2012, 281–302.

IMRE 2015 = IMRE Mihály, *Utak Herborn és Nápoly között: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015.

IMRE 2019 = IMRE Mihály, *Üdvérték és esztétikai érték ketőssége latinul a protestantizmus kulturális modelljében = A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, szerk.

BÉKÉS Enikő, KASZA Péter et al., Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019, 11–42.

KIPF 2009 = Johannes Klaus KIPF, *Humanistische Freundschaft im Brief: zur Bedeutung von amicus, amicitia und verwandter Begriffe in Briefcorpora deutscher Humanisten, 1480–1520 = Verwandtschaft, Freundschaft, Bruderschaft: soziale Lebens- und Kommunikationsformen im Mittelalter*, hrsg. Gerhard KRIEGER, Berlin, Akad-Verl., 2009, 491–509.

KIRÁLY 1983 = KIRÁLY László, *Két Bocatius-mű a genfi Egyetemi Könyvtárban*, Magyar Könyvszemle, 1983/4, 397–404.

KLANICZAY 1961 = KLANICZAY Tibor, *A magyar késő-reneszánsz problémái (Stoicizmus és manierizmus)* = K. T., *Reneszánsz és barokk*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 303–339.

KLANICZAY 1964 = *A magyar irodalom története*, I–II, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964.

KLANICZAY 1973 = KLANICZAY Tibor, *A magyar reneszánszkutatás másfél évtizede (1948–1963)* = K. T., *A múlt nagy korszakai*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 123–165.

KLANICZAY 1985 = KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában* = K. T., *Pallas magyar ivadékai*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 9–31.

KNEIFEL 1942 = KNEIFEL Mária, *Purkircher György*, Bp., Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Latin Filológiai Intézete, 1942.

KUHN–TREICHEL 2016 = Thomas KUHN–TREICHEL, *Die Alethia des Claudius Marius Victorius: Bibeldichtung zwischen Epos und Lehrgedicht*, Berlin, Boston, De Gruyter, 2016.

KÜHLMANN 2009 = Wilhelm KÜHLMANN, *Ein Heidelberger Dichter wünscht „prädestiniert“ zu sein: zur Behandlung konfessionalistischer Positionen in der geistlichen Lyrik des deutschen Späthumanismus, ausgehend von einer Ode des Paul Schede Mellissus (Meletemata I,21) von 1595 = Prädestination und Willensfreiheit: Luther, Erasmus, Calvin und ihre Wirkungsgeschichte: Festschrift für Theodor Mahlmann zum 75. Geburtstag*, hrsg. Wilfried HÄRLE, Barbara MAHLMANN–BAUER, Leipzig, Evang. Verl.-Anst., 2009, 146–158.

KÜHLMANN–STRAUBE 2001 = Wilhelm KÜHLMANN, Werner STRAUBE, *Zur Historie und Pragmatik humanistischer*

Lyrik im alten Preußen: Von Konrad Celtis über Eobanus Hessus zu Georg Sabinus = Kulturgeschichte Ostpreußens in der Frühen Neuzeit, hrsg. Klaus GARBER, Tübingen, De Gruyter, 2001, 657–736.

KÜHLMANN–WIEGAND 2011 = *Julius Wilhelm Zinzgref und der Heidelberger Späthumanismus: zur Blüte- und Kampfzeit der calvinistischen Kurpfalz*, hrsg. Wilhelm KÜHLMANN, Hermann WIEGAND, Ubstadt-Weiher, Verlag Regionalkultur, 2011.

LAARMANN 2016 = Matthias LAARMANN, *Psalmen, Vergil und Ovid: Protestantische lateinische Bibeldichtung des Helius Eobanus Hessus (1488–1540) im Chorgestühl der katholischen Pfarrkirche St. Marien Lünen-Altlinen = Beiträge zur Geschichte Dortmunds und der Grafschaft Mark*, hrsg. Markus GÜNNIEWIG, Carmen HAUSE et al., Essen, Klartext Verlag, 2016, 71–99.

LUDWIG 2001 = Walther LUDWIG, *Christliche Dichtung des 16. Jahrhunderts – Die Poemata Sacra des Georg Fabricius*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2001.

MÄHRLE 2011 = Wolfgang MÄHRLE, *Die Hohe Schule in Altdorf und die europäische „res publica litteraria“ im Zeitalter des Späthumanismus = Akademie und Universität Altdorf: Studien zur Hochschulgeschichte Nürnbergs*, hrsg. Hans Christof BRENNECKE, Köln, Böhlau, 2011, 29–49.

MAYER 2011 = MAYER Gyula, *Zsámboky János Janus Pannonius-kiadása és csonka Brandolini-kézirata*, ItK, 2011/2, 202–216.

MILLER 2003 = John F. MILLER, *Ovid's „Fasti“ and the Neo-Latin Christian Calendar Poem*, *International Journal of the Classical Tradition*, 2003/2, 173–186.

MOLNÁR 2016 = MOLNÁR Dávid, *A történetírás ártatlanságáról Zsámboky János egyik emblémája kapcsán = In via eruditionis: tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 373–383.

MOLNÁR 2017 = MOLNÁR Dávid, *Szegedi Lőrinc latin szólótárkönyve = Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya et al., Bp., MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017, 329–332.

MONOK 2017 = MONOK István, *A kora újkori Kassa német polgárságának olvasmányai = Művelődéstörténeti kalászatok: A helyi érték: Kulturális örökség tanulmányok*, III, szerk. CZEG-LÉDI László, MIZERA Tamás et al., Eger, Líceum, 2017, 21–35.

MORESCHINI–NORELLI 2007 = Claudio MORESCHINI–Enrico NORELLI, *Handbuch der antiken christlichen Literatur*, aus dem Ital. übers. Elisabeth STEINWEG-FLECKNER, Anne HABERKAMM, Darmstadt, Wiss. Buchges., 2007.

MÓRÉ 2015 = MÓRÉ Tünde, *Ars peregrinandi: A 16. századi wittenbergi magyar peregrinusok neolatin búcsúztatóverseinek vizsgálata hazai és nemzetközi kontextusban*, Doktori értekezés, Debreceni Egyetem, BTK, 2015, <https://dea.lib.unideb.hu/de/handle/2437/222188>

MUNDHENK–DALL’ASTA 2015 = *Philipp Melanchthon in der Briefkultur des 16. Jahrhunderts*, hrsg. Christine MUNDHENK, Matthias DALL’ASTA et al., Heidelberg, Universitätsverlag Winter, 2015.

MUNDHENK–DALL’ASTA 2017 = *Philipp Melanchthon in 100 persönlichen Briefen*, hrsg. Christine MUNDHENK, Matthias DALL’ASTA et al., Göttingen, Bristol, CT, U.S.A., Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.

NAHRENDORF 2015 = Carsten NAHRENDORF, *Humanismus in Magdeburg: Das Altstädtische Gymnasium von seiner Gründung bis zur Zerstörung der Stadt (1524–1631)*, Berlin, München, Boston, Walter de Gruyter GmbH, 2015.

PATAKI 2018 = PATAKI Elvira, *A kettészelt köpenyen túl: Szent Márton ruhacsodái és a szöveg poétikája Venantius Fortunatus eposzában = Miraculum: A csodák szerepe és jelentősége az európai kultúrtörténetben*, szerk. TÓTH Orsolya, Debrecen, DE Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszéke, 2018, 178–217.

PERGER 2016 = PERGER Péter, *Zsámboky János Plautus-ediíciójának ismeretlen kiadása és hazai olvasója = Alexander multifrons: tanulmányok a 90 éves Dörnyei Sándor tiszteletére*, szerk. PERGER Péter, Bp., Argumentum, 2016, 119–122.

PIETRZYK 2010 = Zdislaw PIETRZYK, *Die Ausstrahlung Strassburgs im Zeitalter des Humanismus: Peregrinatio academica aus der polnisch-litavischen Republik und die Hohe Schule Johannes Sturms im 16. und 17. Jahrhundert*, Zeitschrift für die Ge-

schichte des Oberrheins, Bd. 158, Stuttgart, Kohlhammer, 2010, 193–240.

POELCHAU 2003 = Lore POELCHAU, *Christian Schesaeus (1535–1585): Humanistische Dichtung eines siebenbürgischen Geistlichen des 16. Jahrhunderts = Lateinische Lyrik der Frühen Neuzeit: Poetische Kleinformen und ihre Funktionen zwischen Renaissance und Aufklärung, 1. Arbeitsgespräch der Deutschen Neulateinischen Gesellschaft in Verbindung mit der Werner-Reimers-Stiftung Bad Homburg*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2003, 159–179.

POELCHAU 2005 = Lore POELCHAU, *Christian Schesaeus: Ein humanistischer Dichter des 16. Jahrhunderts = Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*, hrsg. Volker LEPPIN, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2005, 211–220.

POSTA 2013 = POSTA Anna, *Az 1565-ös kolozsvári Bonfini-kiadás latin nyelvű kiséő versciklusa = Juvenilia V: Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*, szerk. KÁLAI Sándor, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013, 262–275.

RÄDLE 2004 = Fidel RÄDLE, *Die lateinische Dichtung der christlichen Spätantike im Humanismus = Die Präsenz der Antike im Übergang vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit*, hrsg. Ludger GRENZMANN, Klaus GRUBMÜLLER et al., Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2004, 195–229.

RÁTH 1892–93 = RÁTH György, *Pilcz Gáspár és ellenfelei, adalék a hazai kryptokálvinizmus hitvitázó irodalmához*, Magyar Könyv-Szemle, 1892–93/1–4, 28–85.

RHEIN 1995 = Stefan RHEIN, *Philipp Melanchthon und Eobanus Hessus: Wittenberger Reformation und Erfurter Poetenburg = Erfurt, Geschichte und Gegenwart*, hrsg. Ulman WEISS, Weimar, 1995, 283–295.

RIEDEL 2000 = Volker RIEDEL, *Antikerezeption in der deutschen Literatur vom Renaissance-Humanismus bis zur Gegenwart: Eine Einführung*, Stuttgart, Metzler, 2000.

RITOÓKNÉ SZALAY 2012 = RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A wittenbergi egyetem magyarországi promoveáltjai a 16. században = R. SZ. Á., Kutak: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi, 2012, 220–235.

SCHÄFER 1973 = Eckart SCHÄFER, *Horatius Christianus: Zur Rezeption der Horazischen Dichtung bei den deutschen Neulateinern des 16. Jahrhunderts* = *Acta conventus neo-Latini Lovaniensis*, hrsg. Jozef IJSEWIJN, Leuven, München, Leuven Univ. Press, 1973, 509–515.

SCHÄFER 1976 = Eckart SCHÄFER, *Deutscher Horaz, Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde: Die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands*, Wiesbaden, Steiner, 1976.

SCHIRRMEISTER 2003 = Albert SCHIRRMEISTER, *Eobanus Hessus, der König der Poeten und der Unerreichte Lorbeer* = A. S., *Triumph des Dichters: gekrönte Intellektuelle im 16. Jahrhundert*, Köln, Wien, Böhlau, 2003, 229–272.

SCHMID 2008 = Alois SCHMID, *Das Herzogtum Bayern in der europäischen 'res publica litteraria' um 1600* = *Justus Lipsius und der europäische Späthumanismus in Oberdeutschland*, hrsg. Alois SCHMID, München, Beck, 2008, 7–22.

SCHMIDT 1993 = Paul Gerhard SCHMIDT, *Antike Kalenderdichtung in Nationalgeprägter Umformung des 16. Jahrhunderts: Die Fasti ecclesiae christianae des Nathan Chytraeus* = *Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn*, hrsg. Tamás KLANICZAY, Katalin NÉMETH S. et al., Bp., Balassi, 1993, 111–117.

SCHMIDT 1994 = Paul Gerhard SCHMIDT, *Transformation und Substitution von Ovids Fasten im 16. und 17. Jahrhundert* = *Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis*, hrsg. R. SCHNUR, Binghamton–New York, Medieval & Renaissance Texts & Studies, 1994, 891–898.

SCHULER 1923 = Hermann SCHULER, *Die handschriftlich erhaltenen Gesänge aus Schesaeus' Ruina Pannonica*, Mediasch, [s. n.], 1923.

SCHULER 1927 = Hermann SCHULER, *Christian Schesaeus als Lyriker*, Mediasch, [s. n.], 1927.

SCHULTHEISZ 1966 = SCHULTHEISZ Emil, *Olasz orvosok Magyarországon 1512-től a XVI. század végéig*, Orvosi Hetilap, 1966/37, 1757–1760.

SCHWENDEMANN 2013 = Wilhelm SCHWENDEMANN, *Reformation und Humanismus: Philipp Melanchthon und Johannes Calvin*, Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, 2013.

SCHWENDEMANN 2013a = Wilhelm SCHWENDEMANN, *Christentum und Humanismus: Bildung in der Perspektive Philipp Melanchthons* = SCHWENDEMANN 2013, 39–65.

STEWING 2002 = Anja STEWING, *Die Psalterübertragung des Eobanus Hessus = Humanismus in Erfurt*, Rudolstadt, Jena, Hain Verlag, 2002, 195–213.

STIEVERMANN 2002 = Dieter STIEVERMANN, *Marschalk (ca. 1470–1525), Spalatin (1484–1545), Mutian (1470–1526), Hessus (1488–1540) und die Erfurter Humanisten = Große Denker Erfurts und der Erfurter Universität*, hrsg. Dietmar von der PFORDTEN, Göttingen, Wallstein, 2002, 118–142.

SUERBAUM 2008 = Almuth SUERBAUM, *›Ovidius christianus‹: Helius Eobanus Hessus in der Tradition der Heroïdes – Rezeption seit dem Mittelalter = Humanismus in der deutschen Literatur des Mittelalters und der Frühen Neuzeit: XVIII. Anglo-German Colloquium Hofgeismar 2003*, hrsg. Nicola McLELLAND, Hans-Jochen SCHIEWER et al., Tübingen, Niemeyer, 2008, 89–103.

SZABADI 1999 = SZABADI István, *Christianus Schesaeus Ruinae Pannonicae-ja mint egyháztörténeti forrás = Fiatál egyháztörténészek írásai*, szerk. FAZEKAS Csaba, Miskolc, ME BTK Újkori M. Tört. Tanszék, 1999, 13–20.

SZABADI 2018 = SZABADI István, *Adalékok a Debreceni Református Kollégium koszorús költője, Kórodi Bedő Dániel értékeléséhez = Világosító lámpás: Tanulmányok a 60 éves Győri L. János tiszteletére*, szerk. BARANYAI Norbert, FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 2018, 147–153.

SZABÓ 1992 = SZABÓ András, *Jonathas Daniel levele Wittenbergből Gaspar Pilciushoz – Istvánnfy Miklós levele Rákóczi Zsigmondhoz*, Lymbus, Művelődéstörténeti Tár, 1992/4, 39–47.

SZABÓ 1999 = SZABÓ András, *Respublica litteraria: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*, Bp., Balassi, 1999.

SZABÓ 1999a = SZABÓ András, *Levelek és levelezés a kései humanizmusban* = SZABÓ 1999, 101–110.

SZABÓ 1999b = SZABÓ András, *Thúry György, a koszorús költő* = SZABÓ 1999, 132–139.

SZABÓ 2004 = SZABÓ András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558–1598)*, Debrecen, Hernád, 2004.

SZABÓ 2008 = SZABÓ András, *Haza, bujdosás és európai respublica litteraria a magyarországi protestáns késő humanizmusban – Szenci Molnár Albert példája = A nemzeti tudományok historikuma. Tudományos tanácskozás*, szerk. KULIN Ferenc, SALLAI Éva, Bp., Kölcsey Intézet, 2008, 295–306.

SZABÓ 2013 = SZABÓ András, *Szepességétől Biharig: Protestantizmus, irodalom és művelődés Magyarországon a 16–18. században*, Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kara, 2013.

SZABÓ 2014 = SZABÓ András Péter, *Caspar Hain löcsei krónikája – egy compiláció forrásai = Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Bp., MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014, 169–202.

SZABÓ 2017 = SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017.

SZEKFŰ 1906 = SZEKFŰ Gyula, *Schesaeus-kézirat a Nemzeti Múzeumban*, Magyar Könyvszemle, 1906/4, 321–334.

SZELESTEI N. 1995 = SZELESTEI N. László, *Bocatius János 1611-ben Kassán megjelent műveiről*, Magyar Könyvszemle, 1995/4, 427–431

SZELESTEI N. 1998 = SZELESTEI N. László, *Bocatius János Diariuma*, Magyar Könyvszemle, 1998/2, 136–138.

SZÖGI 2011 = SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700, Ungarländische Studenten an deutschen Universitäten und Akademien, 1526–1700*, Bp., az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2011.

SZÖRÉNYI 2016 = SZÖRÉNYI László, *Das Epos „Matthiados carmina heroica” von Ioannes Bocatius (Kaschau, 1614) = Armed Memory: Agency and Peasant Revolts in Central and Southern Europe (1450–1700)*, ed. ERDÉLYI Gabriella, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2016, 192–200.

TARANOVÁ 2010 = Eva TARANOVÁ, *Literarische Sprache bei Georg Purkircher und Johannes Bocatius = Pietas non sola Romana: Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*, hrsg.

Anita CZEGLÉDY, László HORVÁTH et al., Bp., Typotex–Eötvös Collegium, 2010, 669–679.

TARNAI 1984 = TARNAI Andor, *Lateinische Lyrik in Ungarn im 16–17. Jahrhundert*, ALitt, 1984/1–2, 233–242.

TARNAI 1997 = TARNAI Andor, *A neolatin költészet és dráma alkonya Európában*, ItK, 1997/5–6, 457–469.

TESZELSZKY 2008 = Kees TESZELSZKY, *Joannes Bocatius egy ismeretlen művéről*, ItK, 2008/1, 92–93.

TÉGLÁSY 1980 = TÉGLÁSY Imre, *Zsámboky János (Sambucus) nyelv- és történelemszemléletéhez*, ItK, 1980/3, 245–265.

TÉGLÁSY 1981 = TÉGLÁSY Imre, *A tolvajlás művészete (Zsámboky János [Sambucus] imitáció-elméletéhez)*, It, 1981/1, 157–181.

TÉGLÁSY 1995 = TÉGLÁSY Imre, *János Zsámboky /Sambucus/ and his Theory of Language*, Hungarian Studies, 1995/2, 235–252.

THURN 2011 = Nikolaus THURN, *Christian Schesaeus and Heinrich Porsius: The Classical and Vernacular Background*, Specimina nova, Pars prima, Sectio mediaevalis: dissertationes historicae collectae per Cathedra Historiae Medii Aevi Modernorumque Temporum Universitatis Quinqueecclesiensis: a Pécsi Tudományegyetem Középkori és Korajúrkori Történeti Tanszékének története, 2011/6, 175–186.

TOEPFER–KIPF–ROBERT 2017 = *Humanistische Antiken-übersetzung und frühneuzeitliche Poetik in Deutschland (1450–1620)*, hrsg. Regina TOEPFER, Johannes Klaus KIPF et al., Boston, de Gruyter, 2017.

TÓTH 1979 = TÓTH Béla, *Latin nyelvű költészet Debrecenben a XVII. században*, Studia Litteraria, 17, 1979, 51–69.

TRUNZ 1931 = Erich TRUNZ, *Der deutsche Späthumanismus um 1600 als Standeskultur*, Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts, 1931/21, 17–53.

TÜSKÉS 2009 = TÜSKÉS Gábor, *Imitáció és adaptáció a későhumanista emblemikus költészetben: Zsámboky és Whitney = KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor, Sedes Musarum: a neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkor Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 207–243.

URBAŃSKI 2006 = *Pietas Humanistica: Neo-Latin Religious Poetry in Poland in European Context*, ed. Piotr URBAŃSKI, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006.

VANYÓ 2005 = VANYÓ László, *A 4. századi keresztény latin költészet krisztológiai témái = V. L., Katekézis, költészet és ikonográfia a 4. században*, Bp., Jel, 2005, 144–191.

VANYÓ 2007 = VANYÓ László, *Az ókeresztény egyház irodalma, A 4–8. század*, II, Bp., Jel, 2007.

VÁSÁRHELYI 1978 = P. VÁSÁRHELYI Judit, *Két XVI. századi magyar ciceroniánus*, ItK, 1978/3, 273–285.

VÁSÁRHELYI 2000 = P. VÁSÁRHELYI Judit, *Balassi Bálint zsoldárfordításainak forrásai*, Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve, 1994–1998, Bp., 2000, 413–423.

VERWEYEN 2000 = Theodor VERWEYEN, *Literarische Evolution um 1600: Epochenschwellen und Epochenprobleme im Blick auf: Erich Trunz, Deutsche Literatur zwischen Späthumanismus und Barock. Acht Studien* (München, Beck, 1995), Göttingische Gelehrte Anzeigen, 2000/1–2, 76–100.

VERWEYEN 2015 = Theodor VERWEYEN, *Zwei Autografen (Zingref, Taubmann) als Paratexte zur Plautus-Ausgabe Janus Gruters, auch im Hinblick auf Lachfreiheit im Späthumanismus*, Euphorion, 2015/3, 269–317.

WALLNER 2004 = Gustavus WALLNER, *Psalmi Davidici Paraphrasibus Poetibus Aucti*, Latinitas, 2004/52, 387–402.

WEIDE 2014 = Christine WEIDE, *Georg Spalatins Briefwechsel: Studien zu Überlieferung und Bestand (1505–1525)*, Leipzig, Evang. Verl.-Anst., 2014.

WIEGAND 2009 = Hermann WIEGAND, *Miklós Zrínyi der Ältere (um 1508–1566) in der neulateinischen Dichtung Siebenbürgens im 16. Jahrhundert: zum 10. Buch der "Ruina Pannonica" von Christian Schesaeus = Militia et Litterae: die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*, hrsg. Wilhelm KÜHLMANN, Gábor TÜSKÉS, Tübingen, Niemeyer, 2009, 137–150.

WITESCHNIK 1971 = Horst WITESCHNIK, *Die Idyllendichtung des Helius Eobanus Hessus*, Diss. (masch. ÖNB), Wien, 1971.

WITT 2008 = Bennett K. WITT, *Leonard Stöckel: Docta pietas in the Service of Lutheran Reform*, a Dissertation presented to the Faculty of the Graduate School University of Missouri, in Partial

Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy, Dr. Charles G. Nauert, Dissertation Supervisor, 2008, <https://pdfs.semanticscholar.org/ca6d/829fc659f6240d8d9c6a2df17e9919bf2c41.pdf>

WOLLERSHEIM 2008 = Heinz-Werner WOLLERSHEIM, „*nec ad republicas gubernandas...*” *Christliche Bildung und staatliche Ordnung bei Philipp Melancthon = Christlicher Glaube und weltliche Herrschaft: zum Gedenken an Günther Wartenberg*, hrsg. Michael BEYER, Leipzig, Evang. Verl.-Anst, 2008, 335–355.

WUNDER 2010 = Heide WUNDER, „*Gelehrte Frauen*” *im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation: Res publica christiana, res publica litteraria und literarische Öffentlichkeit in der Frühen Neuzeit = Der Weg an die Universität: höhere Frauenstudien vom Mittelalter bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. Trude MAURER, Göttingen, Wallstein Verl., 2010, 48–69.

ZIMMERL–PANAGL 2013 = *Dulce melos II: Akten des 5. Internationalen Symposiums: Lateinische und griechische Dichtung in Spätantike, Mittelalter und Neuzeit*, hrsg. Victoria ZIMMERL–PANAGL, Pisa, Edizioni ETS, 2013.

ZUBÁNICS 2017 = ZUBÁNICS László, *Ismeretlen mozaikkockák a Homonnai Drugeth család történelméből – Homonnai Drugeth Bálint élete és politikai pályája*, *Együtt*, 2017/4, 71–83.

ZVARA 2013 = ZVARA Edina, *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, Szeged–Bp., SZTE–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013.

4. A szerzőnek a kötet témakörében megjelent publikációi

Leonhardus Mokoschinus Historiarum Veteris Testamenti Heroico Carmine Redditarum című művének *paratextusai* = *Tavaszi Szél – Spring Wind 2015*, II, szerk. KERESZTES Gábor, Eger, Bp., Líceum, 2015, 101–115, <http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/15/1/Tavaszi%20Sz%C3%A9l%202015%20-%202.%20k%C3%B6tet.pdf>

Eobanus Hessus Psalteriumának paratextusai = *In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 30–39.

„*Pallas magyar ivadéka*” a tudóslevelezésben és a neolatin költészetben = *Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönység és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban*, szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel et al., Bp., Reciti, 2016, 151–164, <https://www.reciti.hu/2016/3826>

Poetica Evangelica a protestantizmus 16. századi neolatin költészetében: Leonhardus Mokoschinus hexameteres Ószövetség-átírata = *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter, KISS Farkas Gábor et al., Szeged, Lazi, 2017, 179–189.

A 16. századi protestáns neolatin költészet Sacra Poetica irányzatának koncepcionális háttere = *Fiatalkutatók és Doktoranduszok VII. Nemzetközi Teológuskonferenciájának Tanulmánykötete*, szerk. KISS Gábor, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2017, 115–121, <https://docplayer.hu/68160587-Fiatalkutatok-es-doktoranduszok-vii-nemzetkozi-teologuskonferenciajanak-tanulmanykotete.html>

Az antikizálás üdvérték-közvetítő szerepe Christianus Schesaeus, 16. századi magyarországi neolatin költő verses parafrázisaiban = *Tavaszi Szél – Spring Wind 2017*, II, szerk. Dr. KERESZTES Gábor, Bp., DOSZ, 2017, 61–71, <https://core.ac.uk/reader/145235270>

A klasszikus és a vallási műveltség összefonódása Caspar Piltz Meditationes Piaae (Bártfa, 1583) című kötetében = *Fiatalkutatók és Doktoranduszok VIII. Nemzetközi Teológuskonferenciája 2018*, szerk. KISS Gábor, Bp., a Doktoranduszok Országos Szövetsége

Falk1 Edutus Ház Rendezvényközpont, 2018, 186–194, https://www.academia.edu/37787514/Fiatal_Kutat%C3%B3k_%C3%A9s_Doktoranduszok_VIII._Nemzetk%C3%B6zi_Teol%C3%B3guskonferenci%C3%A1j%C3%A1nak_Tanulmányok%C3%B6tete

Az antikizálás üdvérték-közvetítő szerepe Leonhardus Moko-schinus 1599-es hexameteres latin nyelvű Ószövetség-parafrázisában = Teológus Tavasz konferenciakötet, „Újulatok meg lelketekben és elmétekben” (Ef 4,23): Az egyház megújulása a reformációra emlékezve, főszerk. PELESKEY Miklós Péter, Debrecen, DRHE Doktori Iskolája és Doktorandusz Önkormányzata, 2019, 291–303.

A klasszikus és a vallási műveltség összefonódása a reformáció humanizmusának idején: A 16. századi protestáns neolatin költészet Sacra Poetica műfajcsoportja = „A tudomány ekként rajzolja világát”: Irodalom, nevelés és történelem metszetei tanulmánykötet, I, szerk. FODOR József Péter, MIZERA Tamás et al., Bp., DOSZ, 2019, 214–237, https://www.eltereader.hu/media/2019/07/dosz_tanulmanykotet_tudomany_rajzolja_READER.pdf

A bölcsességi irodalom verses parafrázisa a protestantizmus 16. századi neolatin költészetében: Georgius Purkircher és Eobanus Hessus = A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter et al., Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019, 205–213, <http://real.mtak.hu/99707/1/CN3.pdf>

NÉVMUTATÓ

A névmutatóba a szövegben szereplő személyneveket vettem fel, kivételt képeznek a mitológiai, bibliai alakok (ez utóbbiból Szűz Mária kivételével a későbbi szentek nevét felvettem), valamint azon nyomdászok, könyvkiadók, szerkesztők nevei, amelyek a bibliográfiában szerepelnek.

- Adam, Johann 115
Ágoston, Szent (Augustinus) 70,
71, 75, 167, 197
Aichmann, Martinus 195
Albinus Nivemontius, Petrus 124
Albrecht, Michael von 50
Alcimus Alethius, Latinus 51
Alexander, III. (Magnus), makedón
király 26
Almási Gábor 20, 172
Ambrosius Lahm, Sebastian 28, 68
Ambrosius, Szent 49–51
Amerbach, Veit 173
Amoenus 51
Apellész 26
Arator 50, 51
Arelius, Simon 47
Artnerus, Sebaldus 27–30
Asche, Matthias 22
Augustus, római császár 160, 178
Ausonius, Decimus Magnus 49
Avitus, Alcimus Ecdicius 50, 51,
115
Bach, Inka 107–109, 112
Bakonius, Albertus 88
Balassi Bálint 24, 25, 49, 79
Balassi Ferenc 25
Balázs László 124
Balegová, Jana 130
Báthory Gábor 28
Báthory Zsigmond 27
Bechius, Philippus 137
Becker, Rainald 22
Belleau, Rémy 18
Bencédy József 38
Bene Sándor 24
Bernstein, Eckhard 17, 20
Bertold, Altaner 50
Beust, Joachim von 19, 109, 110
Bèze, Théodore de 18, 79
Bitay Ilona 144
Bitskey István 9
Bobroviczi, Matthias 175
Bocadius, Johannes 9, 23–26, 28–31,
46, 48, 49, 56, 57, 68–70, 96–98,
112, 116, 124, 129–136, 142,
181, 200, 202
Boethius, Anicius Manlius
Severinus 193
Bogardi, Matthaes 124
Bollingerus, Joannes 47
Bollingerus, Ulricus 163, 164, 195,
196
Bollók János 144
Bonade, François 79, 143
Bonfinius, Antonius 39
Bonus, Jacobus 143
Borbonius, Nicolaus 65
Bornemissa, Franciscus 27
Bornemisza Péter 19, 79
Borsa Gedeon 19
Borzasi, Petrus C. 39
Borzás István 49

- Bozzay Réka 22
 Brechtelius, Martinus 27–29
 Bremer, Kai 16
 Brestorosky, Stanislaus 181
 Buchanan, George 18, 79
 Budzyński, Józef 64, 65
 Burgundia, Hermannus a 115
 Bütner, Michael 47
- Calepinus, Ambrosius 165
 Camerarius, Joachim 21, 108
 Camerarius, Ludwig 163, 164
 Campensis, Johannes 139–141
 Campion, Thomas 18
 Capadocius, Mauritius, bizánci
 császár 53
 Capolneaus Zalainus, Andreas 124
 Capy, Andreas 27–29
 Capy, Ioannes 27–29
 Carolus, V., spanyol király, német-
 római császár 193
 Catullus, Caius Valerius 193
 Celtis, Conradus 53
 Charitanus, Matthias 58
 Cherlerus, Paulus 59
 Christophorus, württembergi
 herceg 137
 Chytraeus, David 48
 Chytraeus, Nathan 42, 45, 48, 197,
 198
 Cicero, Marcus Tullius 35–37, 165
 Claudianus, Claudius 193
 Columbanus, Szent 51
 Copacius, Franciscus 39
 Coron, Antoine 24
 Cracerus Bistriciensis, Lucas 39
 Crispus, Valentinus 46, 64, 68, 85,
 87–89
 Cruciger, Caspar 34
 Cyprianus, Szent 51, 115
 Czapla, Ralf Georg 50, 51, 53, 54,
 79, 115, 116, 125, 137, 143, 144,
 163, 195, 196
- Csepregi Zoltán 29, 30
 Csonka Ferenc 12, 26, 130
- Damasus, I., Szent 51
 Dante, Alighieri 52
 Darholcz Kristóf (Darholzius,
 Christophorus) 24, 25, 27–29
 Dávid Ferenc 144
 Debrecinus, Stephanus 27–29
 Decius, Caspar 39
 Dedekind, Friedrich 163, 164
 Delicasius, Johannes 173
 Derssffy, Franciscus 27–29
 Dingel, Irene 41
 Diricus, Otto 115
 Domokos Gyöngyi 172
 Dracontius, Blossius Aemilius 50,
 51
 Drepanius, Latinus Pacatus 51
 Dresserus, Matthaeus 26, 27, 29
 Drugeth Homonnai, Stephanus
 (Drugeth Homonna
 de/Drugeth Humanaius,
 Stephanus) 27–29
 Du Bellay, Joachim 17, 18
 Du Monin, Jean Édouard 18
 Duchon, Florianus 67, 181
 Dudith András (Dudithius,
 Andreas) 24
 Duscas, Franciscus 124
- Echemend Gutensberger, Jonas 43
 Eckhardt Sándor 131
 Ecsedi Báthori István (Báthori
 István/Stephanus de Bathor)
 39
 Effe, Bernd 40
 Ellingerus, Andreas 51, 54
 Eori, Stephanus 124
 Erasmus Roterodamus, Desiderius
 21
 Erdei Klára 172
 Erdős Zoltán 172

- Erhardus, Nicolaus 47, 177, 178
 Esterhasz, Thomas 181
- Fabricius, Ezechias 143
 Fabricius, Georgius 35, 36, 42, 43, 45, 51–53, 60–62, 74, 77, 192–194, 198, 200, 202
 Fabricius, Ioannes 26, 28, 29
 Fazakas Gergely Tamás 9
 Ferdinánd, I., német-római császár, magyar és cseh király (Fernandus, I.) 63, 91, 100, 101
 Fignedius, Ioannes (Figinus, Ioannes) 27–29
 Filhol, Gilbert 195
 Filiczki János 11, 38
 Fincellius, Iobus 61
 Fiska, Patrick 20
 Flechner, Caspar 46
 Fleischer, Manfred P. 16
 Fodor Bálint 46, 64, 67, 85–89, 113, 144, 145
 Forgách Imre 24
 Forgách Mihály 22–24
 Fortunatus, Venantius, Szent 50, 51
 Földvály Miklós István 191
 Frank, Caspar (Francus, Caspar) 27–29, 175
 Frankl Vilmos 117
 František, Šimon 130
 Frigyes, III., (Bölcs), szász választófejedelem 47
 Frischlin, Nicodemus 45, 47, 73, 74, 163, 164, 195, 196, 198, 200, 202
 Frölich, Joannes 175
 Fuchs, Mechthild 79, 108
 Fuchs, Thorsten 60
- Gaertner, Johannes A. 107
 Galle, Helmut 107–109, 112
 Galle, Phillip 149
- Galli Katalin 175
 Gallus, Cyprianus 49
 Geger, Caspar 163
 Gesnerus, Salomon 130
 Gierl, Martin 20
 Giese, Simone 22
 Giganteus, Iustus 143
 Gigas, Johannes 38
 Goclenius, Rudolphus 66
 Grant, Leonard 107
 Grässer-Eberbach, Ingeborg 108
 Green, Roger P. H. 79, 107
 Gregorius, I., Szent, római pápa 51
 Gutgesell, David 25
 Gwalther, Rudolf 115
- Győri L. János 38
 Györkösy Alajos 165
 Gyulai Éva 29, 30, 130, 172
- Hadobás Sándor 164
 Hajnóczy Iván 130
 Hammerstein, Notker 20
 Hegedűs István 144
 Helner, Georgius 47
 Heltai Gáspár 64, 79, 89
 Heltai János 166
 Hempel, Michael 137
 Henisch, Georgius 46
 Herceg Zölósius, Ioannes 124
 Herczegh, Stephanus (Hertzegus, Stephanus) 27–29
 Hershkowitz, Paula 54
 Herzog, Reinhart 54
 Hesus, Helius Eobanus 11, 21, 44, 45, 47, 54–56, 58–61, 66, 69, 76, 77, 107, 108, 111, 112, 139–141, 196–198
 Hettenbach, Ernestus 57, 69, 130
 Heymairin, Magdalena 45
 Hieronymus, Szent 52, 62, 70
 Hilarius, Szent 49, 51
 Hoferus, Alexandrus 173

- Hoffman, Georgius (Hoffmann/
Hoffmannus, Georgius) 27–30,
46
- Hofmann, Heinz 40
- Holtzmannus, Stephanus 130
- Homérosz 40, 54, 182
- Honterus, Ioannes 48
- Horatius Flaccus, Quintus 56, 65,
96, 97, 119, 120, 140, 193
- Hornmolt, Sebastian 18, 109
- Hortensius, Valentinus 175
- Hosius, Stanislaus 172
- Hubenerus, Bartholomaeus 59
- Huber-Rebenich, Gerlinde 60, 108
- Hubert Gabriella, H. 124
- Hugelius, Carolus 77
- Hunnius, Aegidius 26, 27, 29, 56,
57, 69, 130, 133, 180, 181
- Hunyadinus, Demetrius 39
- Husanus, Henricus 163
- Huszár Gál 19, 79
- Hutten, Ulrich von 21
- Iantius, Ioannes (Ianschiades,
Ioannes) 27
- Ijsewijn, Jozef 18, 43, 49, 79, 117,
143, 144, 198
- Illésházy István (Illeshazi,
Stephanus) 67, 181
- Imre Mihály 9, 10, 16, 19, 25, 29,
41, 43, 65, 72, 90, 107, 117, 196,
198
- Istvánffy Miklós 24, 25
- Izabella, Jagelló, magyar királyné
(Isabella) 90
- Jacobeus, Vitus 163
- Jäger, Johannes 20
- János Frigyes, I., szász választó-
fejedelem 139–141
- János István 41
- János, II., erdélyi fejedelem, ma-
gyar király (János Zsigmond) 90
- János, Szent (Keresztelő)
(Iohannes Baptista) 163, 194
- János, Szent 41, 45, 49, 57, 82, 148,
160, 199
- Jantschius, Joannes 175
- Jonas, Justus 21, 47, 162
- Julensis, Paulus 39
- Juvenus, Gaius Vettius Aquilinus
49–51, 54, 70
- Kallovius, Johannes 26, 28, 29
- Kálmáncsehi Márton 19
- Kaposi István (Kaposius,
Stephanus) 124, 125
- Kaprontzai, Georgius (Kaproncius/
Caproncius, Georgius) 27–29
- Kapuścińska, Anna 172
- Karazteleki, Michael 39
- Károlyi Péter 96, 168
- Káthay Mihály 24
- Kelemesius, Franciscus 27–29
- Kelemesius, Michael 27–29
- Keltzius, Joannes 47
- Kempelen Béla 29
- Kentses, Emericus 39
- Keserői, Ioannes D. 39
- Ketzer, Andreas (Ketzerius,
Andreas) 27–29
- Kipf, Johannes Klaus 15, 24
- Király László 130
- Kisdopzai, Daniel 124
- Kiss Farkas Gábor 172
- Klanciczay Tibor 16, 25
- Kneifel Mária 117
- Konstantin, I., (Nagy), római
császár (Constantinus, I., Mag-
nus) 197
- Környei, Stephanus 39
- Krausius, Ioannes (Crausius,
Ioannes) 27–29
- Krüger, Johannes 115
- Kuhn-Treichel, Thomas 54

- Kunischius, Adamus (Cunischius, Adamus) 27–29
- Kühlmann, Wilhelm 16, 44, 51, 108
- Laarmann, Matthias 107, 108
- Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus 51
- Laskai Csókás Péter (Lascovius, Petrus) 12, 45, 46, 116, 123–127, 129, 141, 142, 200, 202, 203
- Lassota, Ericus (Lessota, Ericus) 27, 29, 30, 68
- Lázár István Dávid 9
- Le Brun, Laurent 79
- Lednensky, Nicolaus 181
- Lemnius, Simon 38
- Lipsius, Justus 22–24, 31
- Lobwasser, Ambrosius 65, 110
- Locher, Jacob 163
- Lorich, Johann 137
- Lorichius, Reinhard 51
- Lotichius Secundus, Petrus 38
- Lucae, Andreas 181, 182
- Luckius, Nicolaus 115
- Lucretius Carus, Titus 86, 130
- Ludovicus, II., ebersteini gróf (Ludwig, II.) 64
- Ludwig, Walther 42, 193, 194
- Luther, Martin 21, 55, 56, 69, 70, 76, 139, 140, 197
- Mackai, Matthaeus 39
- Maeonides 69
- Magdalius, Jacobus 198
- Mährle, Wolfgang 20
- Major, Johannes (Maior, Johannes) 38, 115, 163
- Malus, Paulus 59, 181
- Mamertus, Claudianus 51, 52
- Mancinus, Dominicus 163
- Mariassi, Andreas (Mariassianus, Andreas) 27–29
- Mariassi, Franciscus (Mariassianus, Franciscus) 27–29
- Máriássy Pál 175
- Máriássy Zsigmond (Mariassianus/Mariassi, Sigismundus) 27–29, 175
- Marius Victor, Claudius 49, 50, 52
- Márton, Szent 50
- Mátyás, I., Hunyadi, magyar, horvát és cseh király (Corvinus/Hunyadi, Matthias) 39, 197
- Mátyás, II., német-római császár, magyar és cseh király 28, 30
- Mauritius, hessen-kasseli tartománygróf 196
- Mayer Gyula 172
- Melanchthon, Philipp (Melanthon, Philippus) 21, 27, 33–41, 55, 56, 58–60, 65, 66, 69, 70, 72, 77, 173, 198
- Melleberger, Jacobus 48
- Menzll, Christophorus 48
- Micyllus, Jacob 34, 48, 65, 168
- Mikó Gyula 9
- Miksa, I., német-római császár, magyar és cseh király (Maximus Aemilianus) 28, 62–64, 100–102, 117
- Milichius, Jacob 73
- Miller, John F 198
- Miscolcius, Paulus 39
- Modlińska Piekarz, Angelika 44
- Moes, Sigismundus (Moesius, Sigismundus) 27–29
- Moibanus, Andreas 65
- Mokoschinus, Georgius 29, 181
- Mokoschinus, Leonhardus 25, 26, 28, 29, 46, 48, 56, 59, 67, 69, 116, 124, 164, 180–183, 185–188, 190–192, 195, 198, 200, 202
- Mokoschinus, Martinus 25, 29, 67, 181, 182

- Mokoschinus, Stanislaus 25, 29, 181
- Molnár Dávid 88, 172
- Monai, Johannes 124
- Monok István 30
- Montanus, Johannes 65
- Móré Tünde 9, 38
- Moreschini, Claudio 54
- Morus, Ioannes 47
- Mudronius, Andreas 25, 26, 28, 29
- Nagy Iván 29
- Nahrendorf, Carsten 40
- Nero, római császár 67
- Nessel, Martin 125, 137
- Norelli, Enrico 54
- Novidius Fraccus, Ambrosius 198
- Oláh Róbert 9
- Olemann, Konrad 143
- Opitz, Martin 16
- Orlai, Nicolaus (Orlle/Orlleus, Nicolaus) 27
- Osius, Hieronymus (Ossius, Hieronymus) 115, 195
- Ostermaier, Georg 46, 48, 64, 77, 85, 86, 95, 98–100, 105–107, 113
- Ovidius Naso, Publius 35, 36, 45, 52, 56, 82, 100, 164, 181, 183, 185, 192
- Pacolt, Andreas (Patzoltus, Andreas) 27
- Pál, Szent (Paulus) 40, 52, 67, 126, 143, 157, 197
- Pankotai, Stephanus P. 39
- Pannonius, Janus 11, 16, 38
- Pap Benedek 79
- Pappenheim, Georg 172
- Pareus, Johann Philipp 11, 38
- Passerat, Jean 18
- Pataki Elvira 50
- Paulinus, Szent (Nolai) (Nolanus, Paulinus) 79
- Pavercsik Ilona 175
- Paxius, Michael 39
- Peletier Du Mans, Jacques 17
- Pennisaccus, Johannes 115
- Peper, Ines 20
- Peregius, Stephanus (Peregdius, Stephanus) 27–29
- Perger Péter 172
- Pesthius, Joannes 39
- Pete, Ladislaus (Peteus/Pethe/Pető, Ladislaus) 27–29
- Péter, Szent (Petrus) 194
- Petri, Michael 25
- Philo 118
- Pietrzyk, Zdislaw 22
- Pilch, John J. 157
- Piltz, Kaspar (Pilcius, Caspar) 27–29, 46–48, 58, 68, 74–76, 80–84, 87, 90–92, 94, 102–106, 112, 153, 155–159, 161–170, 174, 175, 198, 200, 202
- Pindarosz 61
- Piperellus, Ezechiel (peperellus/Piverellus, Ezechiel) 26, 27, 29, 30
- Plato 57
- Plinius Caecilius Secundus ifj., Caius 165
- Poelchau, Lore 43, 48, 94, 95, 144
- Posta Anna 39
- Posthius, Johannes 53
- Preller, Caspar 175
- Proba, Faltonia Betitia 49, 50
- Propertius, Sextus 35
- Prosperus, Szent 51
- Prudentius Clemens, Aurelius 50, 51, 193
- Purkircher György (Purkircher, Georgius) 25, 45, 46, 48, 62–64,

- 90–93, 100, 101, 113, 116–123, 141
- Quinqueecclesiensis, Joannes 39
- Quintilianus, Marcus Fabius 70, 71
- Radéczy István 24
- Rädle, Fidel 50, 51, 54
- Ráth György 164
- Redmetzi, Johannes 39
- Reis, Friedrich 47, 174–176
- Reuchlin, Johannes 21
- Reusner, Nicolaus 20
- Révay Péter 24
- Rhein, Stefan 108
- Rhumel, Johann Conrad 163
- Ricardus, Johannes 163
- Riedel, Volker 15, 42, 43
- Rimay János (Ioannes Rimay) 24, 25, 27, 28, 49
- Ritoókné Szalay Ágnes 22
- Robert, Jörg 15, 16
- Rózsa Huba 80, 116, 124, 130, 139
- Rubeanus, Crotus 20, 21
- Rudolf, II., német-római császár, cseh és magyar király 26
- Rueber János 90
- Ruffius, Lothus 47
- Rufinus, Johannes 181, 182
- Rufus, Mutianus 20, 21
- Rusticus, Elpidius 51
- Sabinus, Georg 38, 72
- Sainte-Marthe, Scévole de 18
- Schäfer, Eckart 42, 70, 193, 194
- Schede Melissus, Paul (Melissus, Paulus) 26–29, 38
- Schesaeus, Christianus 43, 45, 46, 48, 57, 58, 90, 92–94, 113, 143–145, 149, 150, 161
- Schirmerus, Ioannes 27, 28
- Schirrmeister, Albert 108
- Schmid, Alois 20
- Schmidt, Paul Gerhard 198
- Schnubius, Sigfridus 43, 55
- Schubboeus, Lucas 115
- Schuler, Hermann 144
- Schultetus, Severinus 56, 181, 182, 185
- Schultheisz Emil 29
- Schütz, Caspar 115
- Schwendemann, Wilhelm 16, 40
- Sebessi, Paulus 27
- Seckerwitz, Johannes 44, 137, 138, 142, 163
- Sedulius, Caelius 49–51, 54, 115
- Selnecker, Nicolaus 42, 43, 45, 57, 109, 111, 112, 149
- Serarius Claudiopolitanus, Georgius 39
- Severus, Lucius Septimius, római császár 53
- Siber, Adam 42, 43, 47, 48
- Siegler, Michael 45
- Soczovinus, Alexander 69, 182
- Sommer, Johannes 11, 38
- Somos-Újfalvi Érsek Péter 39
- Spalatinus, Georgius (Burkhardt, Georg) 66
- Spangenberg, Johannes 44, 57, 65, 109, 111, 112, 130, 159–162
- Spethe, Andreas 19, 43–45, 55, 65, 66, 109, 111, 112, 159–161
- Sprinck, Johannes 163
- Starhemberg Henrik 117
- Stegmann, Tobias 143
- Steinberg, Nicolaus 57, 130
- Stephanus, Szent (Protomártír) 194
- Stewing, Anja 108
- Stievermann, Dieter 108
- Stigelius, Johannes 42, 43, 45, 59–61, 110, 197
- Stockinger, Thomas 20
- Stöckel, Leonard (Stokhelius, Leonard) 48

- Straube, Johannes 143
 Straube, Werner 108
 Sturm, Johannes 173
 Suerbaum, Almuth 198
 Sulimanus, I., oszmán szultán 193
 Sylvester, Johannes 46, 47, 90, 91,
 93, 113
- Szabadi István 9, 10, 38, 144
 Szabó András 10, 16, 20, 22, 24, 29,
 30, 37, 38, 46
 Szabó András Péter 29
 Szabó Miklós 80
 Szabo, Georgius (Sabo, Georgius)
 27–29
 Szapphó 48
 Száraz Orsolya 9
 Szegedi Gergely 79
 Szegedi Lőrinc (Szegedinus, Lau-
 rentius) 46, 88, 89, 103, 104, 113
 Székely István 79
 Szelestei N. László 130
 Szenci Molnár Albert 19, 65, 165
 Szepesi György (Szepesi, Georgius)
 46
 Szikszai Fabricius Balázs 39
 Szikszai, Demetrius Agricola 39
 Szinnye József 29
 Sznithaus, Vincentius 88
 Szokoli Miklós 24
 Szögi László 22
 Szörényi László 10, 130
 Szunyogh, Moses (Szuniiog,
 Moses) 181, 182
- Taganinus, Adamus 47, 58, 176, 177
 Taranová, Eva 117, 120
 Tarnai Andor 18, 38
 Taubmann, Friedrich (Taubman-
 nus, Fridericus) 26, 27, 29, 38,
 130
 Téglásy Imre 172
- Tertullianus, Quintus Septimius
 Florens 51
 Teszelszky, Kees 130
 Teuffenbach, Christophorus
 (Teuffenbachius/Teuffen-
 bachus, Christophorus) 27, 30
 Thebesius, Ioannes 27
 Theodorus, Vitus 54, 61, 72
 Thollinger, Johann 115
 Tholnaeus, Faber 26
 Thordensis, Adamus 39
 Thurn, Nikolaus 144
 Thúry, Georgius (Thuri/Thurius,
 Georgius) 11, 26, 28, 29, 38
 Tibullus, Albius 35
 Timaeus, Thomas (Thymaeus,
 Thomas) 27–29
 Titus, római császár 40
 Toepfer, Regina 15, 16
 Tolnai Balog János 25–31, 199, 201
 Tolnensis, Valentinus 39
 Torkos, Johannes 124
 Torquatus, Titus Manlius 119
 Torrentius, Laevinus 143
 Tóth Béla 38
 Tóth István 38
 Tóth Judit 9
 Tóth Orsolya 9
 Trencsényi-Waldapfel Imre 120
 Trithemius, Johannes (Zeller,
 Johannes) 52, 53
 Trunz, Erich 17
 Turius, Paulus 39
 Turocenus, Melchior 27–29
 Tüskés Gábor 172
- Újfalvi Imre (Újfalvi Anderkó
 Imre) 19
 Urbely, Janus 47
 Utenhonius, Carolus 26, 27, 29
- Vacius, Gregorius 26, 28–30
 Vanyó László 50, 76

Varenbylera, Margareta 47
 Vas István 131
 Vasarheli, Samuel 39
 Vásárhelyi Judit, P. 79, 173
 Vedanius, Franciscus 27–29
 Verantius, Faustus 165
 Vergilius Maro, Publius 36, 45, 54,
 69, 112, 126, 163, 182, 185, 193,
 195
 Verweyen, Theodor 16

 Wagnerus, Valentinus 48
 Wallner, Gustavus 108
 Weide, Christine 24
 Wendelius, David 143
 Wiegand, Hermann 16, 144
 Winkler, Andreas 65
 Wirth, Michael 175

 Witeschnik, Horst 108
 Witt, Bennett K. 41
 Wix Györgyné 12
 Wollersheim, Heinz-Werner 40
 Wunder, Heide 20

 Xylander, Stephanus 69

 Zabo, David 124
 Zabo, Nicolaus 124
 Zilahinus, Joannes 39
 Zoványi Jenő 29
 Zubánics László 29
 Zvara Edina 16
 Zsámboky János (Sambucus, Jo-
 hannes) 9, 25, 46, 64, 91, 172–
 174

CSOKONAI KÖNYVTÁR (Bibliotheca Studiorum Litterarium)

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének szakmai hírnevét Barta János és Bán Imre professzorok kiemelkedő munkássága alapozta meg még az ötvenes-hatvanas években. A „debreceni iskolát” ettől kezdve jellemzi az elmélyült esztétikai és filológiai munka egysége, az irodalom és az emberi lét kérdéseinek egymással összefüggő vizsgálata, valamint a széles körű tájékozódás. A mesterek nyomába lépő tanítványok az újabb időkben is megőrzik és továbbviszik, újabb szempontokkal frissítik azt az irodalomszemléletet, amelynek jellegadó vonása a szélsőségektől tartózkodó szakmai igényesség.

A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében ma is elmélyült irodalomtudományi kutatómunka folyik. Az intézet és a Debreceni Egyetemi Kiadó közös vállalkozásának, a Csokonai Universitas Könyvtár című sorozatnak az a szándéka, hogy ennek a műhelynek az eredményeiről adjon számot, s emellett nyitott legyen más műhelyek szakemberei számára is. Az évente két-három irodalomtudományi művet megjelentető sorozat hosszabb távon a magyar irodalom valamennyi korszakának értékeit igyekszik új megvilágításba helyezni. A *Neolatin bibliai költészet a 16–17. századi Magyarországon* című könyv a sorozat 61. kötete.

A CSOKONAI KÖNYVTÁR-SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. *Debreceni Attila:*
CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE (1993, 1997, 1998)
(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)
2. *S. Varga Pál:*
A GONDVISELÉSHITTŐL A VITALIZMUSIG (1994)
(A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében)
3. *Tamás Attila:*
ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN (1994)
(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)
4. *Dobos István:*
ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET (1995)
(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)

5. *Imre Mihály:*
„MAGYARORSZÁG PANASZA” (1995)
(A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában)
6. *Márkus Béla:*
ÁTDOLGOZÁSOK KORA (1996)
(Sarkadi Imre és a sematizmus)
7. *Bitskey István:*
ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK (1996)
(Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)
8. FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT? (1996)
(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)
Szerk.: *Debreczeni Attila*
9. *Imre László:*
MŰFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNKBAN (1996)
10. *Lőkös István:*
ZRÍNYI EPOSZÁNAK HORVÁT EPIKAI ELŐZMÉNYEI (1997)
11. *Bán Imre:*
KÖLTŐK, ESZMÉK, KORSZAKOK (1997)
12. *Horváth János:*
TANULMÁNYOK I–II. (1997)
13. *Tamás Attila:*
KÖLTŐI VILÁGKÉPEK FEJLŐDÉSE ARANY JÁNOSTÓL
JÓZSEF ATTILÁIG (1998)
14. *Deréky Pál:*
„LATABAGOMÁR / Ó TALATTA / LATABAGOMÁR ÉS FINFI” (1998)
15. *Mezei Márta:*
A KIADÓ MANDÁTUMA (1998)
16. *Szilágyi Márton:*
KÁRMÁN JÓZSEF ÉS PAJOR GÁSPÁR URÁNIÁJA (1998)
17. NÉMETH LÁSZLÓ IRODALOMSZEMLÉLETE (1999)
Szerk.: *Görömbei András*
18. *Gángó Gábor:*
EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN (1999)
19. *Bene Sándor:*
THEATRUM POLITICUM (1999)
(Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban)
20. NEMZETISÉGI MAGYAR IRODALMAK AZ EZREDVÉGEN (2000)
Szerk.: *Görömbei András*
21. *Hász-Fehér Katalin:*
ELKÜLÖNÜLŐ ÉS KÖZÖSSÉGI IRODALMI PROGRAMOK
A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN (2000)
22. *Oláh Szabolcs:*
HITÉLMÉNY ÉS TANKÖZLÉS (2000)
(Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználat)

23. *Nagy Gábor*:
 „...LEGYEK VERSEDBEN ASSZONÁNC” (2001)
 (Baka István költészete)
24. *Gábor Csilla*:
 KÁLDI GYÖRGY PRÉDIKÁCIÓI (2001)
 (Források, teológia, retorika)
25. *Madas Edit*:
 KÖZÉPKORI PRÉDIKÁCIÓIRODALMUNK TÖRTÉNETÉBŐL (2002)
 (A kezdetektől a XIV. század elejéig)
26. *Ködöböcz Gábor*:
 HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS KÁNYÁDI SÁNDOR
 KÖLTÉSZETÉBEN (2002)
 (A poétikai módosulások *Természete* a daloktól a „szövegekig”)
27. *Barta János*:
 ARANY JÁNOS ÉS KORTÁRSAI I-II. (2003)
28. *Onder Csaba*:
 A KLASSZIKA VIRÁGAI (2003)
29. *Tamás Attila*:
 HATÁRHELYZETBEN (2003)
30. *Vallasek Júlia*:
 ELVÁLTOZOTT VILÁG (2004)
31. RELIGIÓ, RETORIKA, NEMZETTUDAT
 RÉGI IRODALMUNKBAN (2004)
 Szerk.: *Bitskey István–Oláh Szabolcs*
32. *Lőkös István*:
 NEMZETTUDAT ÉS REGÉNY (2004)
33. *Taxner-Tóth Ernő*:
 (KÖZ)VÉLEMÉNYFORMÁLÁS EÖTVÖS REGÉNYEIBEN (2005)
34. A PRÓZAÍRÓ NÉMETH LÁSZLÓ (2005)
 Szerk.: *Görömbei András*
35. NEMZET – IDENTITÁS – IRODALOM (2005)
 (A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban)
 Szerk.: *Bényei Péter és Gönczy Monika*
36. „ET IN ARCADIA EGO” (2005)
 (A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
 Szerk.: *Debreczeni Attila és Gönczy Monika*
37. *Bitskey István*:
 MARS ÉS PALLAS KÖZÖTT (2006)
 (A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
38. *Balogh Piroska*:
 ARS SCIENTIAE (2007)
 (Schedius Lajos János tudományos pályája)
39. *Bényei Péter*:
 A TÖRTÉNELEM ÉS A TRAGIKUM VONZÁSÁBAN (2007)

40. *Tóth Zsombor:*
A KORONATANÚ: BETHLEN MIKLÓS (2007)
41. *Görömbei András:*
SÚTÓ ANDRÁS (2008)
42. *Penke Olga:*
MŰFAJI KÍSÉRLETEK BESSENYEI GYÖRGY PRÓZÁJÁBAN (2008)
43. *Keczán Mariann:*
„MIND KÁNTÁL, AKI SORSOT ÖRÖKÖLT” (2008)
(Márai Sándor emigrációbeli rádiós publicisztikája 1951–56)
44. *Knapp Éva–Tüskés Gábor:*
SEDES MUSARUM (2009)
(Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon)
45. *Tasi Réka:*
AZ ISTENI SZÓ BAROKK SÁFÁRAI (2009)
46. *Bódi Katalin:*
KÖNNY ÉS TINTA
(A magyar levélregény és heroida történeti és poétikai háttere) (2010)
47. *Baranyai Norbert:*
„... VALÓSÁGBÓL TÁPLÁLKOZIK, S MÉGIS KÖLTÉSZET”
(Móricz Zsigmond prózájának újraolvasási lehetőségei) (2011)
48. *Takács Miklós:*
ADY, A KORAI RILKE ÉS AZ „ISTENES VERS” (2011)
49. *Száraz Orsolya:*
PAOLO SEGNERI (1624–1694) ÉS MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓJA (2012)
50. *Fazakas Gergely Tamás:*
SIRALMAS IMÁDSÁG ÉS NEMZETI ÖNSZEMLELET (2012)
(A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben)
51. *Bodrogi Ferenc Máté:*
KAZINCZY ARCA ÉS A CSISZOLTSÁG NYELVE (2012)
(Egy önreprezentáció diszkurzív háttere)
52. *Tóth Réka:*
A SZÖVEGGENETIKA ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA (2012)
53. *Hovánszki Mária:*
CSOKONAI ÉS AZ ÉRZÉKENY ÉNEKELT DALKÖLTÉSZET (2013)
54. *Lapis József:*
AZ ELMŰLÁS POÉTIKÁJA (2014)
(A haláltapasztalat esztétikai közvetítettsége a két világháború közötti magyar költészetben)
55. Szerk.: *Czifra Mariann–Szilágyi Márton:*
TEXTOLÓGIA – FILOLÓGIA – ÉRTELMEZÉS (2014)

56. *Luffy Katalin*:
 „ROMLÁS ÉPÍTŐINEK FOGNAK NEVEZTETNI” (2015)
 (Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség
 válsága idején)
57. *Bényei Péter*:
 EMLÉKEZÉSALAKZATOK ÉS LÉLEKTANI REPREZENTÁCIÓ
 A JÓKAI-PRÓZÁBAN (2018)
58. *Balajthy Ágnes*:
 „EGY EREDENDŐ MÁSHOL” (2019)
 Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában
59. *Kusper Judit*:
 „ELTÖRT A KIS TÜKÖR” (2019)
 Szubjektum, nyelv, emlékezet Vajda János, Czóbel Minka
 és Kosztolányi Dezső műveiben
60. *Gönczy Monika*:
 „CSILLAGOKKÁ REPESZTETT SZÖVEG...” (2020)
 Szövegközi közelítések a 19. század második felének magyar irodalmához

ELŐKÉSZÜLETBEN:

62. *Béres Norbert Zoltán*:
 A KLASSZIKUS SZÁZADFORDULÓ NÉPSZERŰ
 PRÓZAIRODALMA (2022)